

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

7. ÉVFOLYAM, 1–2. SZÁM
2019

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

Főszerkesztő: FRISNYÁK SÁNDOR

Szerkesztő: KÓKAI SÁNDOR

Vendégszerkesztő: BOROS LÁSZLÓ

Tanácsadó és Lektorai Testület:

BARANYI BÉLA ny. egyetemi tanár (Debrecen), BELUSZKY PÁL tudományos tanácsadó (Budapest), BERÉNYI ISTVÁN ny. egyetemi tanár (Piliscsaba), DÖVÉNYI ZOLTÁN egyetemi tanár (Pécs), HAJDÚ ZOLTÁN tudományos tanácsadó (Pécs), KOC SIS KÁROLY akadémikus (Budapest), PALÁDI-KOVÁCS ATTILA akadémikus (Budapest), TAMÁS EDIT múzeumigazgató (Sárospatak), VIGA GYULA egyetemi tanár (Miskolc)

Szerkesztőbizottság:

CSÜLLÖG GÁBOR egyetemi adjunktus (Budapest), DEMETER GÁBOR tudományos főmunkatárs (Budapest), GULYÁS LÁSZLÓ egyetemi tanár (Szeged), LENNER TIBOR főiskolai docens (Szombathely), NAGY MIKLÓS MIHÁLY c. egyetemi docens (Budapest), PAP NORBERT egyetemi docens (Pécs), SUBA JÁNOS térképtárvezető (Budapest), SZULOV SZKY JÁNOS tudományos főmunkatárs (Budapest)

Címkép: Árpád-kori templom (Váraszó)

Technikai szerkesztő:

BANCSI PÉTER (bancsi.peter@nye.hu)

Szerkesztőség:

4401 Nyíregyháza, Sóstói út 31/B, telefon: 06-42/599-400/2276

Kiadó:

a Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete
és az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság
Történeti Földrajzi Albizottsága

Felelős kiadó:

KÓKAI SÁNDOR intézetigazgató egyetemi magántanár

ISSN 2064-390X

A folyóirat kiadását

a Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete,
az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága
és a Nyíregyházi Egyetem Tudományos Tanácsa
támogatja

A folyóirat az interneten is elérhető:

<http://www.nye.hu/foldrajz/node/178>

<http://www.gistory.hu/g/hu/tfk>

Nyíregyháza, 2019

Nyomdai munkák: Kapitális Nyomdaipari Kft.

Felelős vezető: ifj. Kapusi József ügyvezető igazgató

TANULMÁNYOK

MONOSTOROK MAGYARORSZÁG KÖZÉPKORI TELEPÜLÉSHÁLÓZATÁBAN

CSÜLLÖG GÁBOR

Monasteries in the settlement network of medieval Hungary

By the end of the 13th century, as a result of the formation of settlements, running parallel with the formation of the Hungarian state, a unified and interrelated network of settlements developed, one that had not existed before. One of its specific features was that the main characteristics of these settlements coming from three different outside regions, appeared at the same time. The ones from the west were those of Central-European towns and villages spreading all over the country; from the east, those of settlements with gardens and sties as well as large pastures cropping up at parts of the Great Plain; from the south, those of commercial Balkan settlements attached to roads and rivers appearing on the Southern Plain and by the Danube. In contrast to the settlement networks of later periods, there were also two important forms of settlements which stopped functioning as independent ones by the 15th century: the monasteries and the castles. A lot of them also appeared as centers, thereby fulfilling a space-organizing role next to the towns. Thus, an analysis of their geographical and spatial situation can widen our knowledge of medieval settlement networks. (*Keywords: medieval Hungary, monasteries, settlement network, cultural landscape*)

Bevezetés

A magyar állam kialakulásával összefüggő megtelepedési folyamat eredményeként a 13. század végére alakult ki a Kárpát-medencében egységes, összekapcsolódó települési struktúra, amely alapjait adta a későbbi korszakok, így a mai településhálózat főbb vonásainak.

A megtelepedési helyzetek településhálózattá kialakulása hosszú és összetett folyamat volt. A korábbi korszakokban a Kárpát-medencén belül csak a római provinciák területén jöttek létre összefüggő, hálózatként működő települési terek. Ugyanakkor esetükben megfigyelhető az előzményekre épülő kontinuitás, elsősorban, a kelta, hierarchizált települési tereket építették be a pannóniai provinciák településhálózatába. A Kárpát-medence más területein, még a kelták által lakottakon sem létezett összefüggő települési tér. Azonban az 5. század végétől a római struktúra szétesésnek indult. Mivel az 5. századtól érkező népek nagy része elsősorban átvonulási területként használta a Kárpát-medencét és az ezzel összefüggő stratégiai célok, migrációs útvonalak és a más népekkel való küzdelmük határozta meg megtelepedésük helyét és idejét. Legtartósabban és nagyobb területre kiterjedve az avarok települtek le, sajátosan az alföldi és dunántúli árterekhez kötődve, a hegységek felé pedig elsősorban örvidéki, stratégiai céllal. Arra nincs

bizonyíték, hogy a területükön élő népességet elűzték volna, vagy konfliktusba kerültek volna a hegyvidékek belsőbb területén élő népességgel.

A középkori települések kapcsán Magyarországon elsősorban a kora középkori városok esetében vizsgálták a római kontinuitás kérdését (*Györffy Gy.* 1987), de kevésbé magának a településhálózatnak valamilyen szintű kontinuitását. Ebből a szempontból elsősorban a 8–10. századi dunántúli és szlavóniai településhelyek használata mutathat kapcsolódást a IV. előtti római településhelyekkel, mikor újra lakottá válnak a IV. század végétől ritkuló, majd késő római korban nagyrészt felhagyott településhelyek. Abban, hogy a koraközépkori dunántúli, szlavóniai területek a rögzült településhelyek tekintetében nagyobb sűrűséget mutattak az ország más részeinél, fontos szerepe lehetett a korábbi struktúrák felélesztésének, amelyre a 9. században már a frankok részéről is történt kísérlet.

Fontos kiemelni a középkori magyar településhálózatnak azt a sajátosságát is, hogy egyszerre jelentek meg benne három külső térség főbb települési jellegzetességei. Nyugatról az ország egész területén a közép-európai város és a jobbagytelkes falu, keletről, elsősorban az Alföld egy részén a nagykiterjedésű legelőkkel rendelkező, ólas-kertes települések, míg délről főleg a Duna mellett és a Dél-Alföldön az útvonalakhoz és folyókhoz kötődő balkáni kereskedő települések főbb vonásai.

1. A középkori településhálózat jellemzői

A 10. századtól az egységes településhálózat kialakulásának alapja a regionalitás, vagyis a lokális megtelepedési helyek összekapcsolódása volt, amelyet a lokális helyek táji adottságai, mint helyi energiák határoztak meg. A korai települések tájhasználatának rögzülése és bővülése a területi szerveződés (*Kristó Gy.* 2003) átalakulásával (egyházi szerveződés, birtokszerveződés) kialakította azokat a térkapcsolatokat, amelyeket a korai központok (várispánságok, egyházi központok) és az összekötő útvonalak határoztak meg. Az egyház és az állam területi szerveződésének erősödésével létrejövő és tartósan működő térkapcsolatokban a különböző lokális helyek földrajzi helyzete eltérő szerepet kapott, bizonyos földrajzi helyzetek felértékelődtek, így azok helyzeti energiája is fontos településhálózati tényezővé vált.

A 11. század végétől a királyi vármegyerendszer bővülése folyamatosan erősítette a királyi hatalom felől érkező regionalizációt. Így az alulról (regionalitás) és a felülről (regionalizáció) szerveződő folyamatok együttesen alakították a településhálózat fejlődését, ezzel felgyorsult a települési funkciók differenciálódása és a különböző településformák megjelenése. A regionalizációnak jelentős szerepe volt a központok számának növekedésében. A már letelepült, vagy újonnan megtelepedő népcsoportok különböző funkciójú térhelyei a megtelepedési és térhasznosítási jogok írásbeli rögzítése és nevesítése révén váltak szervezett társadalmi tartalmú településsé. A társadalmi differenciálódással, a földtulajdonformák és a birtokmegosztás jogi rendeződésével a korai kis létszámú (katonai/családi) megtelepedések helyett a földhasznosítás szélesebb formái alakultak ki. A különböző

népcsoportok táji identitása is kifejeződött a tájak kultúrtáji formálásában, a tájhoz igazodó gazdálkodási jellegzetességekben, építkezési formákban, kulturális jellemzőkben, pl. a jászok, kunok, vagy a szászok által megtelepedet tájak esetében (Frisnyák S. 2009).

A társadalom differenciálódása, területi szerveződése a 14. század elejétől felgyorsult, ez mind települések számában, mind a funkcióikban jelentős változást hozott, amelynek eredményeként kialakult egy jogilag rögzített elemekből álló, hierarchizált településhálózat (Engel P. 2001). Ugyanakkor a középkorban a Magyar Királyság Kárpát-medencei településhálózata több olyan sajátos vonással rendelkezett, amely eltért a környező államokétól és a későbbi korszakok jellemzőitől is. A 11–13. században még tovább éltek a korai megtelepedésekből fakadó tartósan nem rögzülő településformák is: például a szállásterületek településhelyei. A táji sajátosságokhoz kötődően településsűrűségi különbségek voltak jellemzők, jelentős nagyságú térségek kimaradtak az összefüggő és rögzült településhálózatból, nem csak a hegységi zónákban, hanem a medence belső árterei-nek egy részén is. A térkapcsolatok az ország medence jellege alapján, a belső érintkezési peremekhez igazodva szerveződtek, ezért a központok többsége a belső medenceperemen, elsősorban a völgykapukban jött létre.

A későbbi korok településhálózatától eltérően a 14–15. századi hálózat több településformából állt: 1) szállások; 2) rögzült falvak; 3) monostorok; 4) várak; 5) városok. Vagyis két olyan településforma is fontos szerepet kapott, amelynek a 15. század után megszűnt az önálló települési funkciója: a monostorok és a várak. A 14–15. századra a településhálózat alapja a rögzülő jobbágytelkes faluhálózat lett, míg szervezőjévé a regionalizációs és a piacfunkció vált. Térszervező funkciói a városok mellett a várak és a monostorok egy részének volt, így a monostorok földrajzi helyzetének településhálózaton belüli elhelyezkedésének vizsgálata is komoly összefüggéseket jelenít meg a térszerkezet jellemzőiről, illetve a kultúrtáj formálás főbb területeiről.

1.1. A középkori településhálózat szerepe a kultúrtájformálásban

A Kárpát-medencei földrajzi tér sokszínű és differenciált volt. A legfontosabb tájösszetevők (folyó–ártér–síkság–völgy–erdő–hegy) váltakozó ritmusa sokrétűen kihasználható lehetőséget kínált fel a táj hasznosítására. A 11. században az ország különböző részein eltérő volt a korábbi korszakok tájalakításának mértéke, így a kultúrtájállapot is. Elsősorban a társadalmak számára legkedvezőbb, jól hasznosítható, kedvező adottságokkal rendelkező tájakon volt erőteljesebb nyoma a táj használatának, alakításának. Ezek részben az földművelésre alkalmas síkságok folyókhoz közeli főleg ármentes részein, illetve a gyengébb domborzati tagoltságú dombságok, hegységek szélesebb völgyeiben és medencéiben voltak jellemzők. Az ártereken a több ezer éves hasznosítás ellenére az ártéri gazdálkodás sajátos, a környezettel egyensúlyban lévő jellege, míg a hegyvidéki erdőkben és a havasok övezetében a ritka népesség és kismértékű hasznosítás miatt a

kultúrtáji hatás gyenge volt (Csüllög G. 2007). A kultúrtájállapot mértékében természetesen szerepet játszottak társadalmi tényezők is, így a korábbi magasabb szintű szervezett tájhasználatok elsősorban a kelta települések és erdőhasználatok, illetve a római agrár és városi terek a későbbi felhagyás ellenére is erős nyomott hagytak elsősorban a dunántúli és szlavóniai, szerémségi tájban.

Az állam területi szerveződésével és a népesség területi rögzülésével, a gyakori betelepedésekkel nőtt a népesség és településszám, így a 11. századtól folyamatos kultúrtájformálás indult meg a Kárpát-medencében. Ez azonban a táji adottságok, a földrajzi helyzet és a területszerveződési folyamat által befolyásolva különböző területeken eltérő mértékű volt. Az adottságokra épülő település, a földrajzi helyzetből adódó települési kapcsolatok és a területszerveződés által létrehozott központi funkciók adták a településhálózat kultúrtájformáló szerepét. A legtöbb település bel- és külterülete még kevésbé volt elválasztható egymástól, a különböző települési funkciók sokszor igen tág térben oszlottak meg. A korai időszakban a rögzülések és az elhatárolódások voltak meghatározók, ezért lassabban épültek ki az aktív érintkezések, vagyis ekkor a kultúrtáj alakítás jelentős mértékben a szűkebb települési környezetet érintette.

A 15. századra a fenti tényezők alapján már megfogalmazhatók a Kárpát-medencei kultúrtájállapot különböző mértékét megjelenítő történeti tájtipusok (Csüllög G. et al. 2014): A **magasabb hegységek** erdőhatár feletti havasi rétjein a ritka pásztor népesség csak időszakos településekkel volt jelen, itt még a **természetes állapot** uralkodott; A **hegységek erdőhatár és 1000 méteres magasság közötti részein** a zárt erdőkben a települések szórtan és kisszámúban, jelentek meg a völgyek felső szakaszain, a ritka, pontszerű tájhasznosítás erdőhasznosításra korlátozódott (fa és érc kitermelés és feldolgozás) és **döntően a természetes állapot** volt jellemző; Kisméretű, kispépességű a vízjáráshoz igazodóan változó helyzetű ártérperemi megtelepedések jellemezték az **alacsonyabb árterek, lápok, mocsarak és a magasabb helyzetű ártéri erdők, rétek, szikések** területét. A sokrétű ártéri gazdálkodás jellemzője volt a környezet természetes változásaival egyensúlyban lévő tájhasználat, ezért ezeket a tájakat a **döntően természetközeli állapot** határozta meg; Szórványos, a völgyekben láncszerűen, a zárt kisebb medencékben koncentráltan elhelyezkedő települések irtásos és vegyes gazdálkodása határozta meg az **alacsonyabb, tagolt közphegységek** településhálózatát, ezeket a tájakat összességében még a **részleges kultúrtáji állapot** jellemezte. Hasonló mértékű, de koncentráltabban megjelenő kultúrtájállapotot mutattak a **futóhomokos hordalékkúp-síkságok, homokpuszták, homoki tölgyesek**. A ritka települések, külterjes legeltetése ebben a korszakban még kevésbé alakította a tájat, csak a települések környékén megjelenő alárendelt földművelés és kertgazdálkodás volt erősebb hatású; Nagyobb méretű, sűrűsödő-ritkuló hálózatos vegyes tájhasználatú, de még a völgyekre koncentrált települések jöttek létre a **hegységközi, teraszos folyóvölgyekben és a dombságok szélesebb völgyeiben**. Itt a **közepes kultúrtájállapot** már tartós, de mozaikos kultúrtáj megjelenést

mutatott. A sűrűbb települési elhelyezkedés már lehetővé tette a gazdasági javak áramlásához kapcsolódó tevékenységeket is. Ezeknek a tájaknak a hegységperemekhez és völgykapukhoz tartozó részén a 13. század végén megindult a koncentrálódó településhálózat és a kisebb központok kialakulása; A legsűrűbb és legdifferenciáltabb települési zónák az **alföldperemi síkságok** részben erdősült magasabb helyzetű hordalékkúpjain, (folyókhoz kötődő megtelepedéssel) és a **lőszös hordalékkúp-síkságokon** alakultak ki. A kedvező talajadottságokat hasznosító szántógazdálkodás, a domborzati és vízrajzi jellemzők sűrű megtelepedést, jelentős központokat és **kiterjedt, részben összefüggő kultúrtájállapotot** jelenített meg a 15. századra (2. ábra). A települések sűrűsödésére és a kultúrtáj erősödésre további lehetőséget adtak a tájhatárok. Az ezeken kialakult települések természeti erőforrás használata mindkét tájtípusra kiterjedt és a különböző tájak használói egymást kiegészítő tájhasználatot folytattak. A tájhatárkon alakultak ki a piachelyek. A tájak kultúrtájállapotával összefüggő településhierarchia fontos összetevője volt az ország társadalmi-gazdasági térszerkezetének.

1.2. A középkori településhálózat térszerkezeti szerepe

A 15. századra kialakultak Magyarország térszerkezetének főbb elemei: a településsűrűség és a tájhasználat intenzitásának különbségeit megjelenítő funkcionális térszín, a településhálózati koncentrációt, hierarchiát összegző központok, a központok vonzásterében kialakult térkapcsolati rendszer aktivitását kifejező centrum- és perifériatérségek, valamint a térkapcsolatokat a központokon keresztül szervező térszerkezeti vonalak.

A Kárpát-medence nagy részén – szabályos medencei elrendeződésben – a települések sűrűsége és a központok száma alapján három eltérő térszín különíthető el:

- a) Folyó-térszín: az árterek tájain a változó településhelyek csak kevés számban rögzültek hosszabb időtartamú településsé, így a viszonylag nagyszámú településnyom nem jelentett olyan nagyságrendű és mértékű betelepültséget, mint a település-térszínen. Itt a térkapcsolatok aktivitása igen csekély volt.
- b) Település-térszín: az ármentes síkságokon, a belső domborzati perem alföldi oldalán a magasabb hordalékkúpi szinteken, valamint a hegyvidéki belső medencék, félmedencék területén. jött létre a tartós települések nagy része és itt indult meg a településhálózat valódi hierarchizálódása, többségében itt jöttek létre a városi szerepkörű települések, központok (Kubinyi A. 2001). Itt jellemzően sűrű, összefüggő hálózat alakult ki és a térkapcsolatok igen aktívak voltak.
- c) Erdő-térszín: az erősen tagolt hegységeken a tájhasznosítás a nagyobb völgyekre, illetve azok mellékvölgyi bejáratára összpontosult. A területek nagyságához képest a korszakban kevés számú település jellemezte. Az itt kialakuló lokális megtelepedések többségének egyirányú és gyenge térkapcsolatai voltak.

Ebben a nagymedencei térszerkezetben az állami tér egységét a többszintű regionalizációs téregységek (vármegyék, jász-, kun-, székely- és szász-székek, tartományok, katonai bánságok) összefüggő rendszere mellett a térkapcsolatok regionális téregységei, a belső medenceperemen kialakult központok vonzásteréből álló centrumtérségek biztosították. Elsősorban Sopron–Pozsony–Buda–Esztergom–Buda vonalában, Alsó- és Felső-Magyarországon, a Felső-Tisza vidéken, Bihar, Temes térségében, az Erdélyi-medencében, Bácskában és Szlavóniában jött létre több egymástól független, de a fő térszerkezeti vonalakkal összefűtött centrumtérség. A térszerkezet sajátossága, hogy a centrumtérségek a belső medenceperem előtt futó fő térszerkezeti vonalakra felfűzve alakultak ki (*1. ábra*). A centrumtérségek körül, ahol a térkapcsolatok gyenge megjelenése volt a meghatározó, eltérő helyzetű és jellegű periféria térségek jöttek létre. A településtérszín térpályáktól távoli vizekkel közbezárt passzív része (Duna–Tisza köze, Körös–Maros köze és a Duna egyes szakaszaihoz, a Tiszához és a Száva, Dráva alsó szakaszához kapcsolódó folyó-térszín a hatásokat befogadó, elnyelő előtéri periféria, míg az erdő-térszín az erőforrásokat bővítő, a funkcionális és területi terjeszkedésre lehetőségeket adó és az áramlásokat fókuszáló, elzáró háttéri periféria jelent meg. A nagytérség legfontosabb térszerkezeti jellemzőjét két tényező adta: egyrészt, hogy a centrumtérségek nem a medence központi részén helyezkednek el, másrészt, hogy a periférializálás nem csak kifelé nyilvánul meg, hanem a medence belsejében is megjelent (*Csüllög G. 2001, 2007*).

2. A középkori monostorok települési funkciói

A települési formák közül sajátos térhasznosítási és szervezési szerepkörrel tűntek ki az ebben az időszakban a szerzetesrendek monostorai. Az ország nagy részén a 11. századtól bővülő számban megjelenő monostorok fontos szerepet játszottak nemcsak a vallási térszerveződésben, de a településhálózatban is, a részben közvetlenül és részben közvetve érvényesülő központi funkcióikkal.

Településhálózati szerepük elsősorban az önálló magános településként való megjelenésükhöz kapcsolódott, de várak, városok, sőt királyi udvarhelyek településrészeként is megjelentek. A nagyobb monostorokat összetett település funkciók jellemezték. Közigazgatási szerepük hiteles helyként (oklevelek) volt meghatározó, kiemelkedők voltak a nem csak vallási, hanem kulturális és részben politikai funkciókkal jellemezhető szerzetesrendi központok (pl. Pannonhalma). Néhány szerzetesrend monostorait migrációs központoknak is tekinthetjük (bencések, ciszterciek, ferencesek) jelentős és aktív európai kapcsolataik miatt. A kolostorok többségéhez a vallási szerep mellett gazdálkodás, földművelés, kertgazdálkodás, gyógyszergyártás, élelmiszer feldolgozás kézműipari tevékenység is kapcsolódott (*Walter I. 1994*). A monostorok népességének néhány kivételtől eltekintve csak egy részét tették ki a fogadalmat tett szerzetesek, rajtuk kívül jelentős számban voltak laikus barátok és szolgáló népek. Így egyes magányos

monostor népessége nagyobb lehetett, mint néhány környező falué. Néhány ciszterci monostorhoz jelentős ipari tevékenység kapcsolódott, mint pl. a Pomáz-Nagykovács-pusztai területén feltárt lelőhelyen, amely a pilisi ciszterci apátság egyik fém és üvegműves központja volt (Laszlovszky J. et al. 2014).

3. A középkori monostorok földrajzi elhelyezkedésének jellemzői

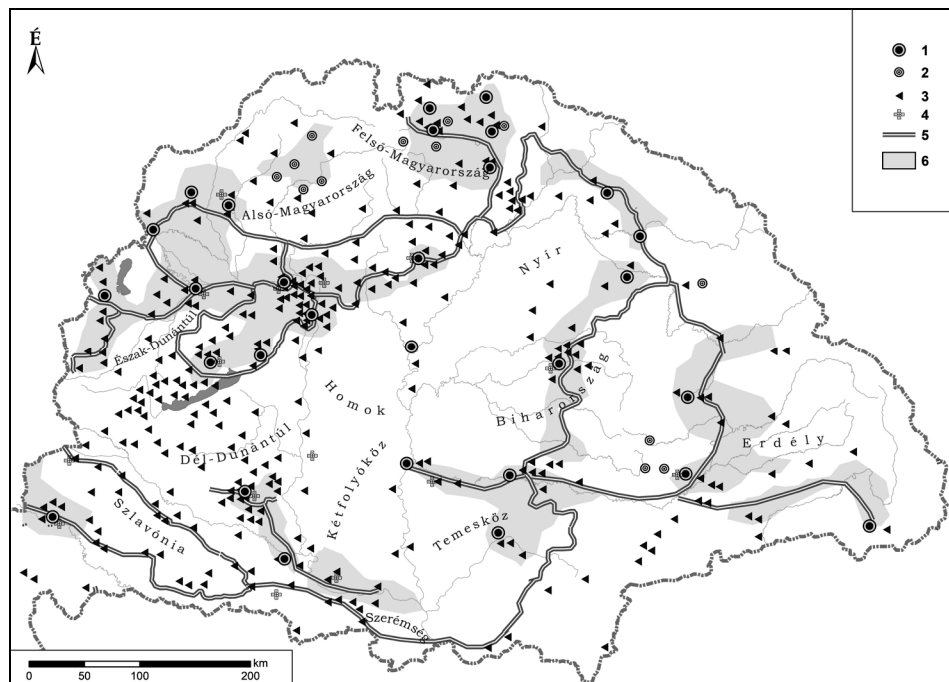
A középkori monostorhelyek behatárolása nem egyszerű feladat, hiszen jelentős részük már a 16. századra felhagyottá vált, vagy elpusztították. Ugyanakkor az egyházi és a főúri okleváltárakban sok írásbeli forrás fellelhető, illetve az utóbbi két évtizedben a régészeti kutatások bővülése, az újmódszerek és az újeszközök sok segítséget adnak ezen a területen is. Természetesen pontosan meghatározni a számukat még is nagyon nehéz. a 15. század elején Romhányi Beatrix (2015) szerint 314 monostorhely azonosítható be Magyarország területén. Legnagyobb számban bencés (68), ferences (62), pálos (60), a funkcióiban jelentős ciszterci már jóval kevesebb volt (17). 1500-ra 353-ra növekedett a számuk, de az arányok megváltoztak, legtöbb monostora a ferenceseké volt (108), míg a bencésé (45) és cisztercieké (10) csökkent. Természetesen jelentős különbségek voltak méretben, kiépítettségben, népességszámban, funkciókban is. Mindezeket befolyásolták a szerzetesrendek előírásai, szerveződési formái is. Tartósan jelentős hatásuk a vallási életre, politikára és gazdaságra ekkor még elsősorban bencés és ciszterci rendnek volt (Romhányi B. 2000, 2015).

A monostorhelyek eléggé változatos sűrűségben helyezkedtek el az ország különböző részein. A különböző korszakokban jelentősen változott, mind a számuk, mind a földrajzi elhelyezkedésük. Ez nem csak a monasztikus és koldulórendek eltérő jellegétől, de sokszor eltérő céljaitól is függött, ezenkívül jelentős befolyással voltak a térbeliségre a történeti események, illetve a birtok adományozások változásai is. A 15. századtól pedig a környezetváltozás kisjégkorszakhoz kapcsolódó hűvösebb és csapadékosabb klímája az árterek vízszintjének növekedésével hatott az ottani monostorok eltűnésére.

Ha a földrajzi nagytájak, országrészek szerint vizsgáljuk a monostorhelyek sűrűségét 1400-ban, akkor kitűnik, hogy a Dunántúlon volt a legnagyobb számú jelenlétük. A beazonosítható monostorhelyek nagyjából egyharmada itt volt megtalálható. Ezen belül itt a nagyszámú monostorhelynek négy sűrűsödési térsége mutatható ki: a Dél-Dunántúlon a Mecsek-hegység és környezete, a Balaton körüli térség, a Kisalföld pereme és a Dunazug hegyvidék térsége. Esztergom és Buda között volt az országban a legsűrűbb a kolostorok megjelenése.

A Duna bal partján Alsó-Magyarország területén nem folytatódott a kisalföldi monostorhely sűrűség. Itt ritka megjelenés volt jellemző, elsősorban a folyók, a Vág, Nyitra és a Garam mentén. Felső-Magyarország területén egyrészt a Mátra és Bükk, másrészt a Sajó mentén, illetve a Szepességben és Zemplénben volt közepes sűrűségű a monostorok megjelenése. Az ország középső területén viszont kevés számú monostorhelyet ismerünk. Elsősorban a Tisza és Duna mentén azonosítható néhány.

A 15. századra a korábban jelentős számban meglévő ártéri (pl. Kis- és Nagy-Sárrét) monostorok eltűntek. Így ebben a korszakban elsősorban az alföldi sík peremén az ármentes síkság és a hegyvidék találkozásánál találhatunk eltérő számban és sűrűségben monostorhelyeket a Felső-Tiszavidéktől egészen a Marosig (Kókai S. 2017). Itt különösen kitűnik a Várad környéki és a Maros menti nagyobb sűrűség. Erdély területén összességében kevés monostor volt. Szlavóniában és a Szerémségben jellegzetesen a Dráva a Száva és Duna ártérpereméhez kapcsolódott a monostorok (1. ábra).

1. ábra. Monostorok és központok Magyarország nagytájain és a nagymedencei térszerkezetben a 15. század elején. Jelmagyarázat: 1 = központok, 2 = jelentősebb bányavárosok, 3 = monostorhelyek, 4 = egyházi központok, 5 = főtérszerkezeti vonal, 6 = 15. század eleji centrumségek

Az egyszerű földrajzi megoszlás mellett érdemes a településhálózatnál megfogalmazott tájtypusok és térszerkezeti helyzet alapján is értelmezni a térbeli információkat. A tájtypusok szerinti megoszlás részben magyarázatot adhat a földrajzi elrendeződés fentebb említett különbségeire, elsősorban a tájhasználat oldaláról. Ugyanakkor a szerzetesrendeken belüli térkapcsolatok szempontjából a megközelíthetőség is fontos földrajzi tényező volt.

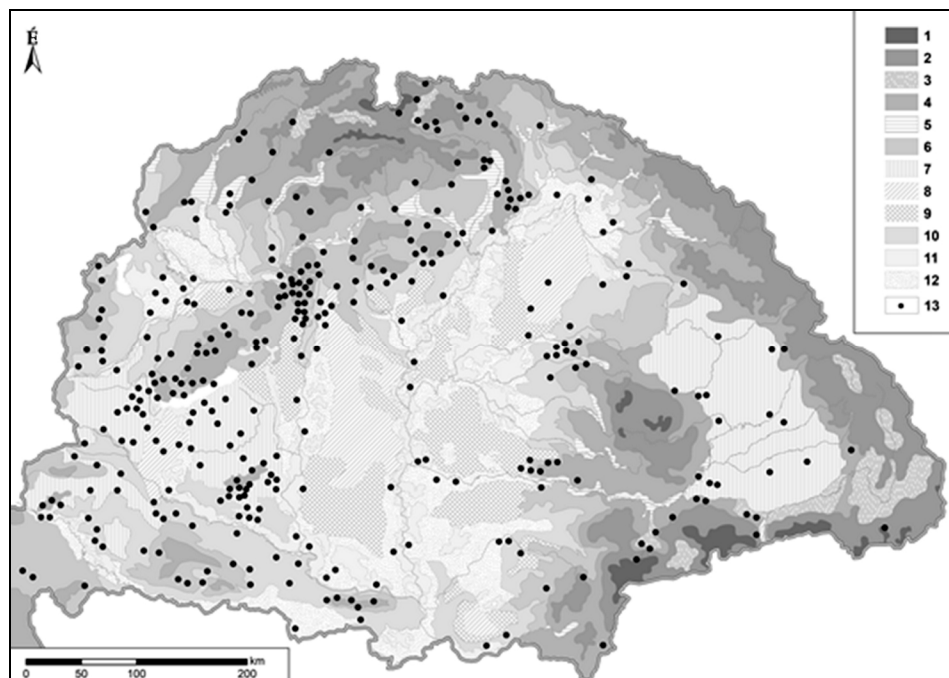
A történeti tájtypusok közül legnagyobb számban (96) az alacsonyabb és magasabb hegyvidéki tájak találkozásánál, illetve a hegységek folyóvölgyeiben, vagy kisebb oldalvölgyekben találhatunk ez időben monostorokat. Ennek oka nem csak a

domborzati helyzetből adódó elkülönülés, hanem az egyedi településhez fenntartásához szükséges fontos táji adottságok gazdag jelenléte: pl. építőközet, fa és erdőhasznosítás, víz, egyéb nyersanyagok stb. (Frisnyák S. 2017). Ugyanakkor a magas szám azt is jelenti, hogy a monostorok fontos kultúrtáj alakító települési formák voltak a hegységekben. Részben hasonló, de kevésbé elzárt helyzetet jelentett a hegységperemi, illetve az önálló dombságok területe 50-50 körüli monostorhellyel. Összességében tehát a monostorhelyek kétharmada tagolt domborzatú, erdősült, sűrűbb vízhálózatú tájakhoz kötődött. 50 körüli volt az alföldperemi síkságokon a monostorhelyek száma, többségük a hegységekből kilépő folyók mentén található, inkább a hegységekhez, mint az árterek közelebb. Itt a két táj közötti közvetítő szerep lehetett fontos telepítő tényező. Az árterekhez, ártérperemekhez, ártéri folyópartokhoz mintegy 35-38 monostorhely kapcsolható. Számuk erre az időszakra jelentősen lecsökkent, főleg a Tisza és baloldali mellékfolyóinak árterén. Részben az előbb említett környezeti változások, részben a jobbágytelkes gazdálkodás elterjedése miatt, mivel az jelentős népességet szívott el az ártéri gazdálkodásból, így az itteni monostorok fontos funkciójukat, az ártéri népesség szervezését veszítették el (Csüllög G. 2016). A többi tájtípuson nagyjából 10-10 monostor azonosítható. Ez az alacsony szám nem igazán mutat a táj jellegével való összefüggést (2. ábra).

A középkori monostorok jelkentségére, településhálózati kultúrtájalakító szerepére az előbbieknél sokkal több információt jelenít meg térszerkezeti helyzetük, vagyis kapcsolódásuk a centrum térségekhez, a központokhoz és a térszerkezeti vonalakhoz. Az első ábrán látható, hogy térszerkezeti szempontból a monostorok két csoportra oszthatók. Nagy részük a centrumtérségekben és a fő térszerkezeti vonalakhoz és a központokhoz kapcsolódva helyezkedik el. Több mint harmaduk az, a Szepesség–Kassa–Zemplén–Miskolc–Eger–Buda–Esztergom–Székesfehérvár–Győr–Sopron között húzódó északi térszerkezeti vonalakon található. Hasonló a kép a Dráva és a Száva közötti területen, a Pécs–Bács közti térségben és a Tiszántúl keleti peremén futó térszerkezeti vonalakon. Ezzel összefüggő, hogy a monostorhelyek igen jelentős része útvonalak mellett helyezkedett el. A monostorhelyek kisebb hányada található a centrum térségeken kívül, ebből is nagyobb rész a Dunántúlon. Különösen feltűnő Erdély esete. Egyrészt a monostorhelyek alacsony száma, másrészt az, hogy ezeknek csak kisebb része kötődik az erdélyi centrumtérségekhez, központokhoz és térszerkezeti vonalakhoz. További részletesebb térbeliségi vizsgálatokat a szerzetesrendek szerinti megoszlást (főleg a monasztikus és koldulórendek viszonyában), a monostorok funkciói közti és részben a méreterinti különbségeket figyelembe véve érdemes elvégezni.

Összességében a középkor vizsgált időszakában a térszerkezeti jellemzők azt mutatják, hogy a monostoroknak fontos szerepük volt a településhálózatban, nem számuk, méretük, hanem sajátos funkcióik, térszervező, területi kapcsolatokat működtető és részben a középkori gazdaságban betöltött szerepük miatt. Sok monostor tekinthető a regionális központok funkcióinak kiterjesztőjeként is.

Különösen a hegyvidékek völgyeiben lévő monastorok töltötték be fontos települési funkciót, hiszen itt a többi település mérete kicsi, száma alacsony volt.

2. ábra. Monastorok elhelyezkedése Magyarország történeti tájtypusaiban 1400 körül. *Jelmagyarázat: 1 = havasok – erdőhatár feletti havasi rétek, 2 = magasabb hegysek 1000 méter és az erdőhatár közötti részei, 3 = hegysek közti medencék, 4 = alacsonyabb, tagolt közephegysek, 5 = hegysek közötti szélesebb, teraszos völgyek, 6 = hegysek peremi és medence dombságok, 7 = önálló dombságok, 8 = futóhomokos hordalékkúp-síkságok, homokpuszták, 9 = löszös hordalékkúp-síkságok, löszhátak, 10 = alföldperemi, ármentes síkságok, 11 = magas árterek, 12 = alacsony árterek, 13 = monastorhelyek*

Felhasznált irodalom

- CSÜLLÖG G. (2000): A középkori Magyarország térszerkezete. *Földrajzi Közlemények* 124. 1–4. pp. 109–129.
- CSÜLLÖG G. (2007): A Tiszántúl a Kárpát-medence 10–17. századi regionális tagolódásában. *Studia Geographica* 18. Debreceni Egyetem Kossuth Kiadója, Debrecen. 147 p.
- CSÜLLÖG G. – FRISNYÁK S. – TAMÁS L. (2014): Történeti tájtypusok a Kárpát-medencében (11–16. század). *Történeti Földrajzi Közlemények* 2. 1–2. pp. 1–10.
- CSÜLLÖG G. (2016): Középkori monastorok térszervező szerepe a Közép-Tisza vidéken és a Körösök mentén. In: Frisnyák S. – Gál A. – Kókai S. (szerk.): *A Kárpát-medence vallásföldrajza – első kötet, Nyíregyháza–Szerencs*. pp. 69–82.

- ENGEL P. (2001): Magyarország a középkor végén – digitális térkép és adatbázis. MTA Történettudományi Intézet, Budapest. CD-ROM.
- FRISNYÁK S. (2009): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai. Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyháza–Szerencs. pp. 27–34.
- FRISNYÁK S. (2017): A középkori szerzetesrendek tájhasználatára és tájformáló tevékenysége a Kárpát-medencében. In: Frisnyák S. – Gál A. – Kókai S. (szerk.): A Kárpát-medence vallásföldrajza – második kötet. Nyíregyháza–Szerencs. pp. 97–114.
- GYÖRFFY GY. (1987): Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KRISTÓ GY. (2003): Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 19. Szeged. p. 230.
- KÓKAI S. (2017): A koraközépkori monostorok térszervező szerepe a Marosszögben. In: Frisnyák S. – Gál A. – Kókai S. (szerk.): A Kárpát-medence vallásföldrajza – második kötet. Nyíregyháza–Szerencs. pp. 201–226.
- KUBINYI A. (2001): Pécs gazdasági jelentősége és városiassága a későközépkorban. In: Font M. (szerk.): Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. Pécs. pp. 44–50.
- LASZLOVSZKY J. – MÉRAI D. – SZABÓ B. – VARGHA M. (2014): A pilisi „üvegtemplom”. Egy Árpád-kori falusi templom hosszú és változatos története. Magyar régészet online magazin, 2014 tél. pp. 1–10.
- ROMHÁNYI B. (2000) Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon Pytheas, Budapest. p. 109.
- ROMHÁNYI B. (2015): Kolostorhálózat – településhálózat – népesség. A középkori Magyar Királyság demográfiai helyzetének változásaihoz. Történelmi szemle 2015/1. szám. pp. 1–49.
- WALTER I. (1994): A magyarországi szerzetesrendi építészet kutatása. Művészettörténet – Műemlékvédelem VII. 1994. pp. 27–35.

AZ ALFÖLD MEGHÓDÍTOTT TERÜLETEINEK TELEPÜLÉSI ÉS NÉPESEDÉSI VISZONYAI AZ 1560–70-ES ÉVEKBEN

VERESEGYHÁZI BÉLA

The conditions of settlements and population in the conquered parts of Alföld in the 1560s and 1570s

After taking in the fortress of Gyula, the Osman setting became permanent in Alföld. Building the system of public administration, which started in 1541, came to an end. In this paper the number of population and settlements of six Alföld sandjaks in the 1560s and 1570s, strictly their plain areas, has been looked into. In this region as many as 48.000 tributary households were recorded. The 77% of this number belonged to the villages, the remaining 23% belonged to the 52 towns. 24 families lived in an ordinary village in Alföld, while in the towns 212 families lived in general. In the six sandjaks there were 42 nahids. Some of these (Ráckeve, Szeged nahids) outstood, while the nahids at the northern border of the Ottoman Hungary and the southern nahids of the Danube-Tisza Interfluve provided conditions below average to its residents. The relative peaceful period ended up in the Fifteen Years War, which resulted almost a total destruction in settlement network and in its population.

A hazai történeti földrajz két alapvető kötete, Frisnyák Sándor (1990) Magyarország történeti földrajza, és Beluszky Pál (2001), A Nagyalföld történeti földrajza a magyar történelem más korszakaihoz képest csak érintőlegesen foglalkozik a török hódoltság időszakának népesség-, település- és gazdaságföldrajzával. Beluszky ugyan egy nagy fejezetet szentelt a kornak (A mezővárosok kialakulása, helyzetük a hódoltság korában) de a fejezetcímben szereplő településtípust boncolgatta, a falvakról, városokról nem esett szó.

E hiány elsősorban abból fakadt és fakad, hogy a művek keletkezésének idejében még nem állt rendelkezésre megfelelő mennyiségű alapanyag (defter) és a korról foglalkozó statisztikai, gazdasági valamint település- és népességföldrajzi tanulmány is hiánycikk volt. Mára már változott a helyzet. Az Alföld népességszámának megbecslésére több defter áll rendelkezésünkre, szinte kimeríthetetlen adatbázissal. A legtöbb török adóösszeírást közlétevé Káldy-Nagy Gyula a Budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai című monumentális munkájának bevezetésében ezt írta: „A rendelkezésre álló más, nem török nyelvű forrásanyag mellett a szandzsák-összeírások azért is válhatnak különösen értékké, mert a felmerülő kérdések vizsgálatát egyszerűen nagyobb összefüggő területen, több száz településen teszik lehetővé”.¹ Bár a defterek forrásértékéről és megbízhatóságáról megoszlanak a vélemények, mégis meg kell ismételnünk Kubinyi András szavait, amelyeket a középkori Magyarország népességszámával kapcsolatban írt le:

¹ Káldy-Nagy Gy. 1985. 13.

„... még egyszer szeretnénk megjegyezni, hogy egy sokismeretlenes egyenletet úgy próbálunk megoldani, hogy az ismeretlenek zömét nem határozhatjuk meg. Ma is valljuk korábban nem egyszer hangoztatott nézetünket: a középkori Magyarország lakosság száma meghatározhatatlan. Számításaink buktatóit mi ismerjük legjobban, ennek ellenére a történeti kutatás nem nélkülözheti a demográfiai adatokat...”² A defterek népességi adatainak buktatóit Káldy-Nagy Gyula írta le, és a korral foglalkozó történészek ezeket a gondolatokat el is fogadták. Dávid Géza, a gondok ellenére a következőkben határozta meg, milyen vizsgálatokat tesznek lehetővé a defterek: „A török defterek segítségével a szandzsákok, illetve egy-két metszetben az egész hódoltság összlakossága mellett meghatározható a népsűrűség, a városi és a falusi népesség egymáshoz viszonyított aránya, az átlagos település nagyság, a pusztásodás mértéke, a vándormozgalom mértéke és esetenként iránya, a családok átlagos nagysága, a nemzetiségi megoszlás és – ha nem is mindig – ezek időbeli változása.”³

A török, és az ezzel párhuzamosan elkészülő magyar adóösszeírásoknak köszönhetően nem csak a népesség, hanem a gazdaság vonatkozásában is összehasonlíthatatlanul több adattal rendelkezünk, mint a magyar történelem korábbi évszázadaiban bármikor. Jelen dolgozat a történeti földrajz és a történeti statisztika módszereinek segítségével kíván hozzájárulni a 16. századi alföldi hódoltsági terület képének megrajzolásához. Ebben a munkában kizárólag az irodalomjegyzékben felsorolt defterek adataira támaszkodtunk, kivéve Csánki Dezső művét, amelynek jegyzékét összehasonlításképpen használtuk. Az 1560-as, 70-es évek tűntek leginkább megfelelőnek, mert ekkor, Gyula várának bevétele után stabilizálódott a hódítók közigazgatási-gazdaságigazgatási rendje, kialakultak a szandzsákok és a kisebb közigazgatási egységek, a náhijék. A török közigazgatási gépezet már Buda elfoglalása után megszervezte a Budai (1541), majd rá két évre a Szegedi (1543) szandzsákokat. 1544–45-ben az Egrinek nevezett, a következő évbe átnyúlóan Hatvani, és a vizsgált területünket érintő, de a dolgozatban nem szereplő Nógrádi szandzsákot. Hogy ez a terjeszkedés milyen mélységű volt és hogyan érvényesítették a hódítók uralmukat a frissen elfoglalt területeken, arra olyan adatok mutatnak, mint a Vass Előd által közzétett defter, melynek adatai szerint például Szolnok elfoglalása előtt 4–6 évvel a török már felmérte Szegedtől északra hatolva a Tisza menténe településeit, a gazdaságilag hasznosítható kikötőket. 1552-ben került sor a Temesvári, a Szolnoki, a Csanádi, a Lippai és az Aradi szandzsákok megszervezésére, végül Gyula várának 1566-os elfoglalásával a várról elnevezett szandzsákot hozták létre.

A török korral foglalkozó történeti irodalom ezt az időszakot még megbízhatónak tartja az összeírások precizitása szempontjából, az eddigi vizsgálatok szerint a lakosság száma stabilizálódott, sőt egyes területeken nőtt a korábbi

² Kubinyi A. 1997. 108.

³ Dávid G. 2005. 18.

háborús időszakokhoz képest. A népesség megtartása mind a török, mind a magyar fél számára fontos volt, hiszen adóalanyként és munkaerőként hozzájárultak a két adminisztrációs gépezet és a földesurak eltartásához.

Káldy-Nagy Gyula 1970-ben megjelent művében egy összesített 1577–78-ban készített dzsizje-kimutatást közölt a Budai vilájet 16 szandzsájkának családfőiről. Dávid Géza ezt az összeírást használta fel, amikor a Budai és a Temesvári vilájet összesített családfő számát határozta meg.⁴ Az ő módszerével éltünk mi is ebben a kis tanulmányban, de leszűkítettük a vizsgálódást az előbbi területére, annak is az alföldi vidékére. Így nem használtuk fel a Budai szandzsák egészét, csak a Pesti-, a Kovini(Ráckeve)-, a Kecskeméti-náhijék egészét, a Váci-náhije alföldi részeit, de hiányoznak a Budai-és a Visegrádi náhije adatai. Ugyanígy a Hatvani-szandzsák hegyvidéki náhijei is kimaradtak az összesítésből, amint a Zarándi-és Aradi náhijék Alfölddel határos területei. A fentebb említett területek család-adóegységét a hánék számát az *1. táblázatban* foglaltuk össze.

1. táblázat. A Budai vilájet alföldi szandzsájkainak településszáma és népesedési mutatói az 1560–70-es években

Szandzsák	Városok száma	Falvak száma	Puszták száma	Háné száma			Atl. falu-nagyság (háné)	Atl. város-nagyság (háné)	Falu/város arány %/% (háné)
				Városok	Falvak	Összes			
A-változat									
Budai	8	224	189	1 970	6 773	8 743	30,14	246,20	77/23
Csanádi	7	140	115	1 412	4 467	5 879	31,62	201,70	76/24
Gyulai	4	219	39	1 082	6 447	7 529	29,28	270,00	86/14
Hatvani	7	260	212	2 233	4 025	6 258	15,54	319,00	64/36
Szegedi	16	468	259	2 359	8 329	10 688	18,32	147,30	78/22
Szolnoki	8	296	7	1 450	7 516	8 966	25,39	181,20	84/16
Összesen	50	1 607	821	10 506	37 557	48 063	23,37	210,12	78/22
B-változat									
Budai	8	224	189	1 970	6 773	8 743	30,14	246,20	77/23
Csanádi	7	140	115	1 412	4 467	5 879	31,62	201,70	76/24
Gyulai	4	219	39	1 082	6 447	7 529	29,28	270,00	86/14
Hatvani	7	183	135	2 233	3 270	5 503	17,86	319,00	60/40
Szegedi	16	468	259	2 359	8 329	10 688	18,32	147,30	78/22
Szolnoki	10	296	7	1 978	7 516	9 494	25,39	197,80	79/21
Összesen	52	1 530	744	11 034	36 802	47 836	24,05	212,20	77/23

Az irodalomjegyzékben feltüntetett defterek adatai alapján szerkesztette: Veresegyházi B.

A hat szandzsák 42 náhijét 14, a hódoltság előtti megye területének kisebb-nagyobb részéből szervezték meg, különösebben nem törődve a történelmi határokkal. A Közép-Tisza vidékéről a Nagykunság felosztása három náhijére (szolnoki, szentmiklósi és csanádi) a példa rá, amint az ellenpélda is innen való. A Jászság nagyjából egységben maradt, néhány megyei településsel kiegészülve. Pest, Külső-Szolnok,

⁴ Dávid G. 2005. 22.

Csongrád, Csanád, Bács, Bodrog és Békés megyék egész területe a hódoltság részét képezte. Innen 1148 települést Csánki Dezső is regisztrált, s ezek a defterekbe is bekerültek. Az alföldi hódoltsági perem-megyék (Heves, Borsod, Arad, Zaránd, Bihar, Szabolcs) egykori területéből 443 település került a defterekbe (1436-ból). Végül a döntően dunántúli Fejér megye következik, melynek alföldi részeiről solti, délpesti és bajai falvak és mezővárosok kerültek a defterekbe összesen 144-en. Csánkitól 1771 települést számoltunk be a vizsgált területről. A defterekben az 1771-ből 1409 mezőváros vagy falu, 362 pedig ekkorra elpusztult, de valamilyen formában említették. Ez a településállományban mintegy 20%-os fogyást jelentett.

A táblázat két variánst tartalmaz. Az A-változat magasabb számadataiban a Hatvani szandzsák 5 náhijéjének (Szarvaskői, Dédesi, Salgói, Putniki, Tokaji) település- és lélekszáma is szerepel. A táblázatnak ebbe a részébe azért kerültek be, mert nem szándékoztunk a szandzsák egységét megbontani. Ugyanakkor ezek a náhijék nem tartoztak az Alföldhöz, kivéve a Tokaji náhijét, amelynek frissen meghódított vidéke teljesen sivár képet mutat. Hegyi Klára az ilyen típusú náhijéket kötetének lábjegyzetében „fantom”-náhijéknek nevezte, melyeknek felmérése török szempontból a terjeszkedés előkészítése volt.⁵ Több példát is hozott erre, a Dunántúlról csakúgy, mint a hevesi részekről és kis tanulmányunkban a fentebb említett, Szolnokkal kapcsolatos török előfelmérés is ezt mutatja. Hegyi Klára ezt írja munkájában: „Birtokfelmérő hatóságaik... a szandzsájkukkal határos magyar vármegyék településeiről is kiváló információkat gyűjtöttek... Ezek nem tekinthetők valóságos közigazgatási egységeknek, hanem éppen a behódoltatás... kívánatos irányait mutatják.”⁶

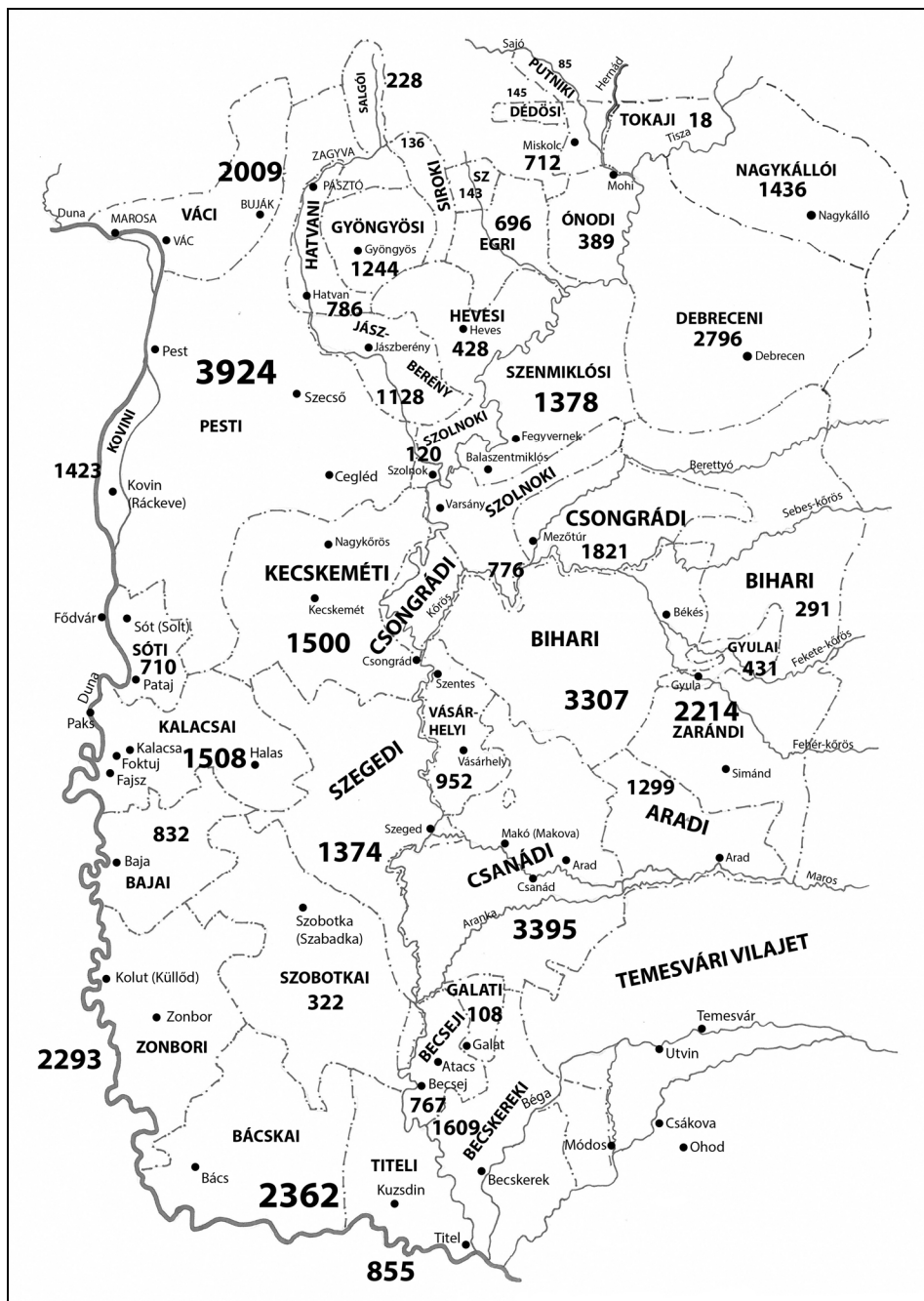
Ennek kiszűrésére készült el a B-változat, amelybe a teljességre való törekvés kedvéért – a hatvani szandzsák öt náhijéjének kivétele mellett – Külső-Szolnok két mezővárosa Mezőtúr és Fegyvernek bekerült. Ez a két mezőváros nem szerepelt az 1571-es defterben, mellőzésükről Győrffy Lajos ezt írta a kötet végén „Túr város csak mint kerületi székhely van említve a lakosok neveinek felsorolása nélkül, Fegyvernek és Kunszentmárton pedig egyáltalán nem szerepel a defterben: utóbbi nem is tartozott a szolnoki szandzsákhoz. Ennek a három városnak a lakossága, tekintettel arra, hogy ezekben, mint szultáni khász birtokokon aránylag nyugodtabb, biztonságosabb életet élhettek a lakosok, bizonyára elérte, sőt meghaladta a defterbe felvett népesebb helységek... lakóinak számát”.⁷ Ugyancsak bekerült a Szolnoki szandzsák két távoli náhijéje, a Debreceni és a Nagykállói 172 településének családszáma is. Ez utóbbi változat bizonyára közelebb áll az alföldi valósághoz, mint az A-variáns.

A városok (mezővárosok) száma 50 illetve 52, adózó háztartásaik az összháne-szám 23%-át adják. A városok 210-212 háztartással rendelkeztek, a falvakban ennek majdnem tizede volt csak (23,37 illetve 24,05) a hánék átlagos száma. A vizsgált terület tipikus alföldi faluja tehát 100 fő alatti népességgel rendelkezhetett a leírt adatok alapján.

⁵ Hegyi K. 1995. 43.

⁶ Hegyi K. 1995. 44.

⁷ Győrffy L. 1956. 54.

1. térkép. Az alföldi náhijék 1560–70 között (sz = Szarvaskői, m = Miskolci)
(Szerkesztette: Veresegyházi Béla)

Ha árnyaltabb képet akarunk bemutatni, akkor a kisebb közigazgatási egységek, a náhijék szerint is érdemes körültekinteni. A legmagasabb falunagyságértékekkel a Kovini (Ráckevei 52,07), a Békési (41,51) valamint a Vásárhelyi (40,28) náhijék rendelkeztek. Átlag feletti volt 17 náhije, átlag alatt voltak az A-változat fentebb említett hatvani náhijéi és a Duna–Tisza közének déli részét elfoglaló, a török hódítást legrégebben elszenvedő náhijéi: a Bácskai, Szobotkai (szabadkai), a Zombori és a Kalacsai (kalocsai).

2. táblázat. A Hatvani szandzsák települési adatainak változatai az 1570-es defter alapján

	Falvak száma	Városok száma	Háne száma			Háne nagysága		Falu/város arány (%/%)
			Falvak	Városok	Összes	Falvak	Városok	
Egész szandzsák	260	7	4 025	2 233	6 258	15,50	319	64/36
5 náhije nélkül	183	7	3 270	2 233	5 503	17,86	319	59/41
az 5 náhije	77	0	755	0	755	9,80	0	100/0

Bayerle Gusztáv 1998. adatai alapján szerkesztette: Veresegyházi Béla

3. táblázat. A Szolnoki szandzsák települési és népesedési adatai (1571–73)

	Falvak száma	Városok száma	Háne száma			Háne nagysága		Falu/város arány (%/%)
			Falvak	Városok	Összes	Falvak	Városok	
1571-es defter	127	6	3 662	841	4 503	28,83	140,1	82/18
1571-es és 1572-es defterek	296	10	7 516	1 978	9 494	25,39	197,8	79/21
1591/92-es defter	297	6	3 446	710	4 156	14,29	118,3	83/17

Az irodalomjegyzékben szereplő defterek alapján szerkesztette: Veresegyházi Béla

A falu–város arányt is érzékletesebben látjuk, ha a szandzsákok mellett a náhijéket is megvizsgáljuk. A nagy területű szegedi szandzsákban ennek az arányszámnak minden változata előfordul: a Bácskai-náhijében 99/1, s hasonló a Bajai-náhijében is 95/5. Az utóbbival szomszédos Kalocsai 60/40, a Sótiban (Solt) pedig már 51/49 az arány, a Tisza bal partján a Vásárhelyiben 56/44, hogy aztán a Szegedi náhijében már felülkerekedjenek a városlakók (49/51). Egy-egy korabeli nagyobb mezőváros meghatározó volt az öt körülvevő náhijéjére: Kovin (Ráckeve) 48/52, Gyöngyös 45/55, Gyula 54/46 népességileg is uralkodott a környezete felett. A városi hánek magas aránya jellemezte még a Becseji (65/35), a Becskereki (70/30), a Kecskeméti (61/39), a hatvani (66/34) és a Jászberényi (52/48) náhijéket. Az utólérhetetlen, a kis faluszámmal rendelkező Miskofcei (Miskolci) náhije falu/város értéke (25/75), amelyet több okkal is magyarázhatunk.

A vizsgált területen tehát mindkét számítás szerint majdnem félszázezer adózó háztartást írtak össze ebben az időszakban. Káldy-Nagy Gyula és Dávid Géza népességszámítási módszere szerint 30%-ra tehető azok aránya, akik kimaradtak

az adóösszeírásból. Ennek 43%-os kiegészítési arány felel meg.⁸ A mintegy 48.000 háztartáshoz 20.640 járul még, így az adott területre 68.640 hánéhoz jutunk el. A szokott ötös szorzószámmal 343.000 főre tehetjük a népességet, ha azonban a Kubinyi András által ajánlott 6,2-szeres szorzószámot alkalmazzuk, akkor 425.000 főre tehetjük az alföldi hódolt területek lakosságának számát.⁹ Ez a szám a polgári lakosságot jelenti, ugyanakkor számolni kell és lehet bizonyos számú mohamedán katonasággal és mohamedán polgári elemmel is.

Dávid Géza a hódoltság teljes területére mintegy 900.000 lelket számolt, amely összegben a mohamedán elemet 50.000-re taksálta. Ennek analógiájára talán nem hibázunk nagyot, ha a vizsgált jóval kisebb területre arányosan 20-25.000 mohamedán katonát, lakost számolunk, s ezekkel együtt 370-450 ezer fő élhetett a 16. század hatvanas-hetvenes éveiben térségünkben.

Felhasznált irodalom

- ÁGOSTON G. (1988 és 1989): A Szolnoki szandzsák 1591–92. évi összeírása. In: Zounuk 3. 221–296. és Zounuk 4. 194–294.
- BAYERLE G. (1998): A Hatvani szandzsák adóösszeírása 1570-ből. Hatvan. Hatvany Lajos Múzeumi Füzetek 14. 278.
- BELUSZKY P. (2001): A Nagyalföld történeti földrajza. Dialóg-Campus, Pécs. 274.
- CSÁNKID. (1890–1897): Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III. Pest.
- DÁVID G. (1997): Magyarország népessége a 16–17. században. In: Kovacsics J. (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások. KSH. 141–172.
- FRISNYÁK S. (1990): Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó, Bp. 213.
- GYÖRFFY L. (1956): Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez (Az 1571-es szolnoki török defter fordítása). DJM, Szolnok. 63.
- HEGYI K. (1995): Török berendezkedés Magyarországon. Budapest História. MTA TTI. 204.
- KÁLDY-NAGY GY. (1970): Magyarországi török adóösszeírások (Értekezések a Történeti Tudomány Köréből. Új sorozat 52.) Bp.
- KÁLDY-NAGY GY. (1982): A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Békéscsaba. 416.
- KÁLDY-NAGY GY. (1985): A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. (Pest megye múltjából 6) Bp. 746.
- KÁLDY-NAGY GY. (2000): A csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Szeged.
- KÁLDY-NAGY GY. (2008): S Szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben. Szeged. 401.
- KUBINYI A. (1997): A magyar királyság népessége a 15. század végén. In: Kovacsics J. (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások. KSH. pp. 93–110.
- VASS E. (1979): A szegedi és a csongrádi náhije 1548. évi adóösszeírása. Tanulmányok Csongrád megye történetéből. Szeged. pp. 5–80.
- VELICS A. – KAMMERER E. (1888–1896): Magyarországi török kincstári defterek I–II. Bp.

⁸ Káldy-Nagy Gy. 1970. 100–101. és Dávid G. 2005. 22.

⁹ Kubinyi A. 1997. 100–104.

ADALÉKOK A BÁNSÁGI RIZSTERMESZTÉS TÖRTÉNETÉHEZ

KÓKAI SÁNDOR

Additional informations to the history of the Banat's rice production

An important element of the modernization of the Banat economy was that in addition to the new production techniques – in the Carpathian Basin – new industrial crops (eg. hemp, rice, rapeseed, indigo, mulberry, etc.) were also introduced and spread. The settlements of the Bánság settled in several waves in Italy. The majority of Italians came from northern Italy to Banat, first settled in Giroda and Mercyfálva, and settled in other places (eg. Greater Gattaja, Little Gattaja, Detta, Denta, Omor, New Pécs, etc.). At the border of these settlements, a relatively small area of rice production has developed into a new area of focus on rice production. In a short period of time, six major rice farms were established, and from 1773 to 1787 there were rice cultivations on a total of 2302 kat. hold. In 1794, cca. 1000 ton rice was produced in Banat. In 1804, cca. 1750 kat. hold were planted, where cca. 5700 ton of rice. For the economic reasons (eg. the abolition of tax breaks, labor shortages, etc.), the Italian rape rice farms were abolished by 1806. In the 19th century, only Arizi Pál's rice fields (100-200 kat. hold) represented the Banat's rice cultivation.

Bevezetés

A Temesi Bánság az 1718-ban megkötött pozsareváci békével szabadult fel a török uralom alól, s a bécsi udvari körök elérkezettnek látták az időt arra, hogy a kor európai szellemének megfelelően az Osztrák Birodalom e tartományában, a gyakorlatban is megvalósítsák a felvilágosult abszolutizmus elméleti-ideológiai, valamint gyakorlati eszme- és gazdasági rendszerét. E tekintetben a Bánságot olyan minta tartományként kezelték, ahol nem gátolták a korábbi társadalmi-gazdasági tradíciók és hagyományok a kor modernizációs törekvéseinek megvalósítását. Az 1718–1778 közötti évtizedekben különleges státuszú (1751-ig katonai, ettől kezdve kamarai igazgatás) Bánság területén a munkaerő biztosítása (betelepítések, spontán migráció) és a gazdasági hasznosítás (merkantilizmus) párhuzamosan zajlott. A külső konkurenciától védett helyzet (a terület gazdasági leválasztása ténylegesen megtörtént, hiszen önálló vámhatár választotta el az anyaországtól), a társadalmi-gazdasági értelemben megvalósult kiválasztott-kitüntetett szerep és a korábbi hagyományok (tradíciók) szinte teljes hiánya (a modern termelés egyik legnagyobb ún. feudális kerékkötője) együttesen eredményezte a Bánság sajátos fejlődését, ahol szó sem volt liberális gazdaságpolitikáról birodalmi szemszögből, csak másságról Magyarország egyéb területeihez képest (Kókai S. 2017).

Az egymást követő telepítési-bevándorlási hullámok pontosan meghatározható, gazdaságilag is értékesülő szakmai, azaz modernizációs többletet jelentettek. Az állattenyésztésben osztrák és német tartományok tapasztalataiból, mintáiból vettek át. A gazdaság korabeli modernizálásának fontos eleme volt, hogy az

új termelési technikák mellett – Kárpát-medencei viszonylatban – új haszonnövények (pl. kender, rizs, repce, indigó, eperfa stb.) termesztését is igyekeztek meghonosítani és elterjeszteni. A szőlészetben és gyümölcsstermesztésben forrásként német és francia gyakorlat szolgált, a zöldségtermesztésben bolgár és német minta hatott, a rizst olasz tapasztalat átvételével kezdték termeszteni.

A legtöbb esetben a mintát, a bevándorlók maguk hozták és terjesztették. E folyamat a kamarai igazgatás bevezetése után erősödött meg, amelynek eredményeként komplex modernizációs gazdaságfejlesztési tervek születtek és valósultak meg (pl. Bega szabályozása, állami manufaktúrák, temesvári kereskedőtársaságok alapítása, krassó-szörényi bányászat és ipar modernizálása stb.), melyek egyik fontos eleme az új ipari és élelmiszernövények termesztése (*Kókai S.* 2014).

I. A bánági rizstermesztés első évtizedei

A rizst Európa déli részén (pl. Spanyolország, Olaszország stb.) évszázadok óta termelték, de hazánkhoz legközelebb – a Balkán-félszigetre – csak a 16. században jutott el – török közvetítéssel –, így nem volt ismeretlen ez az élelmiszernövény. Sőt, valószínűleg a török hódoltság alatt kezdhették hazánkban is termeszteni. Erre vonatkozó utalások a hazai rizstermesztést elemző írások bevezető gondolatai között (pl. Esztergom és Eger környékén a törökök kezdeményezték a rizstermesztést, Rákóczi Ferenc is kísérletet tett meghonosítására stb.) rendre felbukkannak (pl. *Penyigey D.* 1962, *Somorjai F. – Járányi Gy.* 1954, *Hunfalvy J.* 1886, *Bodola L.* 1888 stb.). Magyarország a rizstermesztés legészakibb határvonalán helyezkedik el, tőlünk északra már nem terem meg. A rizs olyan mocsári növény, amelynek termesztése különleges feladatokat ró termelőire (palántázás, gyomlálás, árasztás, sarlóval történő betakarítás), azaz szakértelemet igényel. Természetesen ilyen termelési szakértelemmel rendelkező munkaerő eredetileg nem volt a Bánágban, azonban a Pó-alföldről – ahol a rizst már a 15 század óta termelték – betelepülő olaszok hazájukban már tradicionális rizstermelők voltak.

A selyemhernyó-tenyésztés és a rizstermesztés meghonosítására a Temesi Bánág településeire több hullámban itáliai telepeseket költöztettek be. A selyemhernyó-tenyésztést az olaszok Temesváron, Versecen, Fehértemplomban, továbbá Detta, Gyarmata, Giroda, Csákovár, Hidegkút, (Guttenbrunn), Új-Besenyő, Kudricz és Moldova helységekben honosították meg. Az 1729–33-as években számos olasz család jelentkezett De Jean adminisztrátori tanácsosnál, aki a Temesváron keletkezett új-gyártelepen (Mehala), továbbá Freidorfon, Csákován, Jaszenován és Mercyfalván jelölt ki számukra szállásokat (*Szentkláray J.* 1912). Mercyfalvára 1729–33, ill. 1734–36 között Trentinóból, Friuliból és Mantovából, 1748-ban Dél-Tirolból érkeztek olaszok. Az olaszok zöme Észak-Itáliából érkezett a Bánágba, s elsőként Girodára és Mercyfalvára települtek (*Domonkos Gy.* 2010), majd más helyeken (pl. Nagy- és Kis-Gattaja, Detta, Denta, Omor, Új-Pécs stb.) is letelepedtek.

A korabeli források (*Csaplovics J.* 1821) és későbbi forrásfeldolgozások (*Böhm L.* 1867) alapján megállapítható, hogy a bánsági rizstermelés a Temes vármegyei Giroda település határában kezdődött.

„...*Giroda falu határában 1724-1768-ig néhány majlandi (milánói) család a rizstermelést megkísérelte, még pedig oly eredménnyel, hogy a hasznos terményt olcsóbban lehetett veszteség nélkül eladni, mint magában Olaszországban. Közegészségügyi okokra – főként a malária terjedésére – való hivatkozással az itteni rizstermesztést 1768-ban betiltották...*” (*Böhm L.* 1867. 87. old.).

A Bánság járványügyi helyzetét száz évvel később – a 19. század közepén – Bittner Imre királyi tanácsos 1847-ben megjelent – A Bánság poszlázairól című – művében korhűen érzékelteti. Amint leírja: „... *a lakosság minden harmadik tagja beteg, maláriás, és a temesvári katonaságnál 14 előre jut egy maláriás halálozás...*” Természetesen a malária „bánsági lázként” is ismert népbetegségként nem a rizsföldeknek, sokkal inkább a kisebb-nagyobb mocsaras térszíneknek volt köszönhető.

Mercyfalva első telepesei – mint fentebb említettem – szintén olaszok voltak, akiket a selyem- és rizstermelés céljából telepítettek be 1734-ben (*Szentkláray J.* 1909). Arról azonban nem tudunk, hogy e település határában megkezdték volna a rizstermesztést. A Trentinóból betelepültek számát (177 fő) és családneveit (60 család) is ismerjük, akik közül 87 földműves, 24 kézműves és 67 gyermek volt (*Domokos Gy.* 2010), közülük hat család 1736-ban visszatelepült Itáliába. E telepes községben 1734 és 1752 között olasz plébánosok végezték a lakosság lelki gondozását, később az olaszok asszimilálódtak, az olasz családnevek néhány generáció után kihaltak.

A Bánságba települt olaszok egy része – az 1737–39. évi osztrák–török háború és az 1738-ban kitört kolerajárvány következtében – visszatért hazájába, az általuk megkezdett művelési ágak nem szűntek meg teljes egészében, de a rizstermelés csökkent (*Hunfalvy J.* 1886.). Ennek okai között az is szerepet játszott, hogy a talaj leromlását (szikesedés) nem hogy csökkentette volna, inkább felgyorsította.

II. A bánsági rizstermesztés virágkora (1773–1805)

A 18. század második felében újabb olasz családok telepedtek meg a bánsági városokban és falvakban (pl. Omor, Kis- és Nagy-Gattaja, Denta, Detta, Új-Pécs stb.) és 1773-tól ismét termesztettek rizst a Bánságban. Az említett települések határában, egy viszonylag kis területre koncentrálódva alakult ki a rizstermelés új bánsági területi súlypontja. A Berzava folyó és mellékágainak (Ó-Birda, Cziganska-ér) síkságán a rizstermesztést az olaszok vezették – pl. a Limoni, Arizi, Baldi, Barbieri, Fregni családok tagjai –, akiket a bécsi udvari kamara telepített át Mantova és Milánó környékéről (*Banatica 1778–1785, Penyigey D.* 1962). Rövid idő alatt hat jelentős rizstelep jött létre (*Bodola L.* 1888):

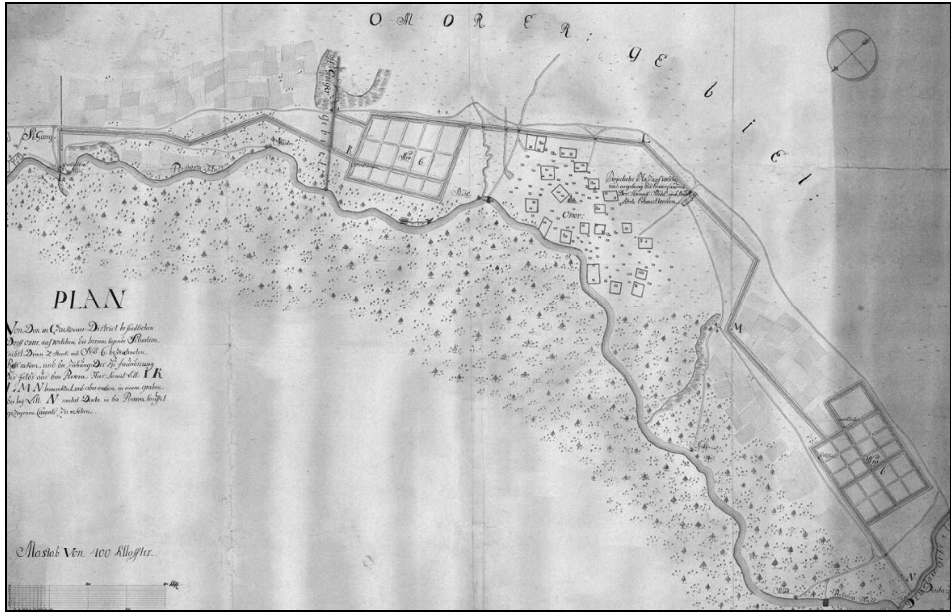
- 1773-ban a Mantovából betelepülő Limoni-család engedélyt kapott, hogy Omor mellett rizstelepet rendezzen be, s rizshántó malmot állítson fel vízi erőre. A termeléshez biztosítottak Limoni vállalkozónak rizstermesztésre 300 katasztrális hold, a vele betelepült 12 olasz család számára pedig 252 katasztrális hold földterületet 10 évre, minden adó, bérdíj, közmunka és robot megfizetése nélkül. Tíz év múlva (1783-ban) a mentességeket újabb 10 évvel meghosszabbították.
- 1783-ban négy új rizstelep jött létre, hasonló kedvezményekkel:
 - az első Kis-Gattaján, ahol Arizi Károly kapott 150 holdat,
 - a második és a harmadik Nagy-Gattaján, ahol Jerzabek Jakab és Jöhr Mátyás olasz munkások vezetése mellett, 600 hold, ill. 250 hold kincstári földet kaptak,
 - a negyedik telep Csebzán alakult meg, Barbieri Domokos felügyelete alatt 500 katasztrális holdon.
- 1787-ben gróf Pálffy Károly rendeletet küldött a bécsi kancelláriától a temesvári igazgatóságnak, hogy Denta mellett Topolyán 250 katasztrális hold földterületet – szintén 10 évi mentességre – Baldi Domenicónak biztosítsanak rizstermesztésre (*Bodola L.* 1888).

A Berzava menti rizstelepek létesítésének volt egy külön említést érdemlő társadalmi-jogi következménye is. Amikor a bécsi udvar a 18. század nyolcvanas éveiben a bánági kincstári birtokok nagy részét eladta, a rizstermelő falvakat nem bocsátotta áruba, úgyhogy azok nem kerültek földesúri hatalom alá, a kincstár birtokai maradtak, amelyeket ekkor még csak bérelni lehetett.

II.1. Rizstermesztő telep Omoron

A Temesvártól délre fekvő bánági rizstermelő körzet egyik súlyponti településévé Omor vált, melynek határában – a Birda, a Cziganska és a Berzava vízfolyások mentén – folytatódott a rizstermelés 1773-tól (*Griselini F.* 1780). A rizstermesztés fontosságát jelzi, hogy a Hadtörténeti Intézet és a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának térképgyűjteményében két közel egykorú térkép is fennmaradt.

A helyszínrajz feltünteti a bánági Omor község területén létesült rizstelepeket és a rizstermesztő olasz munkások neveit (pl. Giovanni Mascini, Pietro Peccani, Domenico Consoli, Giovanni Vasconi, Luigi Formicori, Giuseppa Ferari stb.). A kimutatás az olasz telepesek telkeiről, a községtől Ny-ra és K-re elterülő csatornázott rizsföldekről, a szántóterületekről, számozott szántóparcellákról a telepesek nevével készült, de a térkép tartalmazza a Berzava folyót s a tavakat, patakokat, mocsarakat (pl. Alter Canal, Wasser Leitungs Canal stb.) is. Omor belterülete alaprajzban került ábrázolásra, s a házak, beltelkek, vízimalmok és utak is megtalálhatók (*l. térkép*).

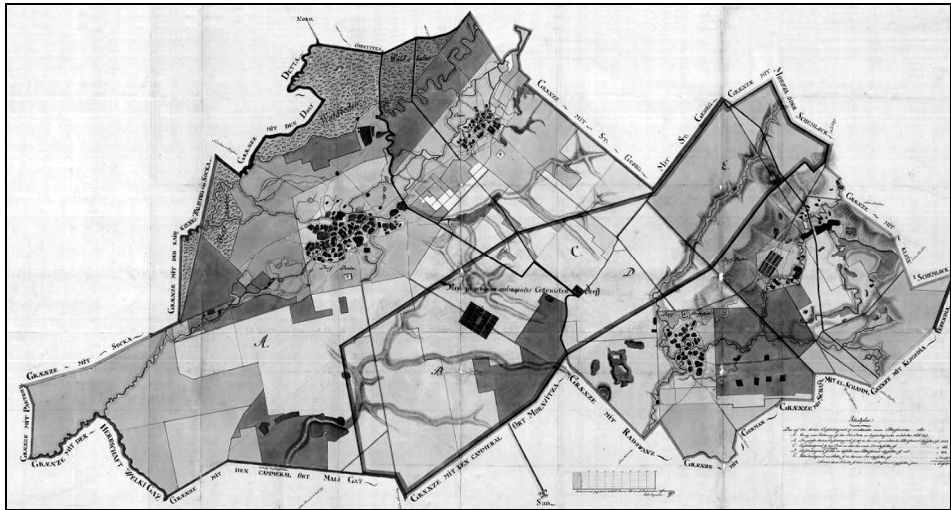

1. térkép. Rizsföldek Omor határában
 (Forrás: Az eredeti helyszínrajz a Magyar Nemzeti Levéltár
 Országos Levéltárában található, Temesi térképek
 S_167_-_No.0061. raktári jelzetszám alatt)

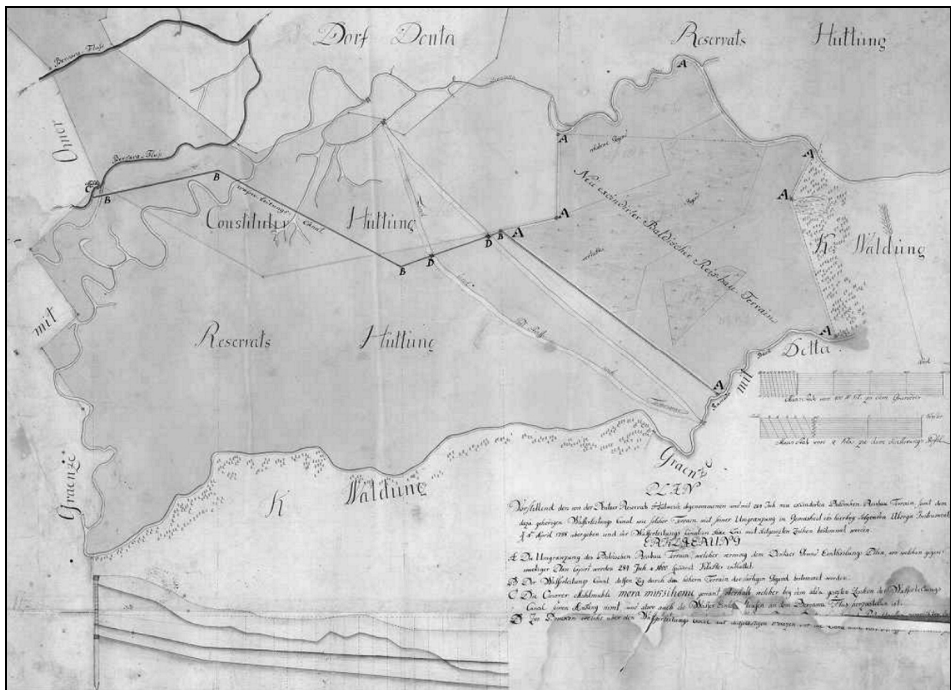
Az 1. térkép értékét növeli, hogy ismerjük a méretarányát (188mm = 400 bécsi öl), így az egyes parcellák (36 db) területe mellett a teljes rizstermő területet is meg tudjuk határozni. A térkép vázlaton megfigyelhető, hogy a rizsföldek vízellátását és a víz levezetését alaposan megtervezett csatornarendszerrel oldották meg. Nem közvetlenül a Birda-patakból – ami Nagy-Gattaja településnél szakadt ki a Berzava folyóból – vezették ki az elárasztáshoz szükséges vizet, mert az a Berzava folyó áradásakor veszélyeztette volna a csatornákat és előntötte volna az egész termőterületet. A térkép alapján az is egyértelmű, hogy a vízszükségletet gravitációs ellátórendszerrel biztosították.

II.2. Rizstermesztő telep Dentán

A Mantova környékéről származó olasz nagybérő Baldi-család 1787-ben Dettán megtelepedve rizstelepet létesíthetett (2–3. térkép), melyet a szomszédos Dentán levő ültetvényeivel együtt (1773-ban 250 hold) Dettáról igazgatott, ugyan úgy, mint ahogy az 1794-ben Dettára költöző olasz Arizi-család is innen kezelte a Kis-Gattaján 1783-ban létesített rizsföldjeit. (A tekintélyes birtokra egyébként a család 1801-ben adománylevelet és „topolyai” előnévvel nemességet is nyert.) Az a körülmény, hogy az olasz nagybérők tökéletesen megszervezett mezőgazdasági üzemeinek Detta lett az adminisztrációs központja, kétségtelenül emelte a helység gazdasági jelentőségét.

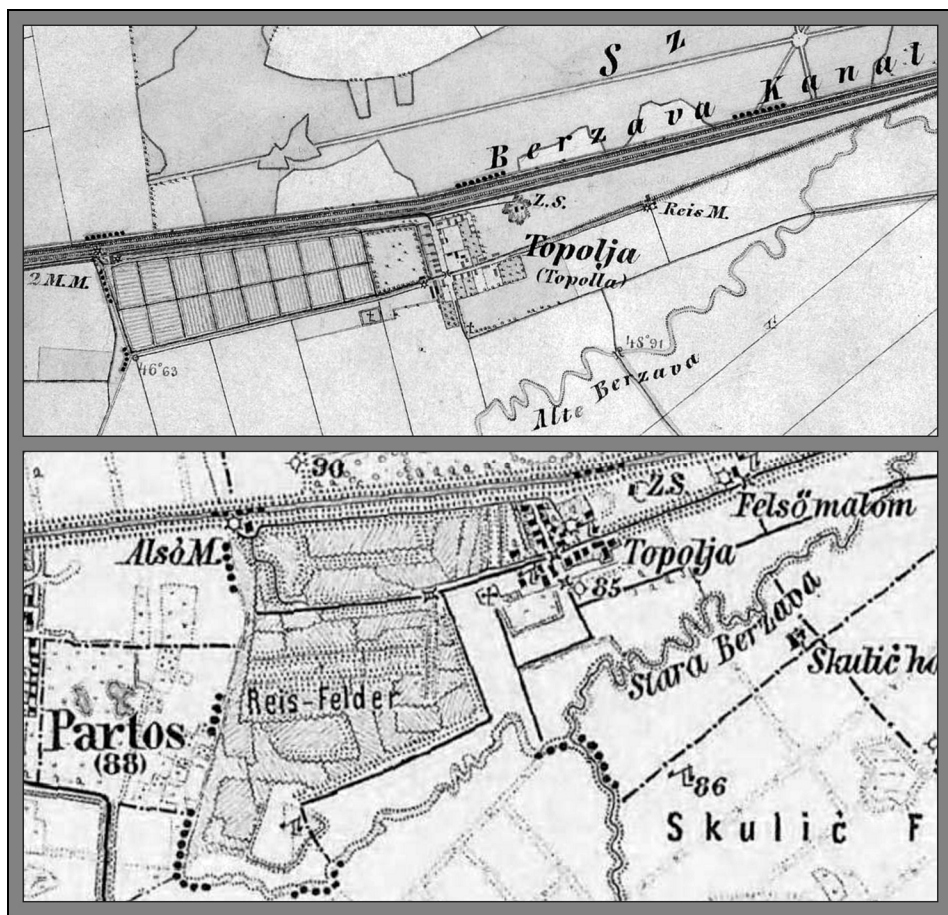
2. térkép. Rizsföldek Denta és Omor között a Berzava mentén (1786)
 (Forrás: Az eredeti helyszínrajz a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található, Temesi térképek S_11 - No. 1713:5. raktári jelzetszám alatt)

3. térkép. Denta 1788. évi térképe, tervezett rizsföldek kijelölésével
 (Forrás: Az eredeti helyszínrajz a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található, Temesi térképek S_1 - No. 117:1. raktári jelzetszám alatt)

II.3. Rizstermesztő telep Denta-Topolyán

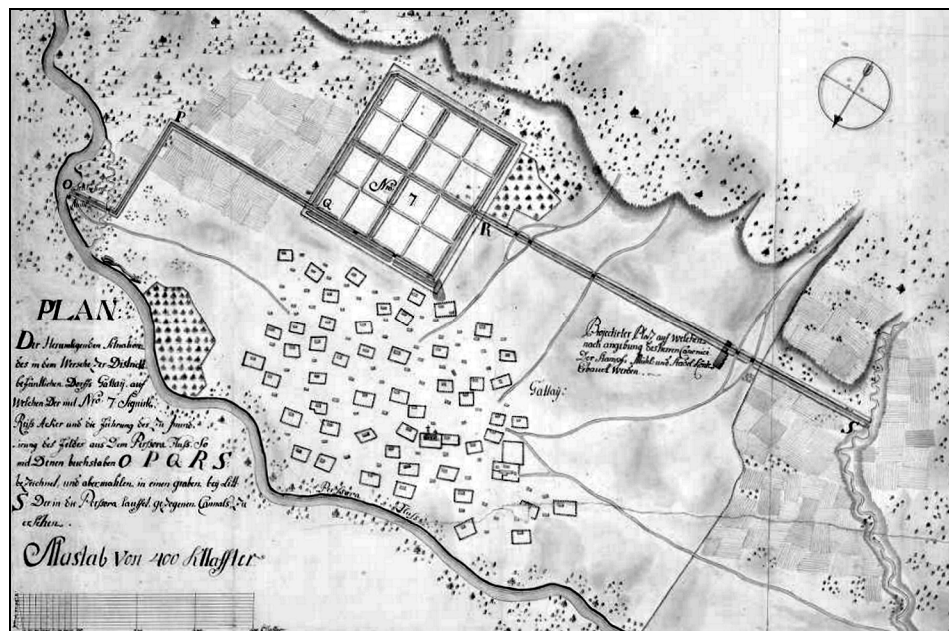
A közigazgatásilag Denta községhez tartozó Topolya-pusztai rizstermesztő telepet (4. térkép) a Baldi-család 1801-ben átadta azt Arizi Pál vállalkozónak, s 1862-ig a topolyai Arizy-család tulajdonában is maradt. 1862-től 1889-ig a Timáryaké és 1889 után gróf Karátsonyi Jenő Torontál megyei főispán tulajdonába került. A 20. század elején Topolya-pusztát az egyik legkorszerűbb rizstermesztő telepként tartották számon, ahol a Karátsonyi-uradalom 317 holdas híres rizstelepe és 180 holdas halastava helyezkedett el (Borovszky S. 1912).

4. térkép. Denta-Topolya rizsföldjei a második és harmadik katonai térképfelméréskor
(Forrás: A Habsburg Birodalom második és harmadik katonai
térképfelmérésének szelvényrészletei)

II.4. Rizstermesztő telep Nagy-Gattalján

A kismezővárostól északra a Berzava folyóból tápcsatornával 16 rizsparcellát láttak el vízzel, s itt is a gravitációs-vízellátási rendszert alkalmazták (5. térkép). A térkép feltünteti a település szórطان elhelyezkedő házait, az erdős-ligetes és mocsaras határrészeket, illetve a külterületi szántókat. A szántók eltérő színezése alapján arra következtethetünk, hogy háromnyomásos gazdálkodás keretében művelték a határt.

5. térkép. Rizsföldek Gátalja határában

(Forrás: Az eredeti helyszínrajz a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található, Temesi térképek S_167_- _No.0071. raktári jelzetszám alatt)

II.5. A rizstermesztés elemei és mennyiségi mutatói

A bányási rizstermesztés jelentőségét Niczky Kristóf, az udvari kancellária tanácsosa már 1779-ben úgy értékelte, mint amely az egész birodalomra nézve hasznos. Mindez korántsem véletlen, a búzától jobban tárolható élelmiszernövénynek jelentős szerepet szántak a katonaság élelmezésében is. A hántolás utáni szárítás azonban nagymértékben befolyásolta a rizsszemek színét és minőségét. A bányási rizs minőségét illetően érdemes megemlíteni, hogy a 18. században a »Nostrano« néven ismeret mantuai rizst termelték az olaszok, amit a levéltári okiratok is bizonyítanak. A »Nostrano« későn érő rizsfajta, ezért a rizsaratás

elhúzódott október hónapig, s így kedvezőtlen, csapadékos őszen a termés nagy részét be sem lehetett takarítani. Mindez befolyással lehetett a rizstermelés elterjedésére, de a legnagyobb problémát a gyomosodás és az állami támogatás megvonása okozta.

Mindezek ellenére kezdetben a termelés látványosan emelkedett, s 1773-tól 1787-ig a fent említett hat telepen összesen 2302 katasztrális holdon folyt rizstermesztés. A termés mennyiségét tekintve egymásnak ellentmondó adatokkal találkozunk. Bodola Lajos (1888) tanulmányában: „... a leggazdagabb rizstermés 1794-ben volt, mely évben az összes rizstelepek termése a kincstári kimutatás szerint 25,800 mérőre rúgott. hanem ezzel a bánági rizstermesztés el is érte tetőpontját és a következő évben már csak 7924 mérő termett az összes rizstelepeken, 1797 után pedig oly rohamosan hanyatlott, hogy alig tudtak lépést tartani a minden oldalról felmerülő akadályokkal...”

Horváth Mihály 1811-ben megjelent könyvében: „... 1794-ben 10 ezer mérő rizs termett a Bánságban, 1804-ben 1750 hold volt beültetve, ahol kb. 57 ezer mérő magot adott közepes termésnél...” (Horváth M. 1811). Szintén Horváth Mihály történész tudósít arról, hogy a Bánságból Kassára, Munkácsra, Pozsonyba, Debrecenbe, Budára, Eszékre, Temesvárra, Szegedre is szállították a rizst, ahol rizsmalmokban hántolták (Horváth M. 1811).

Végezetül pedig igen tanúságos Mindszenty Antal közel egykorú (1821) úti leírásából idézni, amelynek egy részletét a rizstermesztés állapotáról, korabeli írásmódban adjuk közre:

„... A Új-Pécsi határban a Temes vizének egy ága mellett rizst termő földek vagynak, melyeknek mostand tulajdonosok a helyben lakó T. Keresztury uraság, ő előtte pedig valamely Freni nevezetű olasz termesztette itt a rizst. A rizstermő földeken keresztül kasul zsilipes csatornák vagynak csinálva, melyeken a földekre a Temesből vizet eresztenek, mivel mihelyt elvetik a rizst, azonnal vizet kell reá eresztetni, 's valaméddig érni nem kezd, addig mindég víz alatt kell néki lenni... Magyar Ország déli részeinek, kivált a Temesi Bánátnak éghajlatja oly alkalmas a rizs termesztésre, hogy kilencz, tíz, sőt tizenegyedik magot is meg adja. 1801ben Temes és Torontál vármegyékben 17-18000 mázsa rizst termesztettek, melynek nagyobb részét Törökországba vitték ki, mivel akkor a franciák Aegyiptomot elfoglalva tartották. A rizst áprilisban vetik el... s azt szeptember elejétől kezdve, legfeljebb a holdnap közepéig elvégzik, - valamint a másféle gabonát, úgy a rizst is azon módon nyomtatják el, 's azután török ki... eltiltatván a rizstermesztéstől Girodáról, Omorra mentek a Verseci járásban Dentához fél mértföldre, ahol annyi akadályokra találtak, hogy az egész rizstermesztést abban hagyták. 1773-ban Gróf Clary gubernátorsága alatt valamely Limoni nevű olasz újra el kezdte a rizsplántálást, mely hirtelen lábra is kapott: most legnagyobb divatjában van Torontál vármegyében Új-Pécsen a Temes vize mellett, Temes vármegyében pedig Omorron és Gattajan hol két osztályban plántáltatik, a valamely Bécsi nagy kereskedő társaság által mely itt a felvigyázás végett egy

igazgatót tart. Dentán, ahol két száz hold fekete homokos laposság vetődik be: háromszáz mázsá elvetett rizs itt mindég meg terem 7-8000 mázsát jó időben, ennek a tulajdonosa valamely Baldi nevű Piemonti olasz – ha még él –, aki leginkább haszonbérben szokta kiadni rizst termő földjeit. A Temes vármegyei rizst termő földek mind a Bersava vize mellett fekszenek, 's egymáshoz közel esnek...”

III. Összegzés

Az olaszok bánági rizstelepei – Arizi Pál denta-topolyai földjei kivételével – gazdasági okok miatt (pl. az adókedvezmény megvonása, munkaerőhiány stb.) 1806-ra megszűntek. Ezen a birtokon később a Timáry család gazdálkodott, amely 100-200 holdjával hosszú időn keresztül egyedüli rizstermesztője volt hazánknak. A dettai Arizi Lipótnak a rizstermelést népszerűsítő, 1845-ben megjelent cikkei abban az időben még nem találtak kedvező fogadtatásra. A korabeli leírásokból azonban az is megállapítható, hogy a 18. században a bánági mezőgazdaság nem lehetett fejlettebb az országos átlagnál, ennek eléréséhez a napóleoni háborúk konjunktúrája mellett a 19. század dinamikus fejlődése is szükségeltetett (Kókai S. 2010). 1880-tól a Bácskában (Pékla-pusztá) és a Bánágban állami birtokokon ismét megindult a rizstermesztés. Hunfalvy János monográfiájában megemlíti, hogy: „... a rizst néhány év óta nagyobb sikerrel termesztik Topolya pusztán és Versecz környékén: 1881/82-ben Topolyán 2113, Verseczen 370 hektoliter rizs termett...” (Hunfalvy J. 1886.) Azonban ezek a telepek 1912-1913 körül megszűntek, majd az első világháború alatt újra fellendült a rizstermesztés.

Felhasznált irodalom

- Banatica 1778–1785., 1785–1789. évi iratok. A Magyar Országos Levéltárban (Budapest) E. 73. és E. 121. fonszám alatt találhatóak.
- BODOLA L. (1888): A rizstermelésről Magyarországon. Természettudományi Közlöny (20. kötet, 225. füzet, 1888. május). pp. 178–183.
- BOROVSKY S. (1912): Magyarország vármegyéi és városai. Temes vármegye és Temesvár.
- BÖHM L. (1867): Dél-Magyarország vagy az úgynevezett Bánág külön történelme. II. kötet, Pest.
- CSAPLOVICS J. (szerk.) (1821): Der Reissbau im Bánat. Topographisch-statistisches Archiv des Königreichs Ungarn I. Wien, 1821. 355. p.
- DOMOKOS GY. (2010): Olasz családok áttelepítése Károlyi Sándor uradalmába a XVIII. században. In: Bárdosi V. – Kiss G. (szerk.): Szótárak, szólások, nevek vonzásában. Tinta Kiadó, Budapest. pp. 31–40.
- GRISELINI, F. (1780): Geschichte des temeswarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte I. Bécs, 1780. pp. 183–184.
- HORVÁTH M. (1811): Az ipar és kereskedelem története Magyarországon. Buda. Magyar Királyi Egyetemi Nyomda. 390. p.
- HUNFALVY J. (1886): Egyetemes Földrajz 2. kötet. A Magyar Birodalom földrajza, különös tekintettel a néprajzi viszonyokra. Bp. 888 p.

- KÓKAI S. (2010): A Bánság történeti földrajza (1718–1918). Nyíregyháza, p. 421.
- KÓKAI S. (2014): A Bánság gazdasága a 18. században. In: Gál A. – Kókai S. (szerk.): Tiszteletkötet dr. Frisnyák Sándor geográfus professzor 80. születésnapjára. Nyíregyháza–Szerencs. pp. 129–152.
- KÓKAI S. (2017): Az első modern regionalizációs kísérlet a történelmi Magyarországon: a Temesi Bánság (1718–1779). In: Történeti Földrajzi Közlemények (szerk. Kókai S.) 2017/3–4. sz. Nyíregyháza. pp. 137–156.
- MINDSZENTHY A. (1821): Egy fordulás az Alföldön (szerk.: Pánya István), Kecskemét, várható megjelenés 2019. OSZK jelzet: *OSZK Quart. Hung. 74., ff. 1–45.*, „Egy fordulás az Alföldön.”
- PALOV J. (1985): Az öntözések múltja a Dél-Tiszántúlon. Rizstermesztés. In: Békés Megyei Múzeumok Közleményei 8. Békéscsaba. pp. 67–75.
- PENYIGÉY D. (1962): A rizstermesztés története Magyarországon. In: Kállay K. (szerk.): A rizs és termesztése. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest. pp. 16–34.
- SOMORJAI F. – JÁRÁNYI GY.: Rizstermesztés (Bp., 1954).
- SZENTKLÁRAY J. (1909): Mercy kormányzata a Temesi Bánságban. Bp. Különnyomat. MTA. Értekezések a történelemtudomány témaköréből. XXII. k. 4. sz.

ADATOK ABAÚJ-TORNA VÁRMEGYE 18–19. SZÁZADI SZŐLŐ- ÉS BORGAZDASÁGÁHOZ

BOROS LÁSZLÓ

Details to the 18–19th century grape farm and winery of Abaúj-Torna County

Abaúj-Torna County is located near the northern climatic crop boundary of the vine. Towards the end of the 18th century, large vineyards were set up in this area and excellent wines were made. In the 1840s, Abauj County had an area of 52,720 square miles. The land under cultivation was 590197 acres, of which 244400 acres of arable land, 13195 acres of meadow, 17350 acres of grapes, 3306 acres of gardens, 206561 acres of forest, 80385 acres of pasture. In the 1850s, but especially in the 1860s, there was a boom in all areas. The phylloxera actually reached Abaúj-Torna County in the mid-1880s. During the re-plantations after the phylloxera disaster, vineyards, mainly producing white wine, were re-planted, while red-wine-producers only occasional. The phylloxera was overcome by many direct growing varieties, mainly on the Cserehát. The former importance of the Abaúj wine region has diminished strongly.

Bevezetés

A szőlő hő- és fényigényes mérsékelt égövi növény. Legalább 9 °C, legfeljebb 21 °C évi hőmérsékletet és 1900-2000 óra, vagy a feletti napfénytartamot igényel. Az északi félgömbön a 30. és 52. fok között történik a termesztése, de minőségi szőlő csak a 35. és 48. fok között szüretelhető. Így Abaúj-Torna vármegye a szőlő északi klimatikus termőhatára közelében fekszik.

Abaúj-Torna megye a Kárpát-medence északkeleti részében fekszik. Határát Zemplén-Borsod-Gömör-Szepes-Sáros vármegyék képezik. A vármegye 130 településén Liechtenstern (1790) szerint 10514 kat. hold, Demian (1802) szerint 5514 kás szőlőt tartottak nyilván a vármegyében.

Szőlő- és bortermelés a 18. században

1828-ban már pontosan nyomon követhető a vármegye szőlő- és bortermelése. Magda Pál (1770–1841) tanár, földrajzi író, statisztikus „*Magyarország és a határőrző katonaság vidékének legújabb statisztikai és geographiai leírása*” c. könyvében Torna vármegyéről a következőket írta: „*Bort nem a legjobbat, de kicsinségéhez képest nem keveset szüretelnek az egész Tornai- hosszú völgyben Jablonzától Tornáig és az egész déli részben Jósmafőn, Varbóczon, Szőlős Ardón, Szinen, Szilason, Komjáthin, Lenkén.*” A termőterület nagyságát még kevés helyen jelöli meg, de a bor minőségéről, fajtájáról (színéről), bel- és külpiaci keresetéről ír.

Abaúj megyéről: „*Bor egész Kassáig termesztik, de legjobb a déli részeken s' jóságra közelít a szomszéd Hegyaljai borhoz a' minthogy Szántó még Hegyaljához tartozik. A szántói bor után még becsesek a' Szikszói, Hétzei, Göntzi és Boldogkői borok. Ezek után tétetnek a' Kásmárki, Szárazvölgyi, Therehádi borok – a' Kassai és Jászai hasonlóbbak a Tornai nem legjobb borokhoz.*”

28 évvel később 1847-ben Fényes Elek (1807–1876) statisztikus, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, a magyar leíró statisztika egyik úttörője és kiváló művelője „*Magyarország leírása*” című munkájában a 19. század közepének gazdaságát tárja fel. Magda Pál munkásságát, kutatásai eredményeit felhasználva újabb adatokkal, megfigyelésekkel gazdagította koráról ismereteinket. Mindent leírt, amit tudni lehetett az országról, a megyékről, városokról, falvakról. Részletesen foglalkozott a mezőgazdasággal, s ezen belül a szőlő- és bortermelelssel. Tőle tudjuk az 1840-es években Abaúj vármegye területe 52720 □ mérföld. Művelés alatti földje 590197 hold, melyből 244400 hold szántóföld 13195 hold rét, 17350 hold szőlő, 3306 hold kert, 206561 hold erdő, 80385 hold legelő.

„*Abaúinak gazdasági főbb terményei közt azonban első helyet foglalnak nagyrészen kitűnő, általában pedig tetemes mennyiségű borai. Az erdőhorvátai hegyek s szántói szőlők, a világhírű hegyaljai, különösképp tokaji nevezet alatt ismeretes, legjobb borok közé helyezhető borokat termelnek és szorosan Hegyaljához számíttatnak. A boldogkői, s gönci-hegyek nem vétetnek ugyan fel Hegyalja nevezet alá, de termései igen jelesek, s a hegyaljaiakkal vetélkednek. Ezek után sorolhatók az aszalai és szikszai, majd kellemetes zamatjokról s szép színükről ismeretes, általában a vidéken legjelesebb boroknak tartott hejcei borok. A főnyi, korláthi, kéri, alpári hegyek jeles, a hegyaljaihoz hasonfajú terméssel díszlenek. A még nem említett helyek termései az eddigiekhez nem számíthatók, hanem középszerűek, de találtnak helyek mellyeknek aszúborai szinte jó áron szoktak eladni.*” Néhány településről ezt írta: Kassa „*majd minden oldalról szőlőhegyekkel körülkerített völgyben fekszik... kereskedése kivált borra, gabonára, dohányra, gubacsra nagy fontosságú.*” Aszaló m.v. „*Jó bort termeszt*”, Forró m.v. „*szőlőhegye nagy s igen jó bort termeszt*”, „*Szikszó m.v. határa igen szép búzát terem, bora sok, s a hegyaljaival vetélkedik*” (1. kép), Bodókő-Váralja „*Szőlő híres bort terem*”, Göncz m.v. „*Roppant szőlőhegye hegyaljaihoz hasonló bort terem*” (2.kép), Szántó m.v. „*nagykiterjedésű szőlőhegye pedig Hegyaljához számíttatván, bora tokaji név alatt kel el*” Cekeháza f. „*Bora igen jó*”, Hejce f. „*állandó bornak legtöbbször becsülhetik a megyében*”, Erdő-Horvát f. „*Jó borát különösen kristály tiszta s felette állandó szín teszi nevezetessé*”. A Torna vármegyei Szín f. „*... igen jó bor*”, Varbócz „*... bora a leghíresebb magyarországi borokkal vetekszik.*”

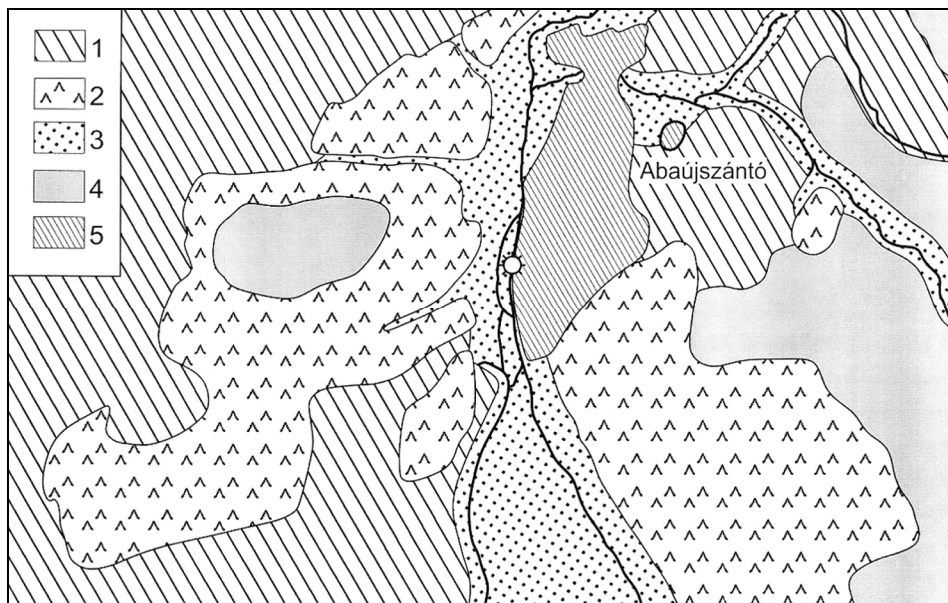

1. kép. A szikszói Magyar-hegy szőlői és gyümölcsfái (fotó: Boros L.)

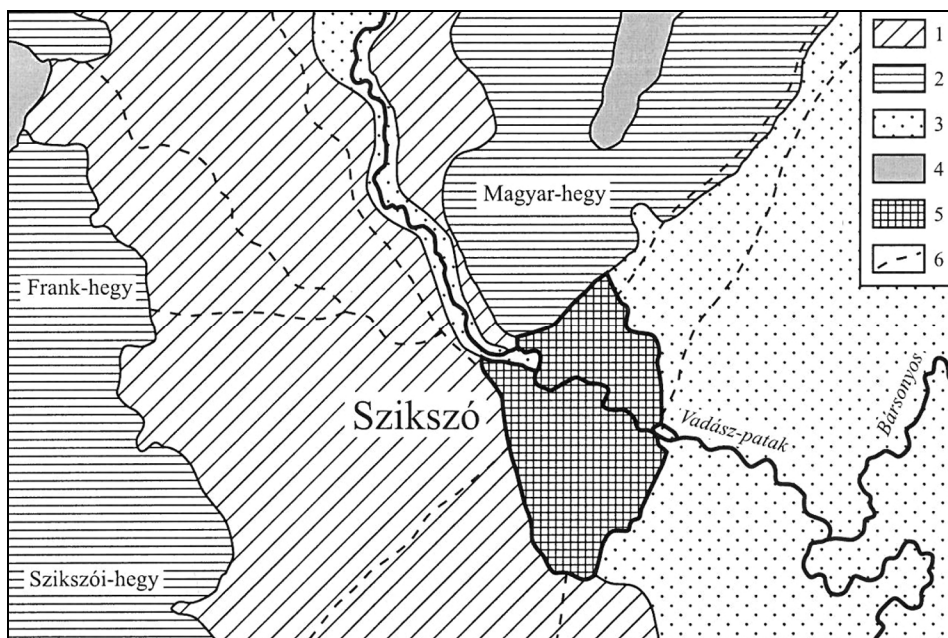

2. kép. A gönci egykori borospincéi (fotó: Boros L.)

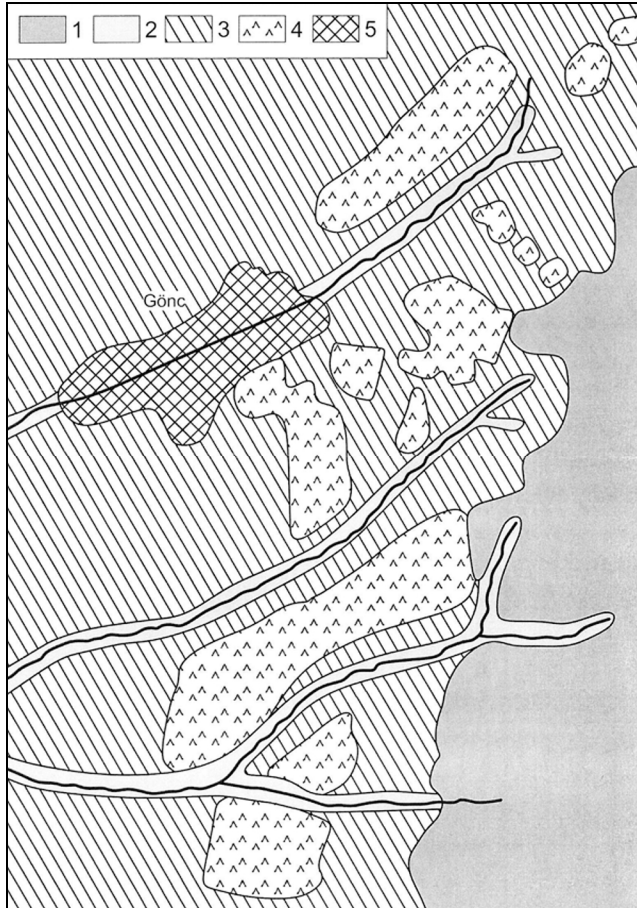
Frisnyák Sándor professzor elkészítette Abaúj vármegye legfontosabb szőlőtermelő településeinek környezetgazdálkodási (földhasznosítási) 18. századvégi térképét (1–3. ábra). E szerint Abaújszántón a Krakó és a Sátor-hegy lejtőin nagy kiterjedésű szőlőültetvények díszlettek. Ugyancsak kiváló bor termett a mezővárostól északra húzódó lejtős térszíneken is (1. ábra). Ezek a hegyek, lejtők már Tokaj-Hegyaljához tartoztak, s kiváló bort adtak. Szikszó határában a Magyar-hegye, a Szikszói- és Frank-hegy lejtőjén szüretelték a legkiválóbb, hegyaljaihoz hasonló borokat adó szőlőket (2. ábra). Az északabbra fekvő Gönc sok és kiváló bort termesztett az Eperjes-tokaji-hegylánc délnyugatra néző lejtőin (3. ábra).

1. ábra. Abaújszántó szőlőültetvényei a 18. század vége felé. Jelmagyarázat: 1 = szántó, 2 = szőlő, 3 = rét és legelő, 4 = erdő, 5 = belterület (szerkesztette: Frisnyák S., rajzolta: Tóth Z.)

2. ábra. Szikszó a 18. század vége felé. Jelmagyarázat: 1 = szántó, 2 = szőlő és gyümölcsös, 3 = rét és legelő, 4 = erdő, 5 = belterület, 6 = fontosabb út (szerkesztette: Frisnyák S., rajzolta: Dobány Z.)

3. ábra. Gönc környezetgazdálkodása a 18. század vége felé.
 Jelmagyarázat: 1 = erdő, 2 = gyep, 3 = szántó, 4 = szőlő, 5 = belterület
 (szerkesztette: Frisnyák S., rajzolta: Tóth Z.)

Az 1850-es, de különösen az 1860-as években minden területen jelentkező fellendülés szükségessé és lehetővé tett egy széles körű statisztikai adatfelvételezést. Az 1869-es hágai VII. Nemzetközi Statisztikai Kongresszus hatására a nemzetközi szőlészeti statisztika első részeként jelent meg Keleti Károly „Magyarország szőlészeti statisztikája 1860–1873” című összefoglaló munkája. Keleti Károly 1830-as felmérése már pontos szám adatot nyújt Abaúj-Torna vármegye szőlő- és borgazdaságáról is (1. és 2. táblázat). 1860-as, 1870-es években Keleti Károly szerint még virágzó szőlő- és borkultúra jellemezte Abaúj-Torna vármegye déli részét, ezen belül az Eperjes-tokaji-hegység délnyugati lejtőjét (pl: Abaújszántó, Hejce, Gönc), a Hernád-völgyet és a Cserehátot, egészen Kaszáig. Aztán az 1880-as években megjelent a filoxera járvány.

*1. táblázat. A szikszói járás szőlőterülete
és a termelt bor mennyisége 1873-ban*

Település	A szőlőbirtokok száma	A szőlőterület nagysága		Az 1873-ban termelt bor (akóban)	
		1600□-öles hold	□-öl	fehér	vörös
Szikszói járás					
Aszaló	535	500	-	2500	-
Bakta	125	73	1420	600	-
Berencs	73	47	-	552	-
Beret	89	49	1317	686	-
Detek	40	33	752	200	-
Devecser	126	70	215	417	-
Fancsal	75	130	-	525	-
Forró	183	190	-	825	-
Halmaj	70	46	-	400	-
Homrogd	43	40	-	160	-
Kázmárk (Alsó)	76	71	-	440	-
Léh	120	209	-	120	-
Nyésta	35	28	1485	160	-
Monaj	50	33	560	160	-
Onga	76	72	448	375	-
Rásony	16	6	-	40	-
Sép	30	20	-	66	-
Selyeb	125	75	-	800	-
Szala	80	45	-	-	70
Szend (Alsó)	70	30	-	60	-
Szend (Felső)	24	28	-	60	-
Szent-András	117	31	-	500	-
Szikszó	750	1700	-	7000	-
Szolnok	48	37	80	427	-
Tenger	43	41	108	296	-
Tomor	75	60	-	250	-
Újlak	400	225	-	180	-
Vadász (Alsó)	205	290	-	1485	-
Vadász (Felső)	130	130	-	460	-
Kassa város	78	117	256	130	-

Forrás: Keleti Károly statisztikája

2. táblázat. A szőlőterület és a termelt bor mennyisége 1873-ban (a KSH adatai alapján)

Település	Szőlőterület (ha)	A termelt bor mennyisége (hektoliter)			
		fehér	vörös	siller	összesen
Abaújalpár	44	26	-	-	68
Abaújdevecser	40	233	-	-	233
Abaújkér	104	226	-	-	226
Abaújlak	130	102	-	-	102
Abaújszántó	363	2864	-	-	2864
Abaújszolnok	21	242	-	-	242
Alsógagy	5	17	-	-	17
Aszaló	288	1414	-	-	1414
Baktakék	43	340	-	-	340
Boldogkőújfalu	77	560	-	-	560
Boldogkővára	168	1222	-	-	1222
Csenyété	27	71	-	-	71
Edelény	177	2356	-	-	2356
Fancsal	75	297	-	-	297
Felsővadász	75	260	-	-	260
Fony	65	969	-	-	769
Forró	109	467	-	-	467
Füzérradvány	169	249	-	-	249
Gönc	1029	113	-	-	113
Göncruszka	56	161	-	-	161
Hejce	152	1131	-	-	1131
Novajdrány	50	666	-	-	666
Korlát	65	339	-	-	339
Szikszó	978	3960	-	-	3960
Tornakápolna	8	141	-	-	141
Vizsoly	63	249	-	-	249
Homrogd	23	91	-	-	91
Mikóháza	4	113	-	-	113

A filoxéria igazán az 1880-as évek közepén érte el Abaúj-Torna vármegyét, s iszonyatos pusztítást végzett a szőlőkben. A csereháti szőlők területe 1895-re 3380 hektárról 403 hektárra csökkent, amely az 1873. évnek csupán 12%-a (3. táblázat). Amíg 1873-ban 53 csereháti település határában írtak össze kisebb-nagyobb szőlőültetvényt, addig 1895-ben csupán 24-ben. 1873-ban Szikszón 978 hektáron folyt szőlőművelés, 1895-re egy hektár maradt meg belőle. A filoxéra pusztítás mértékére utal a szikszói református egyház 1890-es évek végéről való jegyzőkönyve is: „A Boldoganya, a Rózsás, a Nyúlmáj, a Tölgyfás és a Vámos úti szőlők kiirtva, a Pajzos pusztulásban”. Az elpusztult szőlőket a legtöbb esetben sem a község, sem

az egyház, sem az uraság nem tudta pótolni. A gazdák egy része direkttermő fajták ültetésével igyekeztek pótolni az elpusztult tőkét. Az egykori híres szőlőkultúra lehanyaglott Abaúj nagy részében.

A szőlőrekonstrukció a kezdeti években itt is vontatottan indult. Az 1893-as és 1896-os törvénycikkek már előírták a termesztendő szőlőfajtákat. Ezek szerint Abaúj-Tornában a termesztendő (javasolt) fehér bort adó szőlőfajták közül a Furmint, a Hárslevelű, a Sárféher, a Muszkát Lunel, az Olaszrizling, Mézfehér és a Zöldszilvási, míg a vörös bort termők közül a Kadarka, a Nagyburgundi, az Oportó, a Cabernet és a Merlot.

1895-ben a később a trianoni békediktátum által elcsatolt Abaúji területek közül Kassán 19 ha, Szepsiben 1, Tornaváralján 5 ha.

3. táblázat. A szőlőterület alakulása Abaúj-Torna vármegye déli részén 1873–1913 között (a KSH alapján)

Település	A szőlőterület hektárban		
	1873	1895	1913
Abaújalpár	44	1	10
Abaújdevecser	40	1	5
Abaújkér	108	1	29
Abaújlak	130	0	11
Abaújszántó	363	104	56
Abaújszolnok	21	0	1
Alsódobsza	0	170	12
Aszaló	288	1	102
Baktakék	43	19	5
Boldogkőújfalu	77	67	28
Boldogkőváralja	186	20	56
Csenyete	27	0	0
Fancsal	75	27	13
Felsővadász	75	0	1
Fony	65	0	21
Forró	109	21	8
Füzérradvány	169	0	10
Novajdrány	50	1	14
Szikszó	978	9	44
Tornakápolna	8	11	0
Vizsoly	63	175	18
Gönc	1029	17	25
Göncruszka	56	44	3
Hejce	152	28	49
Korlát	65	14	6
Hidasnémeti	0	21	0
Mikóháza	4	19	4

4. táblázat. A szőlőterület megoszlása szőlőfajták szerint
(a KSH alapján) a filoxéravész után (hektárban)

Község	Furmint	Hárslevelű	Olaszrizling	Egyéb fehér borszőlő	Direkttermő
Abaújkér	-	-	-	2	13
Abaújszántó	97	17	-	21	1
Aszaló	-	4	15	66	33
Baktakék	-	-	-	1	19
Boldogkőújfalu	-	-	45	8	6
Gönc	-	-	-	1	4
Fancsal	-	-	-	-	18
Fony	-	2	-	19	15
Forró	-	-	-	-	23
Hejce	8	-	-	14	15
Szikszo	2	-	6	69	-

A filoxéravész utáni újratelepítések elsősorban fehérbort termő szőlőket telepítettek újra, vörösbort adókat elvétele. A filoxérát számos direkttermő vészelte át, elsősorban a Csereháton. Az abaúji borvidék korábbi jelentősége erősen megcsappant.

Felhasznált irodalom

- BOROS L. (1994): Adalékok a Szikszo-csereháti borvidék történeti földrájához. Tanulmányok dr. Frisnyák Sándor hatvanadik születésnapja tiszteletére. Miskolc–Nyíregyháza. pp. 115–176.
- BOROS L. (2006): Adatok Abaúj-Torna, valamint Gömör és Kishont várnegyék 19. századi szőlő- és borgazdaságához. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLV. pp. 295–309.
- FÉNYES E. (1844): Magyarország leírása I–II. Pest.
- FRISNYÁK S. (szerk.) (2016): Szikszo földrajza. Nyíregyháza. 221 p.
- KELETI K. (1875): Magyarország szőlészeti statisztikája 1860–1875. Bp.
- MAGDA P. (1819): Magyarország és a határőrzi katonaság vidékének legújabb statisztikai és geographiai leírása. Pest.

A NYÍRSÉGI BURGONYATERMESZTÉS TÖRTÉNETI FÖLDRAJZA

KORMÁNY GYULA

Historic geography of the potato production in the Nyírség

In Hungary the decisive turning point and breakthrough in potato cultivation can be seen between 1790 and 1820, as in these three decades there were miserable years. At the beginning of the 20th century, between 1901 and 1915, the sowing area in the Nyírség increased by more than 50%. In the years following the First World War, potatoes in Nyírség played an important role in the food supply of the country. In the 1930s, Szabolcs County held 77%, while the other counties from the Great Plain held only 11% on the capital city's potato market. The summer and autumn roses, the Gülbaba, the Ella and the Krüger varieties originated from Nyírség. In the Nyírség the sowing area of the potato at the expense of cereals was bigger than in any other part of the country. Three main areas of its cultivation were developed (Kisvárdá, Rakamaz and Újfehértó surroundings). At the end of the second decade after the millennium, Nyírség occupies only 0.4-0.7% of the arable land, holds only 11-12% of the country's potato area, compared to 20-22% of previous decades.

Bevezetés

A burgonya a gabonafélék mellett a legfontosabb tápláléknövényünk. Közkelettségét elsősorban sokoldalú felhasználhatóságának köszönheti. Emberi táplálkozásra, állatok takarmányozására egyaránt alkalmas, ugyanakkor a keményítő- és a szeszgyártás, valamint a gyógyszeripar részére is fontos nyersanyag. Gazdasági jelentőségét nagymértékben fokozza, hogy jó alkalmazkodóképességénél fogva a sarkkörtől az egyenlítőig szinte mindenütt termeszthető, de a legjobban a nedves kontinentális éghajlati adottságokat kedveli.

A burgonya őshazája Dél-Amerika (Chile, Peru). Európába valószínű a XVI. század közepén a spanyol hódítók hozták be. Európában igen lassan terjedt el, mivel nem ismerték sem a termesztésének, sem a felhasználásának módját. Csak a XVIII. században vált ismertté. Hazánkban a XVII. század közepén bukkant fel, de csak egy évszázad múlva kezdtek felhasználásra termesztetni (*Láng Géza 1976*). Terjedését mind Európában, mind nálunk gátolta az eddig ismert, magról termeszthető növényektől eltérő művelési mód és a hozzáfűzött ballhiedelmek. A burgonya művelésének elsajátítása nehézséget okozott, mivel a növény alakja, termése eltért az addig ismert gabonaféléktől. Nem ismerték sajátos termesztési eljárásának, ápolásának és tárolásának módját, ami sokszor jelentős veszteségeket okozott és nem tette kifizetővé a vetését. Mérges növénynek tartották. Ugyanis az első termesztők feltehetően tudatlanságból megkóstolták a burgonya szárán termett valóban mérget tartalmazó bogyókat, s ebből általánosították az egész növényre. Olyan rémhírek terjedtek el róla, „*hogy mérgező, leprával fertőz, de ha valaki nem hal meg tőle, akkor megsüketül, elbutul, rühes lesz, elromlik az emésztése*” (*Internet 2017*).

Magyarországon a burgonya termesztésében döntő fordulat, áttörés 1790 és 1820 közötti évekre tehető, mivel ebben a három évtizedben írásos esztendők követték egymást. Különösen az 1814 utáni évek krónikái szólnak a mostoha időjárásról, szárazságról, óriási gabonahiányról, ekkor a burgonya nagy segítséget jelentett az éhínség leküzdésében. Vagyis az éhínség hatása alatt lett általános a termesztése, ekkor tudott a burgonya csatát nyerni. Hazánkban a meghonosodását, megszerettetését egyrészt központi intézkedésekkel szorgalmazták, másrészt külföldön járt diákok, papok, katonák, mesteremberek, valamint újságcikkek, mezőgazdasági szaklapok, kalendáriumok, népszerűsítő előadásokon tájékoztatták a lakosságot a sokoldalú felhasználásáról. Például a „Magyar Gazda” c. folyóirat hasábjain népszerűsítő cikkekkel buzdít, agitál a termesztése mellett. A háziasszonyoknak a burgonyaételek elkészítésének leírását adta (*Kósa L.* 1980).

Eleinte a ház körüli kertekben kapott helyet, majd egyre inkább a szántóföldekből is jelentős területet foglal el. A XIX. század második felében az ipari központok kialakulásával, népességének gyarapodásával, a szeszgyártás megnövekedésével, az exportlehetőségek jelentkezésével párhuzamosan rohamosan megnőtt a termesztése (*Néprajzi Lexikon* 1977). Magyarországon kezdetben a nyugati, északnyugati hegyvidéken élő német és szláv lakosság termesztette nagyobb mértékben.

1920 előtt a Kárpát-medence kiemelkedő burgonyatermő területei a Felvidéki megyék (Árva, Liptó, Sáros, Szepes, Trencsén, Turóc, Zólyom) és a Nyírség volt, majd a trianoni békediktátum után az elcsatolt felvidéki területek pótlására Dél-Somogy is. A főváros közelében, D-DK. irányban a Duna bal partján húzódó községek gyakran nem különösen jó természeti adottságok mellett a XIX. század második felétől a közeli nagy piaci lehetőségek vonzásában szintén jelentős termelői helyekké fejlődtek (*Néprajzi Lexikon* 1977).

A burgonya a mérsékelt meleg, csapadékos, párás éghajlat növénye, ezért termesztésére kissé hűvös nyarú tájak felelnek meg a legjobban, vagyis a nedves kontinentális éghajlat kedvelője. Termesztése főleg azokon a területeken kedvező, ahol az évi középhőmérséklet 5-10 °C körül van, és a nyári meleg hónapok középhőmérséklete nem haladja meg a 21 °C-t. Bár a vízigénye nem nagy, de a szárazságot mégse tűri jól, mert gyökerei nem hatolnak mélyen a talajba. A tenyészidőszak (IV. hó 1. – IX. hó 30.) alatti vízigény fajtától függően meghaladja a 300 mm-t, ezért ahol a csapadék mennyisége eléri vagy megközelíti a 300 mm-t, ott biztonságosan termesztethető.

A burgonya – erősen kötött, nedves, és szikes talajok, valamint a futóhomok kivételével – szinte minden talajon termesztethető. Nagyfokú alkalmazkodó képessége ellenére szűken behatárolhatók azok a területek, ahol biztonságosan, elvárható terméseredmények születnek. Legjobb termést azonban, csak tápanyagokban gazdag, jó vízgazdálkodású talajokon ad. Legkedvezőbb számára a középkötött, humuszos homok- és mezősi talaj. Nagy szervesanyag-tartalmú láptalajon jól díszlik, de étkezési minősége kevésbé jó.

A természeti adottságok, valamint a társadalmi-gazdasági viszonyok alapján a XIX. század második felében már kirajzolódott a korabeli Magyarországon az északi nagy területen és déli, valamint a keleti kisebb területen termesztő térségek elkülönülése. Ez a térmegoszlás a század végére a hazai mezőgazdaság egyik jellegzetességévé vált. *Kialakultak a burgonyatermesztésre alkalmas tájkörzetek.* A századforduló időszakában már tapasztalhatták, hogy egyes körzetekben kiemelkedő eredményekkel tűnnek ki. A mai ország területén a legnagyobb burgonya-termesztő táj az ország északkeleti része: több év átlagában a Nyírség, valamint szerényebb termőterülettel Borsod-Abaúj-Zemplén és Hajdu-Bihar megye. A másik két jelentős burgonyatermő táj a Nyugat-Dunántúl: (Somogy, Vas és Zala megye) és a Duna–Tisza köze (Bács-Kiskun és Pest megye) (Láng Géza 1976, Internet 2017). *Ezek közül termőterület-nagyságával a burgonyafajták széles skálájával kiemelkedik a Nyírség és a Belső-Somogy területe.*

Meghonosítása főként a homokvidékek mezőgazdaságának fejlődésére volt igen kedvező hatással. A burgonyatermesztés tette lehetővé, hogy változatosabbá és ezzel biztonságosabbá tegyék a növénytermesztést, mint azelőtt az egyoldalú gabonatermesztéssel. Csökkent a munkaerő-szükséglet egyenletlensége. Mivel a burgonyát kora tavasszal vetik, ápolási munkája az aratás előtt nagyrészt befejeződik, rövid tenyészidejű fajtáit pedig az őszi vetések előtt betakarítják. Így meglehetősen folyamatos és arányos munkavégzés alakulhatott ki a mezőgazdaságban.

A Nyírség az elmúlt évszázadokban és ma is az ország legjelentősebb burgonyatermő területe. Ez a megállapítás a Nyírség vízválasztójától (Téglás–Nyíradony–Nyírbátor–Hodász–Nyírmada–Vásárosnamény) északra eső térségre jellemző. A vízválasztótól délre viszont csupán, szigetszerűen néhány település határában természetnek a háztartások szükségleteit meghaladó mennyiségben. Ezért ebben a tanulmányban a Nyírség legnagyobb részén (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye) termesztett burgonya vetésterületének változásait, termesztésének főbb jellemzőit vizsgáljuk a XVIII. század végétől a XXI. század első évtizedéig. Igyekezzünk rámutatni azokra a természeti, társadalmi-gazdasági erőforrásokra, amelyek mintegy kétszáz év alatt szerepet játszottak a növény térhódításában és hanyatlásában.

Burgonyatermesztés a XVIII. század második felétől a XX. század derekáig

A nyírségi burgonya korai történetéről szóló tanulmányok arról tanúskodnak, hogy a növény hazai termesztésének első időszakában itt is megkezdődött a termesztés. Nyárády Mihály (1956) szerint a XVIII. század végén 1786-ban „három német telepes községben: Rakamazon, Pócsperiben és Napkoron nemcsak a kertekben, hanem a község határában is olyan mennyiségben termesztettek burgonyát, hogy jutott eladásra is”. Lelki Béla (1982) kutatásai is megerősítik, hogy Napkoron „a burgonya a XVIII. században terjedt el és vált a falu jellegzetes kultúrnövényévé a gabonafélék, a répa és a szőlő mellett.” Fényes Elek (1851) számos nyírségi falu határának jellemzése során többek között ezt írja:

„Földje terem búzát, rozsot, tengerit, árpát, burgonyát, de különösen dohányt...”. Ugyanő arról is adott hírt, hogy „1848 előtt az Alföldön legtöbb pálinkafőzde Szabolcsban volt, és leginkább burgonyából és gabonából főzték a szeszt.” Másol így ír a terület mezőgazdaságáról: „A Nyírség valódi hazája a tengerinek, dohánynak, s’ egy időtől fogva a burgonyának, mely itt nagyon jó ízű és szapora.” Az 1880-as évek statisztikai adatai szerint Szabolcs megye fő terménye a rozs és a dohány mellett a burgonya. Szászi Ferenc (1982) vizsgálata szerint is a „XIX. század végén... mindinkább tért hódít nálunk is a kapásnövények felhasználása. Különösen a burgonyatermelés vétegett fel egész általánosságban, mint elsőrendű s legjövendőlegőbb termelési ág. A burgonyatermelés különösen fellendült a kisparaszti gazdaságokban.”

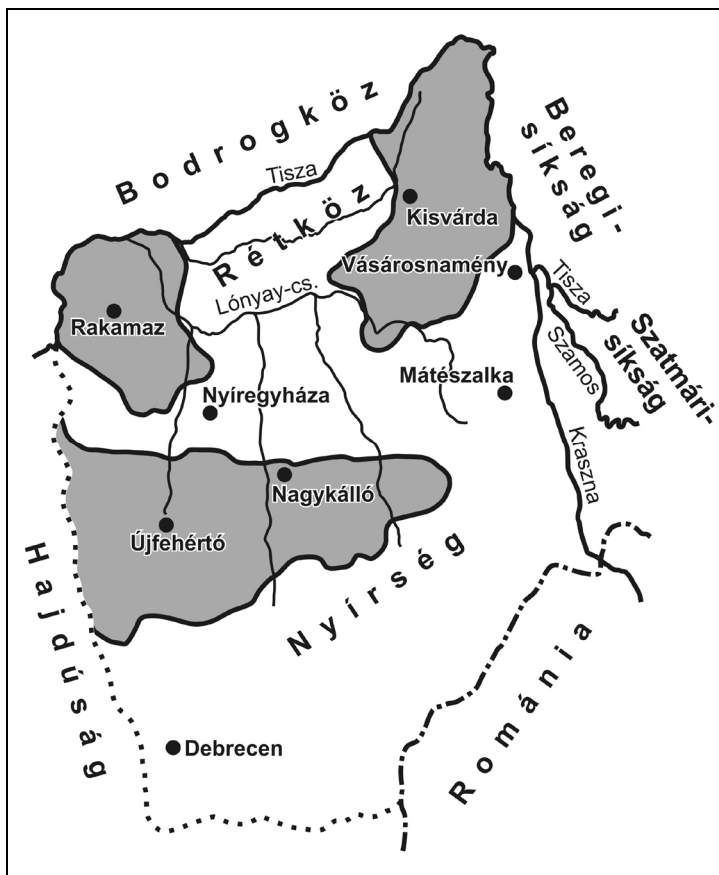
A Nyírségben az intenzív, országos jelentőségű burgonyatermesztés a XIX. század második felében már jelentősebb volt a környezeténél, kiemelkedett az önellátó szintből, rendszeresen távolabbi piacok ellátására is termelt. A XX. század elején, 1901–1915 között eltelt másfél évtized alatt a Nyírségben a vetésterülete több, mint 50%-kal növekedett. Ekkor kapta a terület a tréfas, de elismerő „Krumpliország” nevet (Berényi Dénes 1942). A háborús konjunktúra 1915-től jelentősen serkentette a további növekedést. A háborús kereslet volt a létrehozója az 1916-ba épült nagyhalászi burgonyaliszt gyárnak, az üzem néhány éves működése után tönkre ment. Szintén 1916-ban épült meg a Demecseri burgonyakeményítő gyár is (Kiss Lajos 1929).

Az első világháborút követő esztendőkből a nyírségi burgonyának igen fontos szerep jutott az ország élelmiszerellátásában. Nemcsak a fővárosba szállították, hanem a debreceni piacon is értékesítették. „Elmentek Miskolcra, elmerészkedtek Diósgyőrbe, a Sajó-völgyébe...” (Nyárádi Mihály 1956). Több forrásanyagból ismert, hogy a fentiekben túl szállították Szegedre, Dunántúlra, folyton jelen van a fővárosi piacon, de emellett jelentős mennyiség jutott exportra is. A piac számára főként a dadai felső járás (Rakamaz, Timár, Szabolcs, Vencsellő, Gáva, Ibrány), valamint a kisvárdai járás (Ajak, Anarcs, Döge, Fényeslitke, Tornyospálca) községei termesztnek. Az 1930-as években Szabolcs megye 77%-kal, míg a többi alföldi megye csupán 11%-kal szerepel a fővárosi burgonyapiacán. Ez az arány meggyőzően érzékelteti, hogy a nyírségi térségnek döntő szerep jutott Budapest élelmiszerellátásában. A Nyírségből származott: a nyári- és az őszi-rózsa, a Gülbaba, Ella és Krüger fajták.

A Nyírségben a burgonya vetésterülete a gabonaneműek rovására nagyobb volt, mint az ország bármely részén. A két világháború között a vetésterülete az ország szántóterületének 5,3%-át foglalta el. A megyében viszont kevés kivétellel a szántóterületből 10%-nál nagyobb részt foglalt el. Már az 1920-as években egyértelművé vált, hogy „A Nyírség az ország legjelentősebb burgonyavidéke, amely az ország termésének 1/5-ét szolgáltatotta” (Márton Béla 1929).

A kiemelkedő burgonyatermesztést főként az segítette, hogy az étkezés mellett az állatok takarmányozására és az élelmiszeriparban is jól felhasználhatják. Mindemellett

jelentős társadalmi szerepe volt a munkaalkalmat teremtő növénytermesztésben annak is, hogy a térség igen nagy létszámú élő munkaerő bázissal rendelkezett.

1. ábra. A Nyírség burgonyatermő körzetei
 (Forrás: Általános mezőgazdasági összeírás (ÁMŐ) 2010,
 KSH Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye Statisztikai Évkönyvei (1960–2018))

Termesztésének három súlyponti területe alakult ki (1. ábra). A legjelentősebb Kisvárdai körzete, ahol mindenütt legalább 20, számos községben 35-39%-os vetésarányal, (pl. Tornospálca 39, Győröcske 37, Döge 36, Tiszamogyorós 35, Mezőladány 36%). E termővidék kialakulását természeti és közgazdasági tényezők egyaránt elősegítették. Az előbbieket említjük meg a tápanyagban viszonylag gazdag rozsdabarna erdőtalajt, ami a térségben összefüggő területet alkot. A klimatikus adottságok szempontjából is ez a terület a legalkalmasabb a burgonya-termesztésre, mert az évi csapadékmennyiség 50 mm-rel több, a nyári hónapok középhőmérséklete 0,5 °C-kal alacsonyabb, mint a Nyírség déli vagy a nyugati

résében. A birtokviszonyok hatása is előnyös volt, Kisvárdai és környéke ugyanis jellegzetes kisbirtokos térség volt, s ezért mint munkaigényes gazdasági ághoz megfelelő számú munkaerő is rendelkezésre állt. A környezeti erőforrások feltárásán alapuló tájfejlesztés eredménye az is, hogy Eszenyi Jenő tornyospálcai gazdaságában 1919-ben tudományosan megalapozott, átgondolt burgonyanemesítés indult meg. A burgonyanemesítést 1930-tól Teichmann Vilmos irányította, munkássága nyomán 1930-ban a Gülbaba, 1933-ban a Margit, 1936-ban az Aranyalma került minősítésre. A tornyospálcai uradalomban nemesített fajták közül említést érdemel még az Eszenyi nemes rózsája (1938), a Szeszöntő (1938), a Gondúzó (1938), és a Korai sárga (1939). Ezek közül 1923-ban felállított Burgonyatermelési Hivatal hat fajtát javasol termesztésre: Nyári rózsát, Gülbabát, Ellát, Őszi rózsát, Wohlmant és a Krüger-t. A Tornyospálcai Kutató Központ a II. világháború után átkerült Kisvárdára, ahol „Kisvárdai Burgonyanemesítő Központként” működött 1965-ig. Itt dolgozott több éven keresztül Dr. Béres József a „Béres cseppek” feltalálója.

A második jellegzetes burgonyatermő terület Rakamaz környéke. Több község (Rakamaz, Tiszanagyfalu, Timár, Szabolcs, Balsa, Vencsellő, Gáva) tűnik ki 20-30%-os vetésarányal. A löszös homokon kialakult igen jó minőségű mezősegi termő talajon (21-25 Ak szántó) főképpen korán érő étkezési burgonya terjedt el. Az exportra kerülő burgonya tekintélyes része innen származik. A rakamazi körzetben igen jelentős az előhajtított burgonyatermesztés, amely mint primórúru a zöldségfélékkel vetekszik.

A harmadik burgonyatermő körzet Nagykálló és Újfehértó környéke. Túlnyomóan laza szerkezetű, homokos lösztakarón kialakult mezősegi jellegű talajokra terjed ki. Vetésaránya itt már 20% alatt van, de nagyobb kiterjedésű, mint a Rakamaz környéki termővidék. A Nyírség többi részében 10-12%-ot foglal el a szántóból. Csupán néhány községben kiemelkedő a burgonyatermesztés, mint pl. Vaja, Kántorjánosi, ami nyilvánvalóan a kedvező talajadottságokkal magyarázható. Különösen ott szorul vissza, ahol nagyobb kiterjedésben van a laza, sovány futóhomok.

A Nyírségen kívül a Nyíri-mezőség, és a Beregi-Szatmári kistájakon a szántóterület csupán 2-5%-án termesztnek burgonyát, főképpen a házi szükséglet kérései között maradván. A Beregi-Szatmári kistájakon a termesztésben az önellátáson túl szerepet játszottak a kedvező klimatikus adottságok is.

A három jelentős terület rendeltetése főleg az étkezési burgonya termesztése, kisebb területet foglalt el az ipari burgonya, amely nagyobb arányban a nagybirtokok szántóin található. Az ipari burgonyát részben sertések etetésére használják, részben szeszgyártásra, a szeszgyári mellékterméket (moslékot) pedig szarvasmarha, sertés takarmányozásánál értékesítik. 1903-ban Szabolcs megyében 50, 1938-ban 72 szeszfőzde és szeszgyár működött, melyek döntően a nagybirtokok kezelésében voltak (Kósa László 1980). Ezek az üzemek a Nyírség gyengén fejlett iparának törzsét alkották.

Az 1930-as években a szántóterület 12%-án termesztették, 14,4%-kal nagyobb területen, mint az 1900–1910-es években. A gyarapodás köszönhető a

lakosság növekvő burgonyaafogyasztásának, valamint a tetemes mennyiséget felhasználó állattartásnak, szeszfőzésnek.

A burgonyatermesztés legnagyobb arányban (60,2%-ban) a kisbirtokokon folyt, míg az 500 hektárnál nagyobb területen gazdálkodók a szántó 10-15%-án termesztették. Az elmúlt évtizedeket áttekintve állapíthatjuk meg, hogy a burgonya jellegzetesen kisgazdaságok terménye volt és maradt. Minden bizonnyal azért, mert a munkaigényes kis parcellákon bőven termő, fontos táplálékot szolgáltató, piacon biztosan értékesíthető növény előnyösebb, mint a hagyományos egyoldalú gabonatermelés.

A Nyírség területén 1930–1940 között nyolc állami minőségű fajtát termesztettek: Korai rózsza, Korai sárga, Gülbaba, Ella, Öszirózsa, Wohltmann, Áldás, Krüger. A hazai piacon hosszú időn át a legkedveltebb burgonyafajta a Gülbaba volt. Jó termőképességével, kiváló étkezési minőségével tűnik ki. Nálunk sajnos gyorsan romlik, mert hajlamos a vírusos fertőzésekre. Éghajlatunkon egyszer, legfeljebb kétszer lehet ismételten termesztani, ezért rendszeres vetőgumóimporttal tartható csak fenn a termesztése. Hasonló sors érte a rózsatípusú burgonyafajtákat is. A hazaiak közül a Somogy-gyöngye volt a betegségekkel szemben ellenálló. A termesztés hatékonyságát erősen csökkentő állapot készítette az országot vírusmentes vetőgumó behozatalra, ezt az igényünket főképpen Hollandiából, Németországból elégítettük ki.

A burgonyatermesztés a II. világháború után

A második világháború után a Nyírség továbbra is az ország legnagyobb burgonyatermesztő területe maradt. Vetésterülete 1945-től az 1931–1940-es évek átlagához viszonyítva 3,2%-kal emelkedett, amit főleg az egy főre eső magas évi fogyasztás (130 kg/fő), valamint az áruburgonya értékesítés biztonsága indokol. Az ötvenes évek elejétől megfordult a trend, a vetésterület tartós csökkenése kezdődött (1. táblázat, 2. ábra). Ez egyrészt következménye a hatvanas évek kedvezőtlen időjárásának. 1963–1964-ben az aszály okozott jelentős termés kiesést, míg 1965-ben a jó terméskilátások után rendkívül csapadékos, párás időszakban a burgonyavész addig még soha nem tapasztalt mértékben pusztított. Másrészt a legtöbb gazdaságban nincsenek meg a nagyüzemi termesztés szükséges feltételei, pl. ültető-, betakarító-, osztályozógépek, gyomok és a kártevő rovarok elleni vegyi eszközök. Sok esetben a leromlott burgonyafajta felfrissítéséhez nincs elegendő fertőzésmentes hazai vetőgumó, a külföldi fajták behozatala pedig igen nehézkes, akadozik. A vetésterület apadásában jelentős szerepet játszott az is, hogy erőteljesen visszaesett az ipari és a takarmányozási igény, valamint országosan is csökken az egy főre jutó burgonyaafogyasztás, a háború előtti 130 kg-ról 1965-re 81 kg-ra (62,3%-kal) esett vissza, mivel a lakosság táplálkozása differenciáltabb, növekszik a zöldségfélék, a gyümölcs, és az állati termékek fogyasztási aránya.

Központi intézkedések nyomán (vírusmentes vetőgumók biztosítása, géppark, növényvédelem korszerűsítése) az 1960-as évek második felében a termesztési kedv élénkül, s ennek köszönhetően lett a Nyírség legfontosabb belterjes növényi kultúrája, területünk szolgáltatta az ország áruburgonyájának 24-25%-át (Simon L. 1962).

Rövid ideig tartó növekedést a hatvanas évek végétől egy hosszan tartó folyamatos csökkenés váltotta fel. A burgonyaterület nagyobb mértékben 1975 után esett vissza, 1961–65. évekhez viszonyítva 12,1%-ról 1981–85. években 2,6%-ra zuhant. A jelentősebb burgonyatermesztő térségek közül a Nyírségben volt a legnagyobb ütemű a csökkenés. Ennek ellenére a vetésterületének nagyságát, arányát tekintve tájegységünk az első az országban, itt terem az ország burgonyatermésének közel egynegyede. Térségünk fő burgonyatermő körzeteiben a vetésterület megközelíti a 11%-ot, a Nyírség többi részein mindössze csak 0,5-0,7%-ot foglal el.

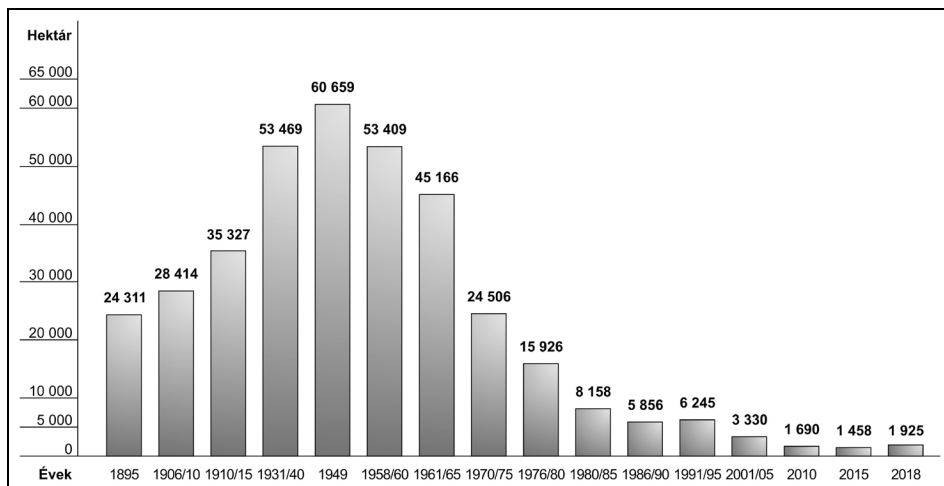
1. táblázat. A burgonya vetésterületének alakulása
Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében (ha,%)

Évek	1895	1906/10	1910/15	1931/40	1949	1958/60	1961/65
Vetésterület	24311	28414	35327	53469	60659	53409	45166
%	6,3	7,6	7,8	12	15,2	14,9	12,1
Évek	1970/75	1981/85	1991/95	2001/05	2010	2015	2018
Vetésterület	24506	8158	6245	3330	1690	1458	1925
%	6,8	2,6	2,6	1,4	0,6	0,5	0,7

Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 66. kötet. Budapest, 1937. pp. 168–169. KSH Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye Statisztikai Évkönyvei alapján a szerző számítása

A korábbi évekhez viszonyítva az 1980-as évek elején már többé-kevésbé állandósult a termőterület szektorok közötti megoszlása. *A nyolcvanas évtized elejétől minden szektorban az elmúlt éveknel kevesebb burgonyát ültettek.* A nagyüzemek közül egyre több hagyta abba a termesztést. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek közel felét, a háztáji-, illetve kisegítő- és egyéni gazdaságok együttesen 45-50%-át adják a vetésterületnek. Az utóbbiak a burgonyaszükségletüket többnyire a házkörüli és zárt kertekben vagy illetményföldeken termesztik meg.

A kilencvenes években tovább szűkül a burgonya vetésterülete. A csökkenésben a felhasználás egyoldalúsága játszik fontos szerepet. Drasztikusan lecsökkent az ipari burgonya iránti igény. A feldolgozóipar a Nyírségben teljesen megszűnt. (A privatizáció során, a kilencvenes évek derekán területünkön az egyedüli Demecseri Burgonyakeményítő Üzemet is felszámolták). Takarmányozási célú hasznosításával a nagyüzemek nem, a kisgazdaságok közül csupán a sertéstartók foglalkoznak. Így nincs olyan csatorna, amely az étkezési burgonya iránti kereslet változásainak hatásait le tudná vezetni. Ugyanakkor a csökkenő termőterületen előállított termésmennyiség piaci értékesítése is évről évre visszatérő gondot jelent.

2. ábra. A burgonya vetésterületének alakulása a Nyírségben 1895–2018 között (ha) (Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 66. kötet. Budapest, 1937. pp. 168–169. KSH Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye Statisztikai évkönyvek, ÁMŐ, 2010)

A fajtaösszetétel tekintetében előtérbe kerültek az étkezési burgonyafajták. A nagyüzemi burgonyaterület döntő részén az intenzív termesztést, a gépesítést jól tűrő holland fajtákat: Desiree-, Ostra-, Jaerlát termesztik. A kisüzemekben, háztáji gazdaságokban a korai primőr áruburgonya ellátást a német származású Astilla biztosítja. Emellett még az Ostra, a Jaerla szerepel nagyobb arányban. A magyar fajták (Kisvárdai rózsza, Gülbaba) részaránya a fertőzéssel szembeni érzékenységük, az alacsony terméshozamuk miatt vetésterületük igen alacsony, alig haladja meg az 1-2%-ot. *Leginkább termesztett burgonyafajták:* Desiree, Kondor, Katica, Hópehely, Góliát, Agria, Bellarosa, Cleopatra, Pannónia, Kisvárdai rózsza, Rózsza.

A rendszerváltással a mezőgazdasági földterület tulajdonában és használatában az 1990-es években gyökeres változás következett be. Jelentős átalakulás történt a szántóföldi növénytermesztés struktúrájában is. A tájjellegű kultúránk (burgonya, dohány, téli alma), valamint a cukorrépa, zöldségfélék területe nagymértékben csökkent vagy megszűnt, a szektoraránya a kis üzemi gazdaságok felé tolódott el. A gazdasági szervezetek (Bt, Kft, Rt) döntően kenyér- és takarmánygabona, olajos növények termesztését helyezték előtérbe, míg az egyéni gazdaságok jellemzően a gabonafélék mellett az ipari növények, zöldségfélék és a gyümölcsstermesztésre fókuszálnak. A burgonyatermesztést kevés egyéni gazdaság vállalja a nehéz kézimunka és a gyakori értékesítési ingadozások miatt. Mindezek eredményeként a vetésterülete folyamatosan csökken. Az erőteljes visszaesése következtében, míg korábban a megye szolgáltatta hazánk áruburgonyájának egynegyedét, napjainkban ez az adottság drasztikusan mérséklődött, sőt vannak olyan évek amikor térségünk importra kényszerül. Az ezredforduló második évtizedének végén a Nyírség szántóterületének csupán 0,4-0,7%-át foglalja el, az

ország burgonyaterületéből mindössze 11-12%-kal részesül, szemben a korábbi évtizedek 20-22%-ával.

Vetésterületének folyamatos apadása főképpen a szélsőséges piaci viszonyok következménye. A burgonya piacát is a kínálat-kereslet határozza meg. Mivel a kínálat erősen függ az EU nagy burgonyatermelőinek (Németország, Lengyelország, Hollandia, Belgium, Franciaország) mindenkori termésétől is, ezáltal a világpiacon, illetve az európai piac hatását nem kerülhetjük ki. Másoldalról a termesztés költségei igen nagyok: a minőségi vetőgumó, a művelés, a növényvédelem, gépesítés stb. együttesen jelentős önköltséget jelent, s ez a jövedelmezőséget visszatérően erősen mérsékli. A legfontosabbak között említhető: az időjárásnak való kitettség, az étkezési szokások változása, és az egy főre eső fogyasztás folyamatos csökkenése. A fogyasztás az elmúlt években gyakran ingadozott, 2000 óta egy főre vetítve 60–65 kg/fő között alakult (KSH). *Ugyancsak gátló körülmény a fejlődésben az is, hogy nem alakulnak elegendő számban termelői szervezetek, egyesületek, pedig nagyobb, szervezettebb összefogással többre juthatnának a termelők. Együttműködés nélkül nem lehetséges a közös termelés-szervezés, értékesítés, ami nemcsak az együttes piaci fellépés miatt lenne fontos, hanem elősegítené a közös feldolgozást is.*

Az ágazat szempontjából fejlődést, korszerű szemléletet jelentene a feldolgozóipar újraélesztése, fejlesztése. Jelenleg a Nyírségben nincs burgonya feldolgozó ipar, ami nélkül nem megoldott az árburgonyának alkalmatlan tételek megfelelő hasznosítása. *Az ágazatban igen fontos lenne minél nagyobb hozzáadott értéket képviselő végterméket előállítani.* Például: fagyasztott áruk, chips, burgonyaliszt, burgonyapehely, burgonyakeményítő, szeszgyártás, stb. A feldolgozóipar létesítésével munkalehetőséget is teremtenének, amely térségünkben kiemelt feladatot jelent.

A burgonya termésátlaga évenként szélsőségesen ingadozó, melynek alakulásában döntő szerepe van az időjárásnak, valamint a termesztés folyamatában alkalmazott agrotechnikai eljárásoknak. Amíg az 1930–40. évi átlagtermés 61,0 q/ha volt, az 1950. évi 54,3 q/ha, az 1961–65. évi 115,6 q/ha a korábbi átlagokat 47,2-53,0%-kal meghaladta. A tájegységünk gazdaságaiban a burgonya termésátlagai növekedtek, ugyanakkor az országos szintet egyik évben sem érte el (2. táblázat). Az átlaghozamok a hatvanas évek derekán lényegesen kedvezőbbben alakultak, mint az ötvenes évek első felében. A hatvanas évek utolsó harmadában a termés hozamok jelentősen, közel 60%-kal (59,4%) visszaestek, de néhány év múlva, a hetvenes évtized közepére 52,5%-kal emelkedett. 1980-tól 2018-ig területünkön a burgonya termésátlaga 118,5–196,1 q/ha között változik, a korábbi évtizedekhez viszonyítva számottevő a növekedés, de ekkor sem éri el az országos szintet. A Nyírségben a legjobb termésátlagokat Kisvárdai (Mándok, Pátroha, Kisvárdai, Torniospálca) és Rakamaz környéki (Timár, Gávavencsellő, Rakamaz) termelőszövetkezetek, gazdasági szervezetek érték el. A kisüzemek a termésmennyiségnek, termésátlagnak csaknem mindig ebben a kategóriában a legalacsonyabb értéket adták (KSH).

2. táblázat. A burgonya termésátlagának alakulása 1931–2017 között (q/ha)

Évek	1931/1940	1950	1955	1960	1970	1980
Megye	61	54,3	114	99,2	78,5	118,5
Ország	68,5	58,1	108,2	115,0	108,3	148,2
Évek	1990	2000	2005	2010	2015	2018
Megye	164	135,6	208,0	166,5	131,7	196,1
Ország	169,2	152,9	230,2	204,2	225,3	227,5

Forrás: a KSH Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye Statisztikai Évkönyvei alapján a szerző összeállítása

Összegzés

A Nyírség az elmúlt évszázadokban és ma is hazánk legjelentősebb burgonyatermő területe. A nyírségi burgonya korai történetéről szóló tanulmányok (Kósa L. 1980, Láng G. 1976, Nyárády M. 1956) arról tanúskodnak, hogy a növény hazai termesztésének első korszakában, mint másutt az országban, itt is megkezdődött a termelés. Vetésterülete térségünkben az elmúlt századokban 17–20% között változott. Kimagasló vetésarány elsősorban a tájegység kedvező természeti adottságainak, s a sokoldalú felhasználhatóságának köszönhető. A burgonyaterülete a XIX. század végétől az 1950-es évekig növekedett, majd ezt követő években eltérő intenzitással, folyamatosan csökken. Vetésterülete az 1940-es években a szántó 15,2%-át foglalta el, amely az 1935/1940-es békeévek átlagához viszonyítva 3,2%-os emelkedést jelen. Ezt főleg az egy főre eső magas fogyasztás, az áruburgonya értékesítés biztonsága, az ipar és az állattartó gazdaságok növekvő kapacitása indokol.

A vetésterületre a hatvanas évek elejétől kezdve – néhány évig tartó növekedéstől eltekintve – tartós csökkenés volt a jellemző. Ennek kiváltója részben a hatvanas évek kedvezőtlen időjárása, valamint eddig nem tapasztalt burgonya-betegségek, kártevő rovarok tömeges elterjedése. Másrészt legtöbb gazdaságban nincsenek meg a korszerű nagyüzemi burgonyatermesztés szükséges agrotechnikai feltételei. A vetésterület apadásában jelentős szerepet játszott az is, hogy erőteljesen visszaesett az ipari és a takarmányozási igény, továbbá országosan csökkent az egy főre jutó burgonya-fogyasztás, amely a harmincas és a negyvenes évekhez viszonyítva 130 kg-ról 60–65 kg.

A burgonyaterület zuhanásszerű zsugorodása a hetvenes évek második felétől figyelhető meg, mivel egyre több nagy- és kisüzem hagyta abba a termesztést. Ez döntően a termelési költségek folyamatos növekedésének, valamint a szélsőséges piaci értékesítési lehetőségek következménye.

A termésátlagokban a második világháború előtti évtizedekben alig mutatkozott változás, a háború után viszont fokozatosan növekedtek, de ennek ellenére a vizsgált időszak többségében elmarad az országos átlagtól.

A termelési kedv növelése érdekében elengedhetetlen a kedvező piaci lehetőségek biztosítása, valamint nagyobb hozzáadott értékeket képviselő végtermékek előállítására. Például: félkész termékek, gyors fagyasztott, tisztított, előrecsomagolt, stb. burgonya készítmények kínálata, és ezáltal a fogyasztás mértéke is érzékelhetően növelhető lenne. Mind ehhez az ágazat hatékonyabb érdekképviseleti támogatására van szükség.

Felhasznált irodalom

- BERÉNYI D. (1942): A burgonya termelése és összefüggése az időjárással. Debrecen. p. 27.
- FÉNYES E. (1851): Magyarország geográfiai szótára. I. kötet. Pesten. p. 128, 193, 248. Internet: albnis.kee.hu/mzg/kruli2.htm
- KISS L. (1929): Földművelés a Rétközön. A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Honismertető Bizottságának Kiadványai, Debrecen. p. 16.
- KÓSA L. (1980): A burgonya Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 90–91.
- KSH: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye Statisztikai Évkönyvei (1960–2016).
- LÁNG G. (1976): Szántóföldi növénytermesztés. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest. pp. 185–187.
- LELKI B. (1982): Napkor község a levéltári források tükrében. In: Gyarmathy Zs. (szerk.): Szabolcs-Szatmár Megyei Helytörténetírás I–II. kötet. Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár Kiadványa. pp. 159–162.
- MÁRTON B. (1933): A Nyírség mezőgazdasági élete. A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Honismertető Bizottságának Kiadványai, VIII. kötet. 1931–1932, 30–32. füzet. Debrecen. pp. 34–35.
- NYÁRÁDY M. (1956): A burgonya szerepe egy Szabolcs-Szatmár megyei község (Rakamaz) életében. Szabolcs-Szatmári Szemle, 1. sz. pp. 97–111.
- SIMON L. (1962): Belterjes mezőgazdaság a Nyírségben és a Tisza–Szamos vidékén. Földrajzi Értesítő, II. kötet. pp. 377.
- SZÁSZI F. (1982): Adatok Szabolcs megyei mezőgazdaságban alkalmazott gazdálkodási módokhoz. In: Gyarmathy I. (szerk.): Szabolcs-Szatmár Megyei Helytörténetírás III–IV. kötet. Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár Kiadványa. p. 151.

A VÁSÁROK SZEREPE DEBRECEN VÁROSFEJLŐDÉSÉBEN

TÖMÖRI MIHÁLY¹ – TÖKÉS TIBOR² – LENKEY GÁBOR³ – ERDEY LÁSZLÓ⁴

The role of fairs in the urbanization of Debrecen

This paper examines the role of trade and especially national fairs in the urbanization of Debrecen, one of the most important cities in Hungary, from a historical geographical perspective from the beginnings to the 19th century. The analysis is based on the review and synthesis of the relevant historical, ethnographic and economic geographical research results. First, the notion of fair is described and a typology of fairs is given. This is followed by the analysis of the physical and social geographical factors that may foster the evolution of fairs. Then, the role of fairs is assessed in the Hungarian urbanization process during feudalism. The second half of the paper is devoted to a brief outline of Debrecen's historical development, along with the evolution of fairs and their role in the urbanization process. Finally, the gravity zone of Debrecen's 18th and 19th century fairs is introduced based on various literature sources. It is argued that trade and fairs have always played a decisive role in Debrecen's social and economic development, but ultimately the strong social cohesion provided by the cooperation among successful merchants, artisans and peasants has proved to be the real strength of the city.

Bevezetés

Az árucere és annak különböző megnyilvánulási formái, mint a kereskedelem és a vásárok sokféle idő- és térbeli dimenzió mentén, számos tudomány (pl. közgazdaságtan, történelem, néprajz, földrajz) nézőpontjából vizsgálhatók. A kereskedelem és a vásár olyan társadalmi tevékenységek, amelyek több ezer éves múltra tekinthetnek vissza az emberiség történetében, és amelyek minden történelmi korban és minden földrajzi térségben meghatározó szerepet játszottak a városok kialakulásában és fejlődésében is. Tanulmányunkban a történelem és a földrajz határterületén elhelyezkedő történelmi földrajz nézőpontjából elemezzük, hogy a mindenkor Magyarországon egyik legjelentősebb városa, Debrecen fejlődésében, milyen szerepe volt a kereskedelemnek, és azon belül elsősorban az országos vásároknak a kezdetektől a 19. századig. Feldolgozásunk során azért választottuk a történelmi földrajzi megközelítést, mert úgy gondoljuk, hogy ezen keresztül tudjuk megfelelően érzékeltetni az idő- és térbeli folyamatok közötti összefüggéseket. Elemzésünket a témával foglalkozó történelmi, néprajzi és gazdaságföldrajzi munkák áttekintésére, eredményeik szintetizálására alapozzuk.

¹ PhD, adjunktus, Nyíregyházi Egyetem, Turizmus és Földrajztudományi Intézet, tomori.mihaly@nye.hu

² PhD, adjunktus, Debreceni Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Világgazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Intézet, tokes.tibor@econ.unideb.hu

³ PhD, adjunktus, Nyíregyházi Egyetem, Turizmus és Földrajztudományi Intézet, lenkey.gabor@nye.hu

⁴ PhD, egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Világgazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Intézet, erdey.laszlo@econ.unideb.hu

A vásár fogalma, típusai

Az iráni eredetű vásár szó, amely már a honfoglalás előtt meghonosodott a magyar nyelvben, olyan árucserét jelent, amely az emberek között egy meghatározott helyen valósul meg (*Dankó* 1991). A vásár tehát a szervezett árucseretypusok (pl. piac, üzlet) egyike, ahol az anyagi javak adásvétele zajlik. A vásár szóból származik a magyar vásárnap, mely lényegében a vásár napját jelöli (*Balassa–Ortutay* 1979). Jóval később, a 11–13. század folyamán került sor az olasz piazza (jelentése: tér) szó átvételére, amiből kialakult a magyar piac szó, ami szintén az árucseretypusát jelöli. A piac kezdetben a települések központi tereire, kiszélesedő főutcaira vonatkozott, ahol a vásárnapi és később a szombati vásárokat tartották. A 14–16. század folyamán, a települések növekedésével és a kereskedelem fellendülésével, azonban fokozatosan elkülönültek egymástól a mindennapos, főleg élelmiszereket és háztartási cikkek árusító, a települések központjaiban elhelyezkedő (napi-, esetleg heti-) piacok, valamint a ritkábban lebonyolított, nagyobb vonzáskörzettel rendelkező, gyakran a települések külterületén helyet kapó (országos- vagy nagy-) vásárokat (*Dankó* 1991).

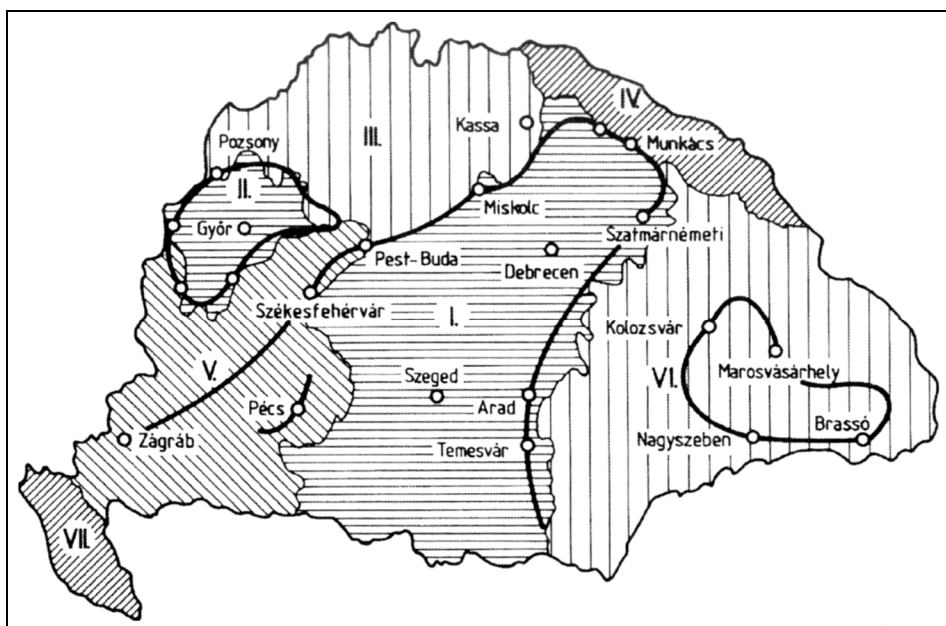
A vásárokat kezdetben nem differenciálták, azaz mindenféle árucikk cseréjét biztosították barter, vagyis pénz alkalmazása nélkül. A társadalom és a gazdaság fejlődésével azonban viszonylag korán elkülönültek egymástól a kirakodó-, valamint a termény- és állatvásárokat (*Dankó* 1974). Az előbbieket elsősorban a városok főterén, illetve ha ott nem volt elég hely, akkor a szomszédos utcákra is kiterjedve zajlottak, ahol főleg a kézművesek, valamint a kereskedők árultak a falvak és mezővárosok lakosai számára szükséges javakat. Ezzel szemben a termény- és állatvásárokat többnyire a települések határain kívül tartották, mivel a jószágok nem fértek volna el a belső területeken. A két vásártypus ugyanakkor jól kiegészítette egymást, hiszen az eladott terményekért és/vagy jószágokért kapott pénzt gyakran a kirakodó vásárokon költötte el a vidék lakossága (*Balassa–Ortutay* 1979).

A vásárokat azonban nemcsak az árusított termékek alapján (kirakodó-, termény- és állatvásár), hanem a vásárokat időpontja és időtartama, gyakorisága, valamint vonzáskörzetének kiterjedtsége alapján is lehet kategorizálni. Általában igaz, hogy a vásárokat gyakorisága (napi, heti, havi) és vonzáskörzetük nagysága között fordított összefüggés áll fenn, azaz a napi, vagy heti árucserét biztosító vásárokat elsősorban helyi, vagy mikroregionális, míg a ritkábban megrendezett regionális vagy akár országos hatókörrel rendelkeznek (*Dankó* 1974).

A vásárokat kialakulására ható tényezők

A vásárokat kialakulásában a természet-, és társadalomföldrajzi tényezőknek döntő szerepük van. Ennek egyik oka abban áll, hogy a vásárokat a szűkebb, illetve tágabb környezetben megtermelt árufelesleg cseréje valósul meg, márpedig a termelési viszonyokat a földrajzi adottságok (pl. domborzat, talaj, vízrajz,

éghajlat) – különösen a preindusztriális korokban – döntően meghatározzák (Dankó 1991). A vásárok kialakulása szempontjából a legkedvezőbb feltételek az egymástól eltérő adottságokkal rendelkező tájak érintkezési zónájában (vásárvonal) mutatkoznak (Frisnyák 1995, 1996). A különböző természetföldrajzi adottságok bázisán ugyanis eltérő gazdálkodási formák jönnek létre (pl. medencesíkságokon gabonatermesztés, hegyvidékeken erdőgazdálkodás, bányászat) és az így kialakuló gazdasági régiók komplementer jellege következtében árucseré indul meg e területek között. A Kárpát-medencében e régiók kialakulása, azaz a regionális szakosodás és a területi munkamegosztás a 13. században kezdődött és több évszázadon keresztül formálódott. A Kárpát-medencében a középkori vásárövezetek, vásárvonalak ezeknek az egymást kiegészítő gazdasági régióknak a találkozásánál, érintkezési vonalában fejlődtek ki, a vásárvárosok pedig e vonalak legenergiusabb pontjaiban (pl. völgynyílások) helyezkedtek el (Frisnyák 1995, 1996). A legjelentősebb vásárövezetek a Kárpátok vonulatai és a hozzá tartozó belső hegységek déli (pl. Miskolc) és nyugati (pl. Nagyvárad), illetve az Alpok keleti (pl. Szombathely) lábai és a síkságok találkozásánál jöttek létre (1. ábra).

1. ábra. A Kárpát-medence régiói és vásárvonal-rendszere a feudalizmus korában. I = Alföld; II. = Kisalföld; III = Felvidék; IV = Északkeleti-Felvidék; V = Dunántúl és a Dráva-Száva köze; VI = Erdély; VII = Karszt és Tengeremellék (Forrás: Frisnyák, 1996, 122 p.)

A tájhatárok mellett a folyami átkelőhelyek (pl. Szolnok, Szeged), a szárazföldi utak találkozási pontjai (pl. Debrecen, Nyíregyháza), valamint a homogén

jellegű tájak földrajzi középpontjai (pl. Csíkszereda, Győr) is kedvező földrajzi feltételeket biztosítottak a vásárok kialakulásához.

A földrajzi adottságokon túl a társadalmi-gazdasági tényezők is elősegíthették a vásáros helyek létrejöttét. A közigazgatási, uradalmi központok, ispánsági székhelyek, megyeközpontok (pl. Baranyavár, Bihar), az egyházi igazgatásban vezető szerepet betöltő érseki és püspökségi székhelyek (pl. Eger, Kalocsa) egyaránt vásárcépző erővel rendelkeztek. Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a várak, a világi és az egyházi igazgatás irányító központjai a földrajzi tér legkedvezőbb adottságú pontjain jöttek létre, azaz a vásárok kialakulásában végső soron mégis a földrajzi fekvés (a helyi és helyzeti energiák jelenléte) játszotta a legfontosabb szerepet (*Dankó 1991*).

A vásárok szerepe a városfejlődésben

Az árucseré, és annak szervezett formái, mint például a kereskedelem és a vásárok az egyik legerősebb és legősibb városképző tényezők (*Dankó 1991, Kovács 2002*). Funkcionális értelemben a piacozás, vásározás léte jelenti az egyik meghatározó különbséget a város és a falu között. Feltételezések szerint már a történelem első városai (pl. Çatal Hüyük, Jerikó) is egyfajta kereskedelmi központként szolgálhattak a környező agrárfalvak számára (*Cameron 1994*). A középkor idején a városok, a falvakkal ellentétben, bizonyos fokú autonómiát vívtak ki maguknak, privilégiumokkal rendelkező szabad közösségekké váltak, amit az uralkodó, vagy a földesúr által kiadott kiváltságlevelek biztosítottak számukra (*Cameron 1994*). A területi és önkormányzati autonómia mellett a városok legfontosabb szabadságjoga a gazdasági önállóságban nyilvánult meg, amely többek között magába foglalta a vámmentességet, az árumegállítói és a vásártartási jogot is.

A magyar városok önkormányzáshoz fűződő jogi alapjait a fehérvári jog fektette le, amit elsőként a Magyar Királyság világi fővárosának számító Székesfehérvár kapott meg. A 14. századtól az ebből kifejlődő budai jog vált mértékadóvá, ami a többi városi joghoz hasonlóan tartalmazta a városi szabadságjogokat, a vámmentességet, országos illetve heti vásártartási jogot, árumegállító jogot (*Encyclopaedia... 1997*). A feudális Magyar Királyság megalakulását, megszilárdulását követően a vásártartás királyi jogot és királyi jövedelmet képezett (*Dankó 1991*). Az évi országos vásár első királyi kiváltságát Buda kapta 1287-ben Kisasszony napjára (szeptember 8.). A későbbiekben egy sor további település is megkapta a fehérvári, illetve a budai jogot, amivel folyamatosan nőtt a városok és ezzel együtt a vásártartási joggal rendelkező települések száma is. A feudalizmus fejlődésével az uralkodó egyre több főúrnak is adományozott vásártartási jogot az általuk birtokolt vásárhelyek vonatkozásában (*Dankó 1974*). A virágzó és a kései feudalizmus időszakában pedig már a kisebb, helyi jelentőséggel bíró helységek is tömegesen kaptak vásártartási jogot, amelyek éppen e jog révén váltak mezővárosokká. A mezővárosok tekintetében a vásártartási jog

és a vámjövedelem is általában a földesúré volt és csak a járulékos jövedelmek illették a város közösségét. Azonban sokszor előfordult, hogy a birtokos lemondott a város javára a vásárjövedelem egészéről, vagy egy részéről, sőt egyes esetekben a város maga kapta meg a vásártartási jogot, így a vásárjövedelem is teljes egészében a településnél maradt. A vásárok azonban nemcsak az azokból befolyó jövedelmek miatt voltak fontosak, hanem azért is, mert ezek az árucserre alkalmas teremtettek lehetőséget a városok és a helyi közösségek számára a megye és az ország gazdasági, társadalmi és kulturális életébe való bekapcsolódásra (*Dankó 1991*).

Debrecen fejlődésének rövid története

Debrecen napjainkban az ország legnagyobb vidéki városa, Hajdú-Bihar megye székhelye, melyet az Alföld fővárosának is neveznek. Noha Debrecen nem köre épült és nem vették körbe kőfalak sem, mégis meg tudott maradni a történelem zivataros évszázadaiban is, amit elsősorban annak köszönhetett, hogy a városban lakók között mindig olyan szoros volt az összetartás, mely erősebb volt bármilyen építőanyagnál. E város élt, mozgott még akkor is, amikor vész fenyegette. Nem véletlen tehát, hogy avar-török neve is azt jelenti „éljen”, „mozogjon”. A név valószínűleg első birtokosának nevét őrzi és először a Váradi Regestrumban tűnik fel 1235-ben „Debrezun” néven. Az életre utaló elnevezés arra szolgálhatott, hogy birtokosát védje, hogy az hosszú életű legyen. A név e célját elérte, hiszen a Debrecen elnevezés egy évezreden keresztül megvédte a települést, így akkor is fennmaradhatott, amikor az ország csataterré vált, sokszor újjászületett többször hamvaiból, mint címermadara a fénix. A város fejlődésében igen fontos volt a kereskedelem, fennmaradásának évszázadokon keresztül ez volt az egyik legfontosabb alapja.

Debrecen környéke már az őskorban lakott volt, ezt bizonyítja az a tény, hogy a Tóció-patak völgyében találtak az újkőkori ember jelenlétére utaló bizonyítékokat (kerámiák), de előkerültek a város területéről réz-, bronz- és vaskori leletek és több szigünnákhoz (szkíta kor) és keltákhoz kapcsolható tárgy, edények, használati tárgyak, ékszerek (*Sz. Máthé 1984*). A területre aztán szarmaták és az időszámításunk szerinti első évszázadban a dákok települtek, akiknek nyomait nem találták meg a Debrecen környéki ásatásokon, jelenlétük csak feltételezés. Szintén feltételezés a Kr. u. 3. században Debrecen területén létesített római ellenőrző állomás, mely az Aquincumból Porolissumba tartó kereskedelmi útvonalhoz kapcsolható. A szarmaták a 4. századtól fokozatosan eltűntek – valószínűleg beolvadtak – az ekkor már kevert népességű, több etnikumból álló területről, és a század végén illetve az 5. századtól megjelentek a gepidák. A Hun Birodalom jelenlétét a térségben több lelet is bizonyítja. A hunok bukása után a gepidák hozták létre királyságot a területen. A gepida királysághoz köthető emlékeket a térségben keveset találunk. Ugyanez a helyzet az 576-ban megjelenő korai-avarokkal is, akik a gepidák helyére

érkeztek. A 670-es években megjelenő késői-avarok jelenlétének bizonyítékait azonban megtalálták több, Debrecen területén található ásatáson. A 9. századra aztán a Frank Birodalom szétszaggatta Avarországot. Debrecen környéke a honfoglalás előtti időkben bolgár-török uralom alá került és egy kevert török, szláv népességű terület alakult ki (*Mesterházy* 1984).

A Debrecen elnevezésű település valószínűleg a 10. században jött létre, de a jelenlegi város területén több, a középkorban létrejött falu (Debrecen, Szentlászlófalva, Szentmihály, Torna más néven Boldogasszonyfalva) helyezkedett el. Debrecen az Árpád-korban jelentéktelen aprófalva lehetett, nem emelkedett a településhálózat többi tagja fölé, fejlődése a tatárjárás utáni évtizedekben indul meg. Csak feltételezés, de elképzelhető, hogy a honfoglaló magyarok a város területén egy kevert népességű falut találtak. Erre utal a város idegen elnevezése, hiszen a Debrecen szó, mint említettük avar-török eredetű. Arra, hogy a honfoglaló nemzetségek jelen voltak a területen több helységnév (Ondód, Apafa) is utal. Debrecen falu pontos helyére csak következtethetünk. Zoltai Lajos szerint a település a Nagytemplom és a Déri tér – az egykori Paptava – között lehetett, ugyanakkor egy másik elképzelés szerint a falu a jelenlegi Domb utca közelében helyezkedhetett el (*Módy* 1984).

A falut második, 1271-es említések egy család birtokolja. Három birtokosa van: Debreceni Rophoin, Péter és Dósa, akiket név szerint egy 1291–1294 közötti váradai tizedjegyzék említi, mint a terület birtokosait. A falut V. István vagy IV. László királytól kaphatták adományként. A család nemzedékrendjét, rokonsági fokát egyelőre nem tudták tisztázni. Ekkor csatolták debreceni birtokukhoz Szentlászlófalvát, melynek a birtokosai kihaltak. A Debreceni család tagjai közül Dósa és fiai gyakoroltak nagy hatást a település fejlődésére Károly Róbert uralkodása idején. Dósa, Károly Róbert hadvezéréként részt vett a kiskirályok elleni harcokban, aki bizalmasát ispánnak, erdélyi vajdának, majd 1322-ben nádornak nevezte ki. A 14. században a település a kor mezővárosainak szintjére emelkedett és az országrész egyik igazgatási és törvénykezési központjaként 1332-től tanácsal is rendelkezett, éppen ezért Dósa Nádor fiai kérvényezték a királytól a település mezővárossá nyilvánítását, melyet Nagy Lajos király 1361-ben kiváltságlevélben rögzíttetett. A város ekkor 2500 fős népességgel rendelkezhetett. A fejlődés, amin keresztülment Debreceni Dósának és fiainak köszönhető, hiszen a város ekkor élte középkori virágkorát (*Módy* 1984).

1405-ben a Debreceni család fiú örökös nélkül maradt, így vagyონrésze visszaszállt a koronára. Zsigmond király olyan privilégiumokat adott Debrecennek, melyeket csak Buda mondhatott magáénak, országos vásárt tarthatott (Budán és Fehérváron kívül egyedüli városként). 1411-től kereskedőinek nem kellett vámot fizetniük az országban, engedélyt kapott a város körüli kőfal építésére, mely építőanyag híján nem valósult meg. 1455-ben a város Hunyadi János birtoka, a vagyongondozója Szilágyi Erzsébet volt. Debrecen a Hunyadiaktól kiváltságok egész sorát kapta. Mátyás király több engedményt tett a városnak, többek között mentesítette a

várost a kincstári adó alól, majd felmentette a város lakóit mindenféle személyi és vagyoni adó fizetése alól, 1477-től pedig megállíthatta a rajta áthaladó kereskedőket. Korvin János többször elzalogosította a várost, majd a Hunyadi család kihalásával az újra visszazállt a koronára és II. Ulászló 1509-ben Szapolyai Jánosnak adományozta. Ezután kezdődött a város és az ország történetének sötét időszaka, mely a mohácsi vésszel vette kezdetét (*Szendrey* 1984).

Mohács után a városra mindkét király igényt tartott és mindketten adományba adták természetesen más-más birtokosnak. A város birtokosai többször elzalogosították, ekkor kezdődött a város tulajdonlásában az a zűrzavaros időszak, mely a 17. századig fennállt. Az ország három részre szakadásával Debrecen három ország határvidékére került, mely határvidéken állandóak voltak az összecsapások, hol a császári katonák pusztították, hol a török szultán seregei és bár az 1538-as Váradi béke szerint Erdélyhez tartozott, a Habsburgok ezt többször figyelmen kívül hagyva rabolták a várost. E háborús időszakban Debrecen megtanulta hogyan taktikázzon a fennmaradásért. Hűséget fogadott a Habsburgoknak, majd fizetett adót a törököknek és János Zsigmond erdélyi fejedelemnek is. Tehát volt időszak, amikor egyszerre három hatalomnak adózott. 1536 után a Török család birtokolta, majd 1555-ben Debrecen behódolt a szultánnak, és khász város lett, később János Zsigmond fejedelmi-földesúri kezelésbe vette, aztán megint a Török család kezébe került, majd 1600-ban Báthori Zsigmond átengedte a császárnak, így Rudolf, osztrák császár formált rá jogot. A Habsburg uralom alatt Debrecen a császári csapatok rabolták, melynek Bocskai István vetett véget, amikor 1604-ben az Álmosdi csatában – a hajdúk segítségével – vereséget mért a császári csapatokra. A Török család kihalása után az erdélyi fejedelem lett a város földesura, akinek utódai Bethlen Gábor és I. Rákóczi György megerősítették Debrecen privilégiumait. II. Rákóczi György sikertelen politikája következtében a törökök feldúlták Erdélyt és a Partiumot, majd Szejdi Ahmed Pasa Debrecenről hatalmas összeget követelt, melyet csak kölcsönök felvételével tudtak megfizetni. Buda visszafoglalásáig a várost mind a császári, mind a török csapatok pusztították. Az utolsó nagy rablás Caraffa generális nevéhez fűződik, aki csapataival Buda felszabadításának évében egymillió forint sarcot rabolt össze és ezután felgyújtotta a várost. 1692-ben felszabadult Várad, így megszűnt a török fenyegetés, majd 1693. április 11-én I. Lipót osztrák császár és magyar király Debrecen szabad királyi várossá nyilvánította. I. Lipótnál meg kell említenünk, hogy még 1663-ban a debreceniek szenvedéseit és a várost ért pusztítás ellentételezésül felmentette a várost a harmincad fizetése alól az országon belül három évre, az örökös tartományokon belül tíz évre, továbbá a város kereskedői a vámfizetés alól is mentesültek (*Nagy* 1984, *Szendrey* 1984).

A 18. században a város új helyzetbe került. A kereskedelem szempontjából előnyös határmenti fekvése a török kiűzése után megszűnik, s hiába a szabad királyi városi kiváltságlevél, a fejlődésnek már nincsenek meg az alapjai. E helyzetet súlyosbította, hogy 1701-ben I. Lipót betiltotta a protestáns vallások gyakorlását így, a

városi protestáns polgárság fokozatosan befelé fordult, és egyfajta ellenállásként létrejött a civis bezárkózás. A Rákóczi-szabadságharc idején Debrecen a fejedelem mellé állt, ám hivatalosan nem küldött katonákat Rákóczi seregébe, de ott támogatta a fejedelmet, ahol tudta, hol tanácsaival, hol pénzzel és hadianyaggal. Debrecen viselkedése ekkor nem volt egyértelmű, de ezzel az óvatos taktikával sem tudta elkerülni azt, hogy a várost többször földúlták, és a pestis sem kímélte. 1709-ben súlyos járvány ütötte föl a fejét. A Szabadságharc leverése után a város alkalmazkodott és 1715-ben felesküdt I. József királyra, így megerősítették szabad királyi városi rangját. A 18. században Debrecen visszaesett a magyarországi városok átlagos szintjére, sőt a 19. századra le is maradt az átlagtól. Fellendülés majd csak a 19. század elején indult. 1802-ben történetének legnagyobb tűzvésze után újjáépülő belvárosa elkezd városi arculatot fölvenni és a világ legnagyobb falujának nevezett település sokadszorra föltámadt a hamvakból, hogy elinduljon azon az úton, amely valódi nagyvárossá teszi a 20. század végére. Ekkortól a városrendezésre tudatos tervezés jellemző. 1823-ban elkészül a nagy tűzvészben leégett Szent-András templom helyén a Nagytemplom, mely ma már a város jelképének számít (*Balogh* 1982).

Az 1848–49-es szabadságharc idején a város fővárossá vált, és a kormány 1849 januárjában Debrecenbe költözött. 1849. április 14-én a Református Nagytemplomban kimondták a Habsburg-ház trónfosztását és az ország függetlenségét. A szabadságharc leverése után a császári csapatok a cári hadsereggel karöltve – mint minden alkalommal, amikor megszállták a várost – nagy pusztítást végeztek (*Balogh* 1982).

A város fejlődésével kapcsolatban enyhülést és fellendülést csak a kiegyezés hozott, melynek a világháború és a trianoni békediktátum vetett majd véget. 1857-ben már 51.186 lakosa volt a városnak. Még ebben az évben elkészült a Debrecen–Szolnok vasútvonal, mely segítségével Debrecen végre bekapcsolódhatott a tőkés piaci forgalomba, emellett a Tiszántúl vasútforgalmi központja lett. A korszakban sorra nyíltak Debrecenben a korszerű üzemek. Az István Gőzmalom („Debreczeni első ’s kizárólag kiváltságos Gőzmalom Társaság”) 1848-ban, mely nagyban segítette a város és a gazdaság fejlődését. Az Alföldi nyers Répacukor Gyár 1860-ban, mely a dualizmusban fejlődött igazán. A Légszesz (gáz) Gyár („Gesellschaft für Gasindustriein Augsburg”) 1863-ban, mely osztrák érdekeltségként jött létre. Bignió Jakab keményítőgyára 1880-ban, a Dohánygyár 1887-ben, a MÁV járműjavító 1890-ben, az Első Debreceni Kefeárugyár, és a Bútorgyár 1880-ban, a Téglagyár 1894-ben. Az 1863 után létrehozott szélmalomok lassan gőzmalomokká alakultak, így nőtt a malomipari kapacitás is. Emellett Debrecenben működött enyvgyár, szövő-fonó ipar, nyomdaipar több nyomdával. Az 1880 és az 1910 közötti időszak átalakítja a város képét, nemcsak a belváros, hanem a városperemi területek is fejlődtek. Az addig legeltetésre vagy temetkezésre használt területekre korszerű ipartelepek kerültek és létrejöttek a város ipari övezetei, melyek több addigi kertségi terület képét is megváltoztatták (*Szűcs* 1997). A város népessége 1910-ben 92 729 fő volt, majd a világháború alatt túllépte a 100 000 főt, ám a háború megakasztotta ezt a fejlődést (*Süli-Zakar* 1996).

Az első világháború utáni helyzet nem kedvezett a város fejlődésének, iparát erőteljesen sújtotta a Magyarországot is érzékenyen érintő strukturális válság. Újra határközeli fekvésű várossá vált ugyan, de ez inkább hátrány volt, mint előny. A város a dualizmus idején az Erdély felé irányuló kereskedelem egyik fontos átmenőhelyévé vált, most zárttá válásával a határ inkább elválasztott, mint összekötött. Emellett az új elválasztó határoknak köszönhetően elveszítette helyi kereskedelmének, piackörzetének jelentős részét, mely szintén jelentős negatív hatást gyakorolt a város fejlődésére.

A debreceni vásárok története a kezdetektől a 19. századig

Debrecen, mint uradalmi központ a 14. század közepén emelkedett ki környezetéből és ezzel együtt rövid időn belül a térség kereskedelmi központjává is vált (*Papp* 1981). Más városokhoz hasonlóan, Debrecen vásárvárossá fejlődésében is meghatározó szerepet játszott a kedvező földrajzi fekvés. Debrecen ugyan nem a Kárpát-medencét övező hegységkeret és a központi medencék találkozásánál létrejött klasszikus vásárvonalon helyezkedik el, helyzeti energiáját mégis annak köszönheti, hogy az Alföldön belül három eltérő jellegű táj (Hajdúság, Hortobágy, Nyírség) érintkezési zónájában fekszik (*Borsy* 1984). Emellett, az ármentesítések előtti időszakban a város közlekedés-földrajzi helyzete is előnyös volt, hiszen a Hajdúság és Nyírség szigetszerűen emelkedett ki az alacsonyabban fekvő árterek területéből, melynek révén hídszerpet tudott betölteni az Erdély és a Felvidék között bonyolódó forgalomban (*Borsy* 1984, *Eördegh* 1953, *Papp* 1981). A török hódoltság időszakában a politikai tényezők is segítettek Debrecen kereskedelmének további fejlődését azáltal, hogy a város három országrész (a királyi Magyarország, az erdélyi fejedelemség és a török hódoltsági terület) határvidékére kerülve, de semlegességét megőrizve, ki tudta aknázni a közvetítő kereskedelemben rejlő lehetőségeket (*Borsy* 1984, *Eördegh* 1953, *Papp* 1981).

Bár a debreceni vásárok eredete pontosan nem ismert, de az bizonyos, hogy történetük a korai középkor időszakáig vezethető vissza (*Dankó* 1974). Bár a 14. századból nem maradtak fent írásos emlékek az esetlegesen Debrecenben tartott vásárokkal kapcsolatban, azonban a kereskedő jobbágyság jelenléte, valamint az a tény, hogy a település környezetéből kiemelkedve egy több mint húsz falut összefogó uradalom központjává vált, egyértelműen arra enged következtetni, hogy Debrecen már ekkor a környék árucseréjének fontos központja lehetett (*Módy* 1984). Ennek köszönhetően Debrecen valószínűleg még 1299 előtt megkapta a hetivásár tartásának jogát (*Bársony* 1984). Az első, ismert vásárprivilegiumot Luxemburgi Zsigmond adományozta a városnak 1405-ben, ami már egy fennálló állapotot ismert el. Ennek az „eredeti” vásárnak a helye a település központjává váló (a mai Nagytemplomtól délre húzódó) területen, a Piac utcán volt. Debrecen 15. századi gyors gazdasági fejlődését jól mutatja, hogy 1466-ban a város egy utcája, a Mester utca, külön privilegiumot nyert 15 napig tartó vásár

tartására (Orosz 2015), majd a következő évben, 1467-ben, egy másik városrész, az akkori Homok utca (a mai Csapó utca) is vásárszabadalmat kapott. Ezzel a város vásárainak száma háromra emelkedett (Dankó 1974).

A 15–17. század folyamán a debreceni vásárok továbbfejlődtek, számuk, időtartamuk és forgalmuk egyaránt növekedett, amit az is mutat, hogy a 18. század elejétől a vásárt már nem a viszonylag szűkös belvárosban, hanem a város árkán kívül található, jóval nagyobb területet biztosító Külsővásártéren tartották. A vásárok éves száma a 18. század elejére már hatra emelkedett és mivel egy-egy vásár 12-15 napig tartott, ezért a városban legalább 70-90 napon keresztül volt valamilyen vásár. Ha ehhez még a hetivásárokat is hozzávesszük, akkor elmondható, hogy Debrecenben csaknem az év felében tartottak vásárokat (Dankó 1974, Mazsu 2013).

A szabad királyi városi cím elnyerését (1693) követően felmerült az igény a vásárok rendezettebb, szabályozottabb körülmények közötti megrendezésére, ezért 1747-ben a vásárokat újraszervezték, számukat pedig négyre csökkentették. A későbbiek folyamán ez a megmaradt négy vásár fejlődött tovább és vált a „debreceni nagyszabadság” (kiváltság) fogalmává (Dankó 1974, Mazsu 2013). Az év első vására a Remete Antal napi volt, amit általában január 7. és 15. között tartottak és ekkor elsősorban az iparos termékek és a szalonnafélék cseréltek gazdát. E vásár kialakulását segíthette a fagyos téli időjárás, ami nagyban megkönnyítette a közlekedést azokban az időkben, amikor még nem léteztek kiépített utak. Április 15–23. között rendezték meg az év második vásárát, a Szent-György napit, ami a mezőgazdasági eszközök és az állatok adásvételét biztosította. A harmadik, a Nagyboldogasszony napi vásárra augusztus 5–13. között került sor, amely főképp a gabonafélék cseréjére szolgált. Az év utolsó, negyedik vásárát Dénes napja körül, szeptember 30. és október 8. között tartották, ahol a növendék állatok és a ruhaneműek adásvétele zajlott (Dankó 1974, Orosz 2015). Gyimesi (1982) 1773 és 1800 között tíz különböző év adatait tanulmányozta és az évi vásárjövödelmek összesítése alapján arra a következtetésre jutott, hogy a nyárvégi (Boldogasszony napi) és az őszi (Dénes napi) vásár volt a legjelentősebb, míg a télvégi (Antal napi) és a tavaszi (Szent György napi) vásár forgalma kisebb volumenű volt.

A 18–19. század folyamán fontos változást jelentett a debreceni vásárok történetében, hogy fokozatosan elkülönült egymástól az „úri” és a parasztvásárok köre. A parasztvásár a vásártereken, a vásárutcákon folyt és jellemezője volt az eladók és vevők személyes részvétele, valamint az áruk kis tételben való értékesítése. Ezzel szemben az úri vásárokon az árucserét közvetítők végezték és elsősorban csak pénzügyleteket bonyolítottak le. Bár a gazdag földbirtokosok, nagykereskedők is megjelentek a vásár időpontjában, de ők csak adásvételi megbízásokat adtak ügynökeiknek, miközben neves vendégfogadóknak szórakoztak (Dankó 1974, Mazsu 2013). A 19. század folyamán a város nagyterjedésű földbirtokai mellett a vásárokkal összefüggő jövödelmek adták Debrecen bevételeinek jelentékeny hányadát (Mazsu 2012).

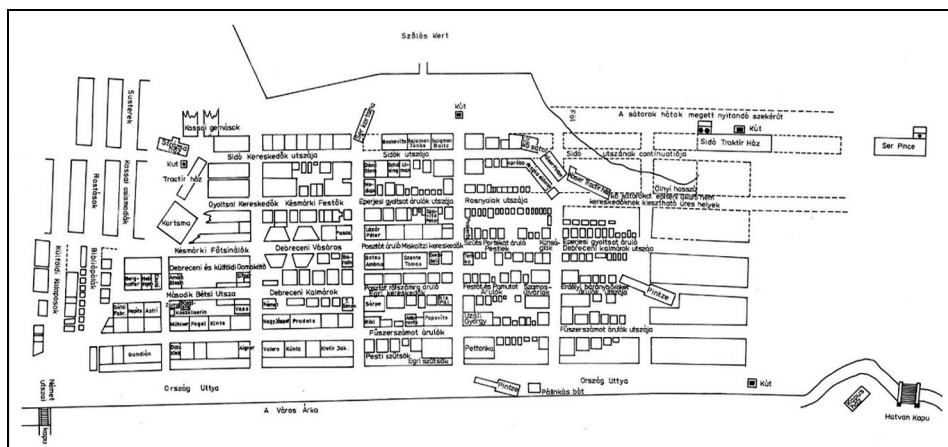
A debreceni vásárok vonzáskörzete a 18–19. században

Egy vásár vonzáskörzetének megállapítása összetett feladat, hiszen egyaránt figyelembe kell venni az árucserében résztvevők, valamint az értékesített termékek származási helyét. Egy vásár vonzáskörzetének tehát azt a területet nevezhetjük, ahonnan a vásár eladói, vevői és árui származnak (*Dankó* 1991). Továbbá, arra is tekintettel kell lenni, hogy a vonzáskörzetek időben is változnak, hiszen más lehet egy téli és egy nyári vásár vonzáskörzete, ráadásul az egyes évek között is jelentős különbségek mutatkozhatnak, hiszen például az időjárás kedvezőtlen alakulása (pl. enyhe, sáros tél, folyók áradása) számottevően visszavethette egy-egy vásár forgalmát, beszűkíthette vonzáskörzetét. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy minden egyes vásárra kerülő termék (pl. bor, cserépedények) esetében más-más (azaz egyedi) vonzáskörzet állapítható meg (*Dankó* 1974).

Debrecen vásárai igen kiterjedt vonzáskörzettel rendelkeztek (*Dankó* 1974), amiben fontos szerepet játszott a város kedvező forgalmi fekvése, jelentős népessége (felvevőpiaca), valamint a vásáros napok kiemelkedő száma és az országos vásárok legalább egy hetes időtartama. A debreceni kirakodóvásárok (ahol elsősorban iparcikkek árusítása történt) 18–19. századi vonzáskörzetét *Dankó* (1974) és *Gyimesi* (1982) egyaránt az 1781. évi Remete Antal napi, másrészt az ugyanazon évi Szent György napi vásár árushelyeiről készített kimutatás alapján vázolta fel. Feldolgozásuk alapján megállapítható, hogy a külföldi árusok aránya jelentéktelen volt, azaz az árucseré túlnyomó része ebben az időszakban már a Magyar Királyságon, illetve a Habsburg-birodalmon belül zajlott. A debreceni vásárok vonzáskörzete az árusítók, kereskedők származása alapján leginkább észak-északnyugati irányban volt a legkiterjedtebb, ami az észak-magyarországi városokhoz fűződő hagyományosan erős kapcsolatokat tükrözi vissza. Ezen belül egyrészt a Tokaj–Miskolc–Kassa–Késmárk, másrészt pedig az Eger–Gyöngyös–Pest–Buda–Óbuda útvonal köré szerveződő régióknak volt meghatározó jelentősége (*Gyimesi* 1982). Az előbbi régióon belül a szepességi, a gömöri, a tokaji, illetve a kassai kereskedők és kézművesek töltötték be a legfontosabb szerepet. Rozsnyóról gyolcsosok, Rimaszombat környékéről fazekasok, Gömörből pedig vasasok érkeztek a debreceni vásárookra (2. ábra). A pesti, budai, óbudai kereskedők ugyanakkor nemcsak a három dinamikusan fejlődő város iparcikkait hozták el Debrecenbe, hanem a nyugati, főleg alsó-ausztriai árukat is közvetítették (*Dankó* 1974). A 19. század folyamán a pozsonyi, bécsi, pesti kereskedők részaránya tovább emelkedett, így ők váltak a debreceni vásárokon meghatározóvá (*Gyimesi* 1982).

A kirakodóvásároktól elkülönülve bonyolódtak a termény- és állatvásárok, amelyek forgalma a 18–19. század folyamán felülmúlta a kirakodóvásároké (*Gyimesi* 1982, *Mazsu* 2013). Az állatvásárokon a 18. század első feléig még a szarvasmarha-kereskedelem dominált, azonban a 19. század első felére a sertés- és juhkereskedelem jelentősége már csaknem utolérte a szarvasmarháét,

és növekedett a lovak szerepe is (Gyimesi 1982). A szarvasmarhák főleg a Debrecen környéki területekről, illetve Biharból, valamint Szabolcs és Szatmár vidékéről kerültek a vásárokra. A sertéseket leginkább a Sárretről hajtották Debrecenbe, míg a juhokat a Hortobágyról és a Nagykunság területéről. Lovak a helybeli és környékbeli területeken kívül, Máramarosból, az Erdélyi Mezőségről, Bonchidáról és Bukovinából is kerültek a debreceni vásárokra. A mezőgazdasági termények (gabonafélék, zöldségek és gyümölcsök) elsősorban a város környéki területekről, a Hajdúság és a Nyírség vidékéről származtak. A bor főként az Érmellékről került a városba, de jelentős mennyiséget hoztak még a mátraaljai, az egrai és a Tokaj-hegyaljai borvidékekről is (Dankó 1974).

2. ábra. A debreceni vásár (Külsővásártér) alaprajza (1810)
(Forrás: <http://mek.oszk.hu/02100/02152/html/03/img/pic/3-656.jpg>)

Összegzés

Debrecen fennmaradásában és fejlődésében mindig fontos szerepet játszott a kereskedelem, ám ahhoz, hogy a város sikeresen leküzdhesse azokat az akadályokat, melyeket a történelem állított számára, szükség volt lakossága összetartására és leleményességére. A kereskedelem tekintetében a földrajzi fekvés önmagában még nem lett volna elegendő, hiszen az legfeljebb a környező települések közül emelhetette ki Debrecent. S bár az is igaz, hogy a város a Kassát Nagyvárral összekötő útvonalon helyezkedett el, de ezekkel a városokkal csak földrajzi fekvéséből adódóan nem versenyezhetett. Fontosabb volt a városlakók, illetve az azt birtoklók megfelelő hozzáállása, amelynek köszönhetően kialakult kereskedelem jelentős szerepet játszott abban, hogy a település a környező falvak és városok mellett a régió legtöbb települése fölé emelkedhetett az először csak uradalmi központ, később mezőváros, majd szabad királyi város, hogy aztán az ország egyik legjelentősebb településévé, központjává válhasson. Abban az időszakban is, amikor a

település három ország határán találta magát és nemegyszer háromfelé kellett adóznia, amikor folyamatosan sarcolták és dúlták az ellenséges hadseregek, erős kőfal és haderő nélkül is fent tudott maradni. Ennek a megmaradásnak az egyik oka az volt, hogy a város erőforrásai felhasználásával jelentős kereskedelmi csomóponttá vált. A debreceni vásároknak és kereskedőknek köszönhetően a város minden egyes katasztrófa után újjáéledt, mint a fönixmadár, pusztítsa bár tűzvész, járványok vagy ellenséges hadak. A kereskedelmi kapcsolatoknak köszönhetően a város jelentős külkapcsolati hálót épített ki, mely hozzájárult ahhoz is, hogy jelentős iskolavárossá szellemi központtá válhasson.

Felhasznált irodalom

- BALASSA I. – ORTUTAY GY. (1979): Magyar Néprajz. Corvina, Budapest. pp. 100–110.
- BALOGH I. (1981): A rendi állam várospolitikája. In: Debrecen Története Öt kötetben, II. kötet, Debrecen Története 1693–1849. pp. 91–212.
- BÁRSONY I. (1984): A város kereskedelme 1693-ig. In: Szendrey I. (szerk.): Debrecen története 1963-ig, 1. kötet. Alföldi Nyomda, Debrecen. pp. 347–409.
- IFJ. BARTA J. (1997): Debrecen az abszolutizmus korában (1849–1867). In: Debrecen Története Öt kötetben, III. kötet, Debrecen Története 1849–1919. pp. 9–40.
- BORSY Z. (1984): Debrecen és környékének földrajzi viszonyai. In: Szendrey I. (szerk.): Debrecen története 1963-ig, 1. kötet. Alföldi Nyomda, Debrecen. pp. 13–27.
- CAMERON, R. (1994): A világgazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig. Maecenas Könyvkiadó, Budapest.
- DANKÓ I. (1974): A debreceni vásárok vonzáskörzete a XVIII–XIX. század fordulóján. In: Gazdag I. (szerk.): Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen. pp. 135–158.
- DANKÓ I. (1991): A magyar vásárok néprajza. In: Domonkos O. (főszerk.): Kézművesség. Magyar néprajz nyolc kötetben III. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 637–702.
- Encyclopaedia humana hungarica, 3. (1997): Lovagkirályok. Az Anjou- és Zsigmond-kor Magyarországon (1301–1437). Encyclopaedia Humana Egyesület, Budapest.
- EÖRDEGH B. (1953): Debrecen piacának szállítóterületei. Földrajzi Közlemények, 77. (1–4): 267–276.
- FRISNYÁK S. (1995): Magyarország történeti földrajza. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- FRISNYÁK S. (1996): Az Árpád-kori Magyarország gazdaságföldrajza. In: Földrajzi Közlemények, 120. (1): 119–136.
- GYIMESI S. (1982): Vásárok és kereskedők Debrecenben a feudális kor végén. In: Gazdag I. (szerk.): Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen. pp. 5–16.
- KOVÁCS Z. (2002): Népesség- és településföldrajz. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. pp. 111–227.
- MAZSU J. (2012): Piac, kereskedelem, kapitalizálódás és Piacér Debrecenben a 19. században. In: I. Metszetek 1. (2–3). pp. 54–69.
- MAZSU J. (2013): Piac, kereskedelem, kapitalizálódás és Piacér Debrecenben a 19. században. In: II. Metszetek 2.(4). pp. 54–86.
- MESTERHÁZY K. (1984): Debrecen és környéke a honfoglalás korában. In: Debrecen Története Öt kötetben, I. kötet. Debrecen Története 1693-ig. pp. 69–99.

- MÓDY GY. (1984): A falutól a mezővárosig. In: Debrecen Története Öt kötetben, I. kötet, Debrecen Története 1693-ig. pp. 99–131.
- NAGY L. (1984): Debrecen a nagyhatalmak ütközőpontján. In: Debrecen Története Öt kötetben, I. kötet, Debrecen Története 1693-ig. pp. 313–347.
- OROSZ I. (2015): A fönix és a bárány városa. Tanulmányok Debrecen múltjából. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen. 238 p.
- PAPP A. (1981): Debrecen vonzáskörzete. In: Alföldi Tanulmányok. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet Alföldi Csoportja, Békéscsaba. pp. 177–203.
- SÜLI-ZAKAR I. (1996): Debrecen gazdaságának és településszerkezetének történeti földrajza. In: Süli-Zakar István (szerk.): Tanulmányok Debrecen városföldrajzából II. Kossuth Lajos Tudományegyetem Társadalomföldrajzi Tanszék, Debrecen. pp. 149–267.
- SZENDREY I. (1984): Debrecen a mezőváros. In: Debrecen Története Öt kötetben, I. kötet, Debrecen Története 1693-ig. pp. 131–313.
- SZ. MÁTHÉ M. (1984): Debrecen és környéke a népvándorlás és a honfoglalás korában. In: Debrecen Története Öt kötetben, I. kötet, Debrecen Története 1693-ig. pp. 29–68.
- SZÜCS E. (1997): A város gyáripára. In: Debrecen Története Öt kötetben, III. kötet, Debrecen Története 1849–1919. pp. 233–266.

A BEREGI-SÍK VÍZSZABÁLYOZÁSÁNAK TÖRTÉNETE

VASS RÓBERT¹

The history of the water regulation of the Bereg Plain

Bereg Plain is an alluvial area at the Upper-Tisza region, therefore it was flooded regularly before the 18th century. The river regulation has started in the second part of the 19th century. The main objective is to build dams to protect the flood of Tisza and create a safe navigation lane. The complete flood protection of the Bereg Plain took place at the beginning of the 19th century, but the most important works were completed by 1876. Despite the build-up of the floods, the flooding of the dam was continuous, the most significant of which was the catastrophic flood of 6 March 2001 in Tarpa. In defense of the increasingly extreme tide of the Tisza and its affluents, the professionals saw not only the continuous rise of the dams, but also the need to return some of the river's former floodplain. In the southern part of the Bereg Plain, a 60 km² reservoir spillway can accommodate about 58 million m³ of water. As a result, a water drop of up to 100 cm is available in Tisza. With this significant investment, the flood hazard of the inactive floodplain areas of the Bereg Plain has been significantly reduced.

Bevezetés

A Tisza folyó Duna mellett a Kárpát-medence második tengelyfolyójának tekinthető. A Tisza nevet a Fekete-Tisza és a Fehér-Tisza rahói egyesülésétől viseli. A Körösmező felett eredő Fekete-Tisza forrásától mért teljes hossza 964 km. Vízigyűjtőterületét 700-2500 méter magasságú hegységek övezik, kiterjedése 157180 km². A teljes vízigyűjtő területből 30% esik Magyarországra, 46% Románia, 8% Ukrajna, 10% Szlovákia 6% Szerbia területén fekszik. A hidrogeográfiai irodalomban három fő vízigyűjtő szakaszt különítik el a Tiszának. A hegyvidéki jellegű Felső-Tisza a Szamos torkolatig tart, a legnagyobb kiterjedésű vízigyűjtő területtel rendelkező Közép-Tisza az Erdélyi-medence vizeit szállító Szamos és Maros torkolata között húzódik. A Maros torkolattól a Dunáig tartó szakaszt Alsó-Tiszának nevezik. A Felső-Tisza Szamos torkolatig terjedő vízigyűjtőterülete 13500 km², ahol a vízfolyások összhosszúsága 2080 km, tehát egy négyzetkilométerre 154 méter vízfolyás jut átlagosan (Andó 2002). A Felső-Tisza vízigyűjtője hidrológiai szempontból igen kedvezőtlen, mivel a hegyoldalak meredek, az azokat felszabdáló hegyi patakok pedig rövidek, így a nagy csapadékesemények alkalmával lezúduló vizek gyorsan elérik befogadjukat és az árvizeik összetorlódnak. A legmagasabban fekvő, nyugati kitétségű hegyoldalakon évi 1400 mm csapadék is lehullhat átlagosan, de a Szviodvec-hegység déli lejtőjén az évi 1720 mm-t is eléri. Az abszolút maximum 2432 mm (Andó 2002). A terület időjárásnak

¹ Dr. Vass Róbert főiskolai docens, Turizmus és Földrajztudományi Intézet

szélsőséges voltából adódóan a csapadék mennyiségének nagymértékű regionális különbségével kell számolni, aminek következtében az áradások előrejelzése kiszámíthatatlan. A Felső-Tiszán évente három jelentős árhullám vonul le:

- 1) a több kisebb vízállás maximummal rendelkező, hóolvadásból táplálkozó kora tavaszi árvizek, amelyet a tavaszi esőzések jelentősen elnyújthatnak,
- 2) a tavasz végi-nyár eleji zöldsár,
- 3) a mediterrán ciklonok hatására kialakuló őszi árhullám (*Lászlóffy* 1982).

A Beregi-sík, egykoron gyakori árvízi elöntéseivel jelentősen hozzájárult, a Felső-Tisza rendkívül szélsőséges vízjárása. A sokévi átlag alapján mért legkisebb vízhozamok a Szamos torkolat alatt mindössze $38 \text{ m}^3/\text{s}$, $4040 \text{ m}^3/\text{s}$. A különbség, tehát több mint százszoros. A Tisza és mellékfolyói által látogatott őszi ártár maximális kiterjedése mintegy 19 ezer km^2 volt, de mérete erősen függött a folyó árhullámjainak nagyságától és az Alföldre hulló csapadék mennyiségétől egyaránt. A Beregi-sík lejtésviszonyaiból következően az elöntések a Tisza és a Borsa irányából érkeztek, amelyek a Csaronda fattyúágain keresztül a Latorca vízrendszerébe jutottak, onnan pedig a Bodroghözbe (*Vászyi* 1973, *Mike* 1991).

A Beregi-sík ármentesítése

A Beregi-sík árterületét északi felől az Ásvány–Munkács települések között a Latorca folyó határolja. Keletről a Szinyák és a Beregszászi-hegy, valamint a Borsa folyó Bene és Vári községek közötti torkolati szakasza. Délről és nyugatról a Tisza határolja. A sík teljes területe 1126 km^2 ebből a Szernye-mocsár 110 km^2 -t tesz ki. A sík nagyobb ÉK. 750 km^2 -es része Ukrajna területén helyezkedik el. A DNy. 376 km^2 kiterjedésű területe, a Tarpa–Lónya közötti $62,8 \text{ km}$ hosszú töltés és a magyar–ukrán határ között helyezkedik el. Tájföldrajzi szempontból a Beregi-síkhöz tartozik a Tisza teljes allúviumi területe, amely határát keleten a Nyírség eróziós pereme jelöli ki. Az ártér legmagasabb része K-en, a Borsa mentén 116 méter körül van. A Tarpa–Beregsurány vonalig $36 \text{ cm}/\text{km}$ az esése, majd innen É-felé $18 \text{ cm}/\text{km}$ -es csökkenés jellemző a Latorca futásáig. Az ármentesítéseket megelőzően a terület 50% -a mocsaras jellegű volt, és szinte a teljes egészé víz alá került egy nagyobb árvíz alkalmával (*1. ábra*).

A Tisza és mellékfolyói áradásának kivédésére egyes földbirtokosok már a 18. században is építettek árvízvédelmi töltéseket. A későbbi szervezett, műszakilag megalapozott módon épült gátakkal szemben, ezek kivitelezése mindössze a partvonalon futó, a terepszintet követő folyóhátak fokainak elzárásával és némi magasztásával kerülte kivitelezésre (*2. ábra*). A Tisza völgy teljes alföldi szakaszának szabályozása és ármentesítése 1846-ban a Tiszadob–Polgár közötti töltés építésével indult Vásárhelyi Pál Pietro Paelocapa által módosított tervei alapján, de az 1855-ben bekövetkezett rendkívüli árvíz miatt teljesen visszatértek Vásárhelyi eredeti terveihez. A két terv közötti alapvető különbség az átvágások

száma mellett a töltések távolságában van. A Paleocapa tapasztalatai alapján az 570-1900 méter széles hullámterek kialakítása mellett érvelt. Ezzel szemben Vásárhelyi a lehető legkeskenyebb hullámtér kialakítására törekedett, ez a Beregi-sík estében mindössze 300 méter.

1. ábra. A Beregi-sík területe a Vályi Béla 1905-ös Tisza mappációján. Sötétebb árnyalattal a gátszakadások során potenciálisan elborított területek ábrázoltattak

Az ármentesítés vármegyei hatáskörbe tartozott, szemben a folyószabályozással. Így a Bereg-vármegyei Ármentesítő és Vízszabályozó Társulat 1846-os megalakításával indultak a munkálatok. Az 1840-es évek közepén végzett beavatkozások a Borsa és a Tisza jobb parti kezdetleges községi gátszakaszainak összekötésére szorítottak. 1849-re Váritól Tarpáig, majd 1856-ig Lónyáig, 1876-ig pedig a Bene–Csap vonalig épültek ki a töltések 95 km összhosszúságában. Innen azokat bekötötték a Bodroközi Társulat Tisza-jobbparti töltésrendszerébe. A teljes 95 km töltéshosszból 8 km-t tett ki a Borsa jobb parti gátja (Vázsonyi 1973). Az 1870-es évekre csak az ártér É. fele maradt nyitott, ahol a

beregi ártér egy mintegy 100 km²-es területe volt veszélyeztetve a Latorca elöntései által. Emellett a „nyíláson” a beregi gátszakadások vizei is távozhattak a Bodrogtó irányába. A teljes védmű az 1880-as évek közepére készült el 25,7 km-es szakaszon 3 méteres töltéskoronával. Így tehát a Latorca bal parti töltésének kiépítésével 1900-ig a Beregi-sík teljes területe ármentes térszínre vált. Az árvédelmi rendszer a mai Magyarországra eső szakasza Tarpa és Lónya között 63 km hosszan húzódik. A hullámtér szélessége 300–2200 m között változik. A beavatkozás következtében a területen végbemenő – elsősorban az akkumulációra korlátozódó – fluviális folyamatok teljes mértékben leálltak. Azok csak az esetlegesen előforduló és csak korlátozott kiterjedésű területeket érintő gátszakadások alkalmával indulhatnak újra. Ezzel szemben az árvédelmi töltések között lévő nagyvízi mederként funkcionáló hullámtéren fokozott üledékakkumulációval lehet számolni.

2. ábra. A 18. század második felében épült töltések helyzete az első katonai felmérésen a Tisza gulácsi szakaszán

A sorozatos árvizek miatt a Borsza és Tisza töltéseinek magasítása folyamatosan zajlott. A 0,8-1 méterrel az addigi árvízszint fölé emelt töltéskoronát, az azt megközelítő 1881-es árvíz LNV-je (legnagyobb vízszint) fölé emelték 1 méterrel. A századfordulón a Gát-Csomonya közötti magaspárti csatornával, egy mintegy 260 km²-es terület került leválasztásra a beregi ártérről. Jelentős töltésmagasítások azonban az 1947–48 évek fordulóján bekövetkező, gátszakadással járó árvízig nem történtek, mindössze az alámosások miatt végeztek töltésáthelyezést 1,8 km hosszan. Az 1947–48-as árvíz alkalmával Tarpánál 85 cm-el, Tivadarnál 104 cm-el haladta meg a vízállás az addigi mértékadó árvízszintet és tivadari híd fölött 800 méterrel 100 méter szélességben átszakította a töltést. Az árvizet követően a töltés áthelyezését és az új LNV fölé történő 50 cm-es emelését végezték el. Az 1869 és 2001 között levonuló árvizek közül hat esetben

következett be gátszakadás, melyek során eltérő nagyságú területek kerültek víz alá (Vázsonyi 1973, Váradi et al. 2003, 1. táblázat).

1. táblázat. Gátszakadással járó árvizek a Beregi-síkon

Az elöntés éve	A gátszakadás helye	Az elöntött terület (km ²)
1869	Gulács, Jánd	150
1870	Csap	74
1871	Eszeny	74
1888	ismeretlen	45
1947–48	Tivadar	212
2001	Tarpa	260

A Felső-Tisza vízgyűjtőjén 2001. március első napjaiban 100 mm-t meghaladó csapadék hullott, de egyes helyeken a 250 mm-t is meghaladta. A sok csapadék mellett tovább rontotta a helyzetet, hogy a középhegységi és dombsági területek talaja fagyott volt, így szinte 100%-os lefolyással lehetett számolni. A rendkívül gyorsan összegyülekező vizek következtében néhány nap alatt rendkívüli árvízvédelmi helyzet alakult ki a Felső-Tisza alföldi szakaszán. Az új LNV Tiszabecsnél 11 cm-rel, Tarpánál 56 cm-rel, Vásárosnaménynál 18 cm-rel lett magasabb. A nagyon gyorsan emelkedő áradás következtében március 6-án a jobbparti töltés Tarpa és Tivadar között két helyen átszakadt. A több mint száz méteres szakadásokon keresztül csaknem 140 millió m³ víz zúdult a Beregi-öblözetbe. Az elöntött területek 260 km²-t tettek ki. Az északi területek megóvása érdekében, a Beregi-síkot K–Ny. irányban átszelő 41-es főút elzárására került sor. Ennek következtében az attól délre lévő települések napokon keresztül teljes elöntés alatt álltak. Az elöntés ideje egyes területeken meghaladta az egy hónapot. A gátak jelenlegi koronaszintjét a 2001-ben mért LNV fölött 1 méterrel határozták meg. A gát magasítása mellett a Gulács határában lévő Boroszló-kerti hullámtéri öblözet felső részén (707,3 fkm) árvízvédelmi szempontból kedvezőtlen vonalazású gátszakaszt (Károlyi 1960, Mike 1991) mintegy ezer méterrel áthelyezték, így az átfolyási keresztzelvény 800 méterről 1800 méterre növekedett.

Az utóbbi másfél évtizedben levonuló rendkívüli árvizek kormányzása érdekében újból napirendre, majd megvalósítási szakaszba került a Tisza mentén létesített árapasztó tározók rendszere. Az Új Vásárhelyi terv keretében a Beregi-síkon Gergelyiugornya–Tákos–Hetefejércse–Gulács–Jánd községek között egy 60 km² területű, 58 millió m³ kapacitású árapasztó kivitelezése indult meg 2012 folyamán és került átadásra 2015-ben. A tározó beeresztő műtárgya Tarpa és Tivadar között helyezkedik el, a 2001-es gátszakadás helyénél. Az árapasztó teljes feltöltésével, akár 100 cm-es vízszintcsökkenés is elérhető a Tiszán. Az persze igen fontos, hogy a tározó elárasztása sem ne túl későn, és se ne túl korán történjen. A túl korán, és még szükségtelenül feltöltött tározó esetében a tovább emelkedő vizeket az már nem képes befogadni, míg a tetőzést várva, zárva tartott tározó miatt a gátak szakadhatnak át roppant víztömegtől.

3. ábra. A beregi árapasztó tározó 6 darab szegmenstáblából álló beeresztő műtárgya Tarpa és Tivadar között
(Forrás: MTI / Balázs Attila)

A Tisza beregi szakaszának szabályozása

A Tisza szabályozását célzó elképzelések már a 18. század elején napirendre kerültek, ami egy 1723-as, a folyók hajózhatóvá tétele érdekében kiadott helytartótanácsi utasításban nyilvánult meg. Majd 1785-ben Hajózási Igazgatóságot szerveztek, melynek első feladata az ország folyóhálózatának felmérése volt. Ekkor végezheték el a Tisza első felmérését is, munka a sószállítással kapcsolatos hajózóút feltárását szolgálta (Vázsonyi 1979). Azonban az első dokumentált felmérést az 1788-ban felállított Építési Igazgatóság irányítása alatt végezte Lányi Sámuel. Ezt követően 1822-ben Huszár Mátyás újabb felmérése, már a Tisza-szabályozásának figyelembevételével készült. A Tisza és mellékfolyóinak tervszerű szabályozása csak a Lányi Sámuel által vezetett, 1834–1845 között elvégzett egységes vízrajzi térképezés és szabályozási tervek kidolgozása után indult meg. A folyó teljes felmérésének helyszínrajzai 1840-re készültek el, míg a hossz- és keresztmetszvények 1845-re. A felmérések idején létesítették az első vízmércéket, amelyeken 1842-ben végezték el a kisvízszintek rögzítést, ezek a „0” vízszint néven ismertek. Az 1845-ös pusztító árvíz után azonnali cselekvés indult. A folyószabályozási tervek elkészítésével Vásárhelyi Pált bízták meg, míg Széchenyi Istvánt a Tisza-szabályozás királyi biztosává nevezték ki. A folyószabályozásokkal szinte egy időben a Bereg-vármegyei Ármentesítő és Vízszabályozó Társulat irányításával kezdetét vette a beregi Tisza szakasz ármentesítése is. A Paleocapa tervei szerint meginduló Tisza-szabályozás az érintett szakaszon egyetlen kanyarulat átvágását sem tartalmazta, „nem lenne idején és helyén most az apró, de szakadatlanul menő kanyarulatok sokszori javítgatásával gondolkodni”. Ennek ellenére 1852–54-ig – két évvel

a Vásárhelyi-féle tervhez való visszatérés előtt – négy átvágást is létesítettek Tarpa, Tivadar és Tiszaszalka határában (Vályi 1901). A munkálatok során összesen 22 átvágásra került sor, melyek nagy része 1855 és 1867 között folyt. A 20. században Jándnál 1905–14 között, valamint Tiszaszalkánál 1974-ben történt egy-egy átmetszés az erőteljes partalámosás miatt (Vázsonyi 1973, Lászlóffy 1982). Az 1880-ban végzett felmérésekig az átvágások 60%-a fejlődött főmederré, 20%-a még fejlődésben volt, 20%-a pedig nem fejlődött ki, vagy teljesen feliszapolódott. Ez utóbbira kiváló példa a szilvás-szegi vezérárok feltöltődése Gulácsnál (Szappanos 1979, Mike 1991).

Összegzés

A Felső-Tisza vidékén elhelyezkedő Beregi-sík alluviális jellegéből következően rendszeresen vízjárta terület volt. A 18. század második felében meginduló ármentesítési munkálatok csak korlátozott kiterjedésű, nem kellően összehangolt, községek, birtokosok által kezdeményezett beavatkozások voltak. A 19. század elején sorra fogalmazódtak meg az igények a Tisza, mint biztonságos hajózóút kialakítására, valamint annak pusztító árvizei ellen védő egységes gátak építésére. A szervezett ármentesítési és folyószabályozási munkálatok egy időben indultak meg 1846-ban Pietro Paleocapa olasz vízépítő mérnök vezetésével. A két munkafolyamat közötti jelentős különbség volt, hogy míg a folyószabályozás állami feladat volt, addig az ármentesítés vármegyei hatáskörbe tartozott. A Beregi-sík teljes ármentesítésére az 1900-as évek elejére került sor, de a legfontosabb munkálatok, már 1876-ra elkészültek. A töltésépítések ellenére folyamatosak voltak a gátszakadással járó árvizek, amelyek közül a legjelentősebb a 2001. március 6-án Tarpánál bekövetkező gátszakadással járó katasztrófális árhullám. A mintegy 260 km²-t elborító víz milliárd forintos károkat okozott, több tucat település került teljes, vagy részleges elöntés alá. A Tisza és mellékfolyóinak egyre szélsőségesebb árvizeivel szembeni védekezésben a szakemberek nem csupán a gátak folyamatos magasztását látták, hanem arra megoldásra jutottak, hogy a folyó egykori árterének egy részét vissza kell adni annak. Ezért – ahogyan a Tisza völgyében több helyen is – árapasztó víztározókat alakítottak ki. A Beregi-sík déli részén épített 60 km² kiterjedésű árapasztó, mintegy 58 millió m³ víz befogadására képes. Ennek következtében akár 100 cm-es vízszintcsökkenés is elérhető Tiszán. Ezzel a jelentős beruházással a Beregi-sík mentett területeinek árvízi veszélyeztetettsége jelentősen csökkent. Az egyedüli kockázatot a hullámtéri területek folyamatos feltöltődése és az árterek elvadulása jelenti, ami jelentősen csökkenti a hullámtér vízvezető kapacitását (Vass et al. 2017).

Felhasznált irodalom

- ANDÓ M. (1979): A magyarországi árvizeket előidéző időjárási helyzetek áttekintése. In: Kovács D. (szerk.): Árvízvédelem, folyó- és tószabályozás, víziutak Magyarországon. OVH, Budapest.
- ANDÓ M. (2002): A Felső-Tisza vízrendszer hidrogeográfiai adottságai. Hidrológiai Közlöny, 82/3. pp. 129–141.
- KÁROLYI Z. (1960): A Tisza mederváltozásai, különös tekintettel az árvízvédelemre. VITUKI, Tanulmányok és kutatási Eredmények sorozat 8, Budapest. p. 102.
- LÁSZLÓFFY W. (1982): A Tisza. Akadémiai Kiadó. p. 610.
- MIKE K. (1991): Magyarország ösvízrajza és felszíni vizeinek története. Aqua, Budapest. p. 698.
- SZAPPANOS Z. (1979): In: Kovács D. (szerk.): Árvízvédelem, folyó- és tószabályozás, víziutak Magyarországon. OVH, Budapest.
- VÁLYI B. (1901): A Tiszavölgy vízszabályozási átnézeti térképe I–II. Szerk. és összeállította Vályi Béla, kir. főmérnök, Bécs.
- VÁRADI J. – VARGA M. – SZLÁVIK L. (2003): Az árvízvédelem országos irányítása 2001 márciusában. Vízügyi Közlemények. Különszám, III. kötet. pp. 35–53.
- VASS R. – CZOMBA P. – LIBA N. – SZABÓ G. (2017): Szedimentológiai és geoinformatikai vizsgálatok a Felső-Tisza hullámtéri típussterületein. In: Balázs B. (szerk.): Az elmélet és a gyakorlat találkozása a térinformatikában VIII.: Theory meets practice in GIS. 462 p. Konferencia helye, ideje: Debrecen, Magyarország, 2017. 05. 25. – 2017. 05. 26. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. pp. 409–430.
- VÁZSONYI Á. (1973): A Tisza-völgy vizeinek szabályozása. In: Ihrig D. (szerk.): A magyar vízszabályozás története. Budapest. pp. 281–389.

AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA ÉS GEOPOLITIKAI JELENLÉTE AZ ARKTISZBAN

NÉMETH VIKTÓRIA¹

The Austro–Hungarian Monarchy and its geopolitical presence in the Arctic

The purpose of this paper is to examine the three polar expeditions of the Austro–Hungarian Monarchy from a geopolitical perspective. The Austro–Hungarian common foreign policy did not have colonization efforts in the second half of the 19th century, but was active in the geographical discoveries. Among the expeditions, the Monarchy participated in the international competition which aimed to reach the unknown parts of the Arctic. The 1872–74 expedition resulted in an unexpected discovery, with the exploration of a new archipelago, the Franz Jozef Land. Later, the Empire was able to initiate the first coordinated, international, scientific research of the Arctic, the first International Polar Year, and took part in the implementation. The geographical discoveries without land acquisition matched with the foreign policy orientation of the Monarchy. (*Key notes: Austro–Hungarian North Pole expedition, Franz Josef Land, Geopolitics, Austro–Hungarian Monarchy, Arctic.*)

Bevezetés

Az 1800-as évek a földrajzi felfedések utolsó nagykorszaka volt, amely során az európai birodalmak a tudományos eredményeken kívül sok esetben tengeren túli birtokokat is szereztek. A Habsburg-birodalom nem volt gyarmatosító hatalom, kutatói mégis eljutottak a világ távoli pontjaira. A felfedezések egyik irány a magas észak volt, ahova a birodalom több expedíciója is vezetett. A 19. század második felében a nehezen megközelíthető arktikus térség meghódítására nemzetközi versengés alakult ki, amelyben fontos szerepe volt a technikai, tudományos és anyagi erőforrások mozgóképes képességének. A legismertebb osztrák–magyar északi-sarkvidéki expedíció az 1872–74-es, Ferenc József-földet felfedező utazás volt. A kutatóút a közös, császári és királyi hadiflotta hajtott végre, és a finanszírozása közadakozásból valósult meg. Az első expedíció, valójában, az 1871-es előkészítőút volt, a Barents- illetve Kara-tengeren. Az északi-sarkvidék feltérképezésében való részvétel az 1870-es évek után sem szakadt meg. Az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészetének tisztje, Karl Weyprecht inspirálta az 1882–83-as első Nemzetközi Poláris Évet, amelynek megvalósításában a dualista állam is részt vett. Küldöttei a Jan Mayen-szigeteken végeztek

¹ PhD-hallgató, Földtudományok Doktori Iskola, Pécsi Tudományegyetem és a Pallas Athéné Alapítványok (Pécs, Budapest), nemetviki@gmail.com

tudományos vizsgálatokat. A kezdeti sikerek után az Északi-sarkvidék feltérképezése mégsem folytatódott osztrák–magyar részről, de a földrajztudomány hazai képviselőit a továbbiakban is foglalkoztatta a térség. Jelen dolgozat kizárólag a három expedíciót vizsgálja, a későbbi időszakra és a hazai tudósok sarkkörön túli kontinentális területeken folytatott tevékenységére (például Reguly Antal észak-szibériai útjára, vagy a magyar tudósok lappföldi útjaira) nem tér ki.

A dolgozat első részében a geopolitikai elméletek tükrében vizsgálom az osztrák–magyar északi-sarkvidéki expedíciót. Az Arktisz felfedezésének ez a korszaka jól illeszkedik Halford Mackinder elméletébe, amely a 19–20. század fordulóján bekövetkező korszakváltást írja le. A második fejezetben ismertetem az expedíciót kivitelező hadiflotta tudományos tevékenységét és annak főbb jellemzőit. A harmadik rész az osztrák–magyar expedíció sajátosságait mutatom be az északi-sarki kutatástörténetében. A negyedik szakaszban a három osztrák–magyar északi-sarki expedíciót vizsgálom, különös tekintettel azok nemzetközi jelentőségére.

A tanulmány megírásához a kutatóút ismertető, korabeli dokumentumot, történelmi, geopolitikai és földrajzi munkákat használtam fel. A geopolitikai bevezetésnél Halford Mackinder művét, és Szilágyi István kapcsolódó elemzését használtam fel. Mackinder gondolatait egy amerikai közgazdász, Daniel K. Benjamin „északi-sarki lázra” vonatkozó kutatási eredményeivel egészítettem ki. Az amerikai szerző közgazdasági perspektívából vizsgálta a témát, de geopolitikai következtetések is kirajzolódtak munkája nyomán. A második témakört, a hadi flotta jellemzőit és annak felfedező útjait több szempontból is feldolgozták a hazai szakértők. Csonkaréti Károly és Krámlí Mihály több átfogó írást jelentetett meg a haditengerészet kiegészés utáni helyzetéről, amelyek alapján általános képet alkothatunk a flottáról. A témát a katonai utazástörténet szempontjából Nagy Miklós Mihály dolgozta fel. Írásaiból részletesen megismerhetjük a haditengerészet útjainak jellemzőit és irányait. Emellett a sarkkutatás múltjáról egészen kiterjedt irodalma jelent meg Magyarországon, elsősorban külföldi szerzők tollából, de a hazaiak közül kiemelkednek Cholnoky Jenő írásai. A magyar földrajztudóst rendkívüli módon érdekelte, hogyan halad előre a sarkvidékek feltérképezése a 19–20. század fordulóján, és sokat tett a téma hazai népszerűsítéséért. Az utolsó egységben ismertetett osztrák–magyar expedíciók bemutatásához rendelkezésre állnak történelmi munkák és számos korabeli dokumentum. Az 1800-as évek utolsó évtizedeiben a Magyar Földrajzi Társaság és a sajtó kiemelten kezelte az Arktisz-kutatással kapcsolatos eseményeket, és ennek köszönhetően sok írás maradt ránk az eseményekről.

Jelen dolgozat célkitűzése, hogy a három osztrák–magyar északi-sarki expedíció előzményeit, hátterét és kivitelezését nemzetközi összehasonlításban, illetve geopolitikai szempontok alapján vizsgálja.

1. Az északi-sarki felfedezések geopolitikai megközelítésben

Halford Mackinder elmélete rendkívül jól illeszkedik az Északi-sarkvidék felfedezés történetéhez, mint a 19–20. század fordulójának földrajzi szempontból fontos eseményeihez. Mackinder úgy vélte, hogy az 1500–1900 közötti időszak a „kolumbuszi” kor, a felfedezések kora. Az ezután kezdődő ún. „posztkolumbuszi” időszakban zárt politikai rendszer jött létre a világban, vagyis Szilágyi István elemzése alapján ez az a változás a történelemben, amikor a nagyhatalmak versengésében a területi expanzió helyett a hatékonyság megvalósításáért való küzdelem került előtérbe². A változás egy gyors ütemű technológiai fellendülésben nyilvánult meg. A haladás nyomán a tengeri és a szárazföld hatalom között megváltozik a viszony. Innentől a tengeri hatalom önmagában már nem lehet elegendő a hegemonia kialakításához, mindkét terület típus feletti ellenőrzés szükségessé vált. Ennek a jelenségnek köszönhető új nagyhatalmak, így Oroszország illetve Németország megerősödése, és a nemzetközi rendszer hatalmi egyensúly átrendeződése az előző századfordulón³.

Az ismertett változásokat jól modellezi az Északi-sark felfedezésére indult nemzetközi versengés. A terület alapú szemléletmód még jelen volt, de nem a felfedezett térség birtokba vétele volt a cél. Sokkal inkább tudományos-technológiai versengésnek lehetünk a szemtanúi a részt vevő hatalmak között. Az ún. „sarki lázat” a 20. századi űrverseny előfutárának is tekinthetjük egy amerikai szerző, Daniel K. Benjamin⁴ elemzése alapján. A jelenség átmeneti korra jellemző módon részben a kolumbuszi időszakhoz kötődik, a földrajzi felfedezések által. Másrészt a technológiai verseny már inkább posztkolumbuszi korra jellemző. A tengeri hatalom tényezői szintén fontos elemei voltak a küzdelemnek. A sarkvidék a vizes területek egy speciális, jéggel borított fajtája. Éppen e különleges adottságai miatt jelentett óriási technikai kihívást, és a posztkolumbuszi korra jellemző technológiai fejlődés mellett volt csak megvalósítható.

Az Osztrák–Magyar Monarchia a 19–20. század fordulóján még a meghatározó hatalmak közé tartozott. Ereje nem csak a szárazföldi haderejében nyilvánult meg, jelentős tengeri kapacitásokkal rendelkezett. Hadiflottája jól felszerelt volt, és tudományos háttere is rendelkezett, amelyet expedíción keresztül nemzetközi szinten is demonstrált. A következő fejezetben ezeknek a képességeknek és a földrajztudományi ismereteknek a főbb sajátosságait vizsgálom.

² Szilágyi István (2011): A földrajz a történelem kulcsa 150 évvel ezelőtt született Sir Halford J. Mackinder, a geopolitika klasszikusa. Magyar Tudomány. 2011/11. pp. 1362–1372. Online: <http://www.matud.iif.hu/2011/11/10.htm> (Letöltve: 2017.11.15.)

³ Szilágyi István (2013): Geopolitika. Publikon, Pécs. pp. 36–37.

⁴ Benjamin, Daniel K. (2001): Arctic Expeditions of the 19th Century. PERC Reports 2001/2. pp. 16–17. Online: <https://www.perc.org/articles/arctic-expeditions-19th-century> (Letöltve: 2017.11.15.)

2. Az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészete és a földrajzi felfedezések

A tudományos, földrajzi felfedező utakat is megvalósító osztrák–magyar hadiflotta 1867-ben jött létre, a Császári Haditengerészetből⁵. A kiegyezés után a Magyar Királyság is részt vállalt a hajóhad finanszírozásában, ahol növekvő számban és arányban szolgáltak magyarok⁶.

A Monarchia és haditengerészete 1867 és 1914 között békés időszakot élt át, és így olyan feladatok megvalósítására is kínálkozott alkalom, amelyekre kevésbé nyugalmas korszakokban nem kerülhet sor. Nagy Miklós Mihály több művében hangsúlyozza, hogy a monarchia haditengerészete nem csak erődemonstrációs célokat szolgált, hanem többek között protokolláris rendeltetése is volt, továbbá a kereskedelmi flotta útjait biztosította, és tudományos feladatokat valósított meg. E célkitűzések minden esetben jól meghatározhatóak, és kivitelezésük alaposan megtervezett volt⁷.

A kedvező tengeri adottságokat a legtöbb európai birodalom kihasználta, s gyarapította tengerentúli területeit. Ez alól tulajdonképpen egyedül az Osztrák–Magyar Monarchia jelentett kivételt. A kolonizációs törekvések elmaradásának oka tulajdonképpen máig ismeretlen, és számos kutatót foglalkoztat. Búr Gábor tanulmányában kiemeli, hogy Ausztria gyarmatok nélkül is megtudta őrizni hatalmi státuszát⁸. Gerő András is elemezte a kihasználatlan lehetőséget. Szerinte az osztrák–magyar hadiflotta alkalmas lett volna a tengeren túli terjeszkedésre, a dualista államból kivándorló népesség pedig megfelelő számúnak bizonyult volna a kolonizációhoz⁹.

E körülmények között a haditengerészetnél a tudományos funkciók betöltése előtérbe kerülhetett. A Magyar Utazók Lexikona kiemeli, hogy az 1850–1870-es évektől a hadiflotta egyre távolabbi helyszínekre jutott el. A Földközi-tenger medencéjén túllépve, messzi óceánokon járt, és több esetben világméretű utakat is megvalósított. A Lexikon, más szerzőkkel összhangban, kiemeli a jelentős utak közül a 1857–59 között zajló, Földet körülhajózó Novara-expedíciót, az 1868–70-es osztrák–magyar kelet-ázsiai kutatóutat, vagy a Ferenc József-föld felfedezését¹⁰. Továbbá a közeli Adria-tengeri minél alaposabb megismerése is fontos cél volt¹¹.

⁵ A flotta neve csak 1889-ben változott Császári és Királyi Haditengerészetre. Balázs, Dénes (ed., 1993): Magyar Utazók Lexikona. Panoráma, Budapest. pp. 290–292.

⁶ Csonkaréti, Károly (2010): Az Osztrák–Magyar haditengerészet és a magyar királyság. Kossuth Kiadó, Budapest. p. 6.

⁷ Nagy Miklós Mihály (2001): Geográfia hadilobogó alatt. Magyar Tudomány. 2001/7. pp. 788–798. Online: www.matud.iif.hu/01jul/nagymih.html (Letöltve: 2017.11.15.)

⁸ Búr, Gábor (2005): A Habsburg-birodalom gyarmatpolitikája. In: Búr Gábor: Afrika-történeti kutatások. Mundus Novus Könyvek, Budapest. p. 85.

⁹ Gerő, András (2013): Birodalom gyarmat nélkül. Közép-Európai közlemények. 2013/1–2. p. 39. Online: <http://geroandras.hu/blog/2016/03/12/birodalom-gyarmat-nelkul/> (Letöltve: 2017.11.15.)

¹⁰ Balázs (1993) pp. 292–293.

¹¹ Nagy Miklós Mihály (2001)

A korszak történetét vizsgáló szerzők közül Nagy Miklós Mihály kiemeli, hogy a hadiflotta kiváló lehetőségeket biztosított a magyar utazóknak a világtudományokra, illetve esetlegesen a beszámolók vagy útleírások készítésére, és a tudományos megfigyelésekben való részvételre¹². Fodor Ferenc felhívja rá a figyelmet, hogy a 19. század – (a flottától függetlenül is) – nagy előrelépést jelentett a magyar földrajztudomány számára. A kiegyezés után növekvő ütemben indultak magyar vonatkozású kutatóutak a világ minden tájára. A jelenség kibontakozásában szerepet játszott a földrajztudomány fejlődése, és világszerte tapasztalható népszerűsége is¹³. Az európai ember által újonnan megismert kontinensek belső területeinek feltárása ebben az időszakban zajlott le¹⁴.

Nagy Miklós Mihály hangsúlyozza, hogy az 1800-as évek utolsó harmada a monarchia és Magyarország történetébe is egy olyan korszak volt, amikor sokak számára kinyílt a világ. Nem csak a tudósok, vagy a magas rangú személyek, hanem már a közemberek közül is egyre többen eljuthattak a világ távoli pontjára. Ennek kiváló eszköze volt a flotta¹⁵. Csonkaréti Károly végzett kutatásai alapján a haditengerészet a mozgósítási személyi állomány 11000 fő volt 1859-ben. Ez a létszám a kiegyezés utáni három évtizedben megháromszorozódott¹⁶. A flottánál szolgálók nemzetiségi arányait tekintve a tengeremléki lakosság (horvát, olasz) dominált, a tisztikar osztrák fölényt mutatott¹⁷. A magyar tengerészek aránya 1894-ben 17,5% volt, majd húsz év alatt az állomány közel negyedére emelkedett. A tisztikarban 16%-ról 18%-ra változott a magyarok részesedése¹⁸. A hadiflotta tagjai közül többen a katonai utazástörténet jeles alakjai lettek, például Gáspár Ferenc, Greguss György¹⁹, vagy Kepes Gyula. Ugyanakkor Horthy Miklóst is meg kell említeni a visszaemlékezést író tengerészek sorában. A flotta által megvalósított kutató utak tudományos szakértői közé tartozott Xantus János, de több geológus, hidrológus, meteorológus és biológus is teljesített szolgálatot a szervezetnél²⁰. A haditengerészetnél folyó tudományos munka nemzetközi összehasonlításban is kiváló színvonaláról tanúskodnak, többek között, az Északi-sarkvidéken tett megfigyelések.

¹² Nagy Miklós Mihály (2003): *Boldog békeidők haditengerészei*. Kornétás, Budapest. pp. 6–7.

¹³ Fodor, Ferenc et al. (2006): *A Magyar földrajzi felfedezések*. In: Fodor, Ferenc et al. (2006): *A magyar földrajztudomány története*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. p. 474. Online: www.mtafki.hu/konyvtar/kiadv/fodor_foldrajz.pdf (Letöltve: 2017.11.15.)

¹⁴ Próbáld, Ferenc (1973): *A XIX. századi magyar expedíciók*. In: Havasné Bede, Pirooska – Somogyi, Sándor (eds.): *Magyar utazók, földrajzi felfedezők*. Tankönyvkiadó, Budapest. p. 113.

¹⁵ Nagy Miklós Mihály (2003)

¹⁶ Csonkaréti (2001) pp. 6–7. old.

¹⁷ Balázs (1993) pp. 292–293. old.

¹⁸ Csonkaréti (2001) pp. 248–253. old.

¹⁹ Balázs (1993) p. 293.

²⁰ Balázs (1993) pp. 293–294.

3. Az Északi-sarkvidék kutatása a 19. század utolsó harmadában

Felmerül a kérdés, hogy miért egy közép-európai állam képviselői fedezték fel Eurázsia legészakabbi szigetcsoportját, a Ferenc József-földet? Miért járhattak osztrák–magyar kutatók a 19. század második felében több alkalommal az északi-sarkvidéken?

Az 1800-as években az Arktisz térképe még jelentős kiterjedésű fehér foltokat tartalmazott, ahol korábban nem járt ember.

3.1. Az Északi-sarkvidék felfedezéséért folytatott versengés

Az Arktisz kutatása évszázadokig tartott, és több hullámban zajlott. Egészen korai előzmények ismertek, a viking felfedezőket megelőzően valószínűleg már a görögök is elhajóztak a peremterületekig. A kutatás történet következő állomása a nagy földrajzi felfedezések kora volt, amikor elsősorban brit, holland és francia hajósok alternatív kereskedelmi utakat kerestek Európából a Távol-Keletre az Északkeleti- és az Északnyugati-átjárón keresztül, esetlegesen magán az Északi-sarkon át. Majd a kezdeti kudarcok után évszázadokig mérsékelt érdeklődés mutatkozott a terület iránt. Ekkoriban szinte csak orosz és skandináv hajósok, prémkereskedők és vadászok utaztak rendszeresen a régióban. A 19. századi földrajzi felfedezési hullám keretében először angol, majd amerikai kutatók jártak az arktikus tengereken. Az Északnyugati-átjáró 1858-as, britek általi felfedezése után fokozódott a nemzetközi érdeklődés az Északi-sarkvidék iránt, egészen a sarkpont 1909-es eléréséig. Daniel K. Benjamin²¹ rámutatott, hogy a 19. század utolsó harmadában a nemzetek közötti békés versengésnek részét képezte a sarkkutatás. Az amerikai szerző elemzése alapján megállapítható, hogy a nagyhatalmak igyekeztek bizonyítani, hogy képesek előteremteni anyagi, technológiai feltételeket, tudományos háttérrel, és az erőforrásokat eredményesen tudják felhasználni.

3.2. Az 1860-as 1870-es évek kutatóútjai az Északi-sarkvidéken

Az osztrák–magyar expedíció nemzetközi jelentőségének értékelését segíti, hogy az 1860–70-es évek fordulóján több másik kutatóút is indult a magas északra. Ezek között az utak között volt két német felfedezőút is, amelyeket az osztrák–magyar expedíció közvetlen előzményének tekinthetünk.

Németország 1868-ban és 1869-ben indított kutatásokat az Északi-sarkvidékre. A két út alapos tudományos felkészültségről tanúskodott, ennek ellenére nem hozott jelentősebb áttörést. A monarchia szempontjából viszont fontos tényező volt, hogy a német kutatókkal a későbbi osztrák–magyar expedíció vezetői kapcsolatba kerültek. Julius Payer, aki később az 1871-es és 1872-es

²¹ Benjamin (2001) pp. 16–17.

osztrák–magyar expedíció tudományos vezetője lett, a német kutatókkal utazott az 1869-es útra²². Karl Weyprecht, aki az 1871-es és 1872-es felfedezőút parancsnoka volt, szintén nagy érdeklődéssel követte a német expedíciókat, és felvette a kapcsolatot a német csoport vezetőjével²³. A német felfedezőutak a Monarchiában széles körben lelkesedést váltottak ki, amely a dualista állam saját kutatóútjának megszervezéséhez vezetett.

Az 1870-es évek elején más nemzetek is indítottak sarkkutató utakat. Ezeket a hazai sajtó szintén nagy érdeklődéssel követte. Ugyanakkor a fentiekben említettekhez hasonló közvetlen kapcsolat nem mutatható ki. A monarchia utazóival egy időben amerikai, svéd és francia felfedezők is jártak az Északi-sarkvidéken. A francia expedíció 1871-ben indult, a tervek szerint Kaliforniától a Bering-szoroson át hajózott volna északabbra. Szintén 1871-ben vette kezdetét egy amerikai kutatóút Kanada északi szigetei és Grönland nyugati partja között, Charles Francis Hall vezetésével²⁴. Az amerikai kutatóút nemzetközi hírű eredménye lett, hogy az északi szélesség 82°11'-ig tudtak előrehaladni, majd ettől a ponttól kissé délebbre, az addig regisztrált legmagasabb szélességi fokon teleltek át. A kutató azonban nagy veszteségeket szenvedett, és többek között az expedíció vezetője, Hall is meghalt²⁵. 1868-ban és 1872–73-ban a svéd Adolf Erik Nordenskiöld a Spitzbergánál kísérelt meg minél északabbra jutni. Végül körülbelül az északi szélesség 81° magasságáig tudott elhajózni²⁶.

3.3. Koncepciók az Északi-sarkvidékre vonatkozóan

Az évszázadok során, így a 19. század utolsó harmadában is több tudományos elmélet találgatta, hogy a sarkpont jellege milyen lehet: nyílt tenger, vagy egybefüggő jégmező található rajta, esetleg ismeretlen szárazföldek tarkítják, vagy talán a már ismert északi-sarkköri tengerekhez hasonló jellegű szaggatott jégtakaró fedí. Ezek a koncepciók határozták meg, hogy egy-egy kutatóút milyen irányból és milyen felszereltséggel közelített a magas észak felé, (például kutyás szánokat vagy csónakokat vittek magukkal). A legelterjedtebb elképzelések ma is ismertek, és ennek kiváló hazai forrásai a Magyar Földrajzi Társaság beszámolóí.

A 19. század második felében a legnépszerűbb elmélet a nyílt tengeri koncepció volt. E szerint az északi-sarki területeket jég övezi, de a pólusnál ismét nyílt tenger található.

²² Cholnoky Jenő (1930): A jégvilág: a sarkkutatások története. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., Budapest. 146. old.

²³ Nagy (2003) pp. 212–213.

²⁴ Sámi Lajos (1872): Az osztrák–magyar északsarki expedíció. Vasárnapi Ujság 1872/32. pp. 377–379.

²⁵ Laktionov, Aleksandr Fedorovič (1958): Az Északi-sark meghódítása. Tánicsics Kiadó, Budapest. pp. 75–82.

²⁶ Laktionov (1958) pp. 83–85.

A Magyar Földrajzi Társaság nem foglalt egyértelműen állást egyik koncepció mellett sem²⁷. Ugyanakkor megállapítható, hogy az osztrák–magyar expedícióra legnagyobb hatást a német kutatások és a nyílttenger koncepció gyakorolta²⁸.

Az Osztrák–Magyar Monarchia felfedező a korábbi nemzetközi expedíciók tapasztalatait elemezve jelölték ki saját kutatási területüket. A közvetlen előzménynek tekinthető német kutatások Grönland partjainál próbált minél északabbra jutni, az elért legmagasabb pont a térségben körülbelül az északi-szélesség 82° volt. A felfedezők másik csoportja a Spitzbergák vidékén próbálkoztak, ahol nagyjából csak az északi-szélesség 81°-ig jutottak előre. Végül az osztrák–magyar expedíció kapcsán az a döntés született, hogy a Spitzbergáktól a Novaja Zemljáig terjedő tengerszakasz lehet a legalkalmasabb az indulásra, mivel a Golf-áramlat melegítő hatása még itt is érvényesül, de a területen ezt megelőzően kevés kísérlet történt.^{29, 30}

4. A három osztrák–magyar északi sarki expedíció

Az Osztrák–Magyar Monarchia északi-sarki expedíciói közül a legismertebb a második, 1872–1874-es út vált, amely felfedezte Ferenc József-földet. Az már kevésbé közismert, hogy az expedíció nem önmagában álló, egyedi út volt. 1871-ben egy előkészítő expedícióra került sor. Az 1872–1874-es kutatóút tudományos vezetője, Karl Weyprecht hazatérése után eredményeit összefoglalta, és ezek alapján nemzetközi összefogást sürgetett a terület alaposabb megismerésére. Így a monarchia az 1882–1883-as, első Nemzetközi Poláris Év megszervezését kezdeményezte, és megvalósításában is részt vett. A monarchia egy évtized alatt az önálló expedíció szervezésétől képes volt eljutni, addig, hogy nemzetközi összefogást hívjon életre az Északi-sarkvidék kutatásában. A monarchia későbbiekben már nem indított kutatóutat a területre. Ugyanakkor a tudósokat továbbra is érdekelte a terület. Később, 1909-ben például a Magyar Földrajzi Társaság ülésén elhangzott, hogy a szervezetének támogatnia kellene többek között az Északi- vagy a Déli-sark feltérképezésében résztvevő expedíciókat³¹. Erre azonban már nem került sor. Emellett több magyar földrajztudós foglalkozott a terület megismerésének előrehaladásával, közöttük is kiemelkedik Cholnoky Jenő munkássága. Megjegyzendő az is, hogy sarkkörön túli, eurázsiai kontinentális területen magyar felfedezők más esetekben is jártak, például nyelvrokonság kutatás kapcsán vagy természettudományos megfigyeléseket végeztek. Ezekre az utakra jelen dolgozat nem tér ki.

²⁷ Vámbéry, Ármin (1873): Megnyitó beszéd és éves jelentés. Földrajzi Közlemények. 1873/1. p. 6.

²⁸ Laktionov (1958) p. 73.

²⁹ Hunfalvy, János (1874): Jelentés a földrajz körében 1873-ban tett munkálatokról. Földrajzi Közlemények. 1873/1. pp. 4–7.

³⁰ Ternér, Adolf (1873): Payer és Weiprecht előzetes expedíciója. Földrajzi Közlemények. 1873/1. pp. 208–216.

³¹ Havass, Rezső (1909): Jelentés 1908-ról. Földrajzi Közlemények 1909/1. p. 143.

4.1. Az első osztrák–magyar északi-sarki expedíció

Az első expedíció jelentőségét az adta, hogy az út során ismerte meg a későbbi osztrák–magyar expedíció két irányítója, Julius Payer és Karl Weyprecht az 1872–1874-es kutatóút bevezető szakaszát, a Spitzbergák és Novaja Zemlja közötti tengerrészt. 1871-es út során megvásárolták az Isbjörn nevű norvég halászhajót, és azzal természettudományos megfigyelést végeztek az északi tengereken. A jéghatárnál ebben az évben megálltak, így az északi szélesség $78^{\circ}47'$ túlra nem hajóztak³². Ekkor az időjárási körülmények még kitűnőnek bizonyultak. A nagyobb szabású felfedezőút megindítására alkalmasnak találták a helyszínt és a következő év nyarát³³. A sarkvidéki körülmények kiszámíthatatlanságát nem ismerték, mivel rendszeres és szisztematikus mérések nem álltak rendelkezésre. Így meglepetésként hatott, hogy a következő év hasonló időszakában az időjárás sokkal kedvezőtlenebbül alakult.

4.2. A második osztrák–magyar északi sarki expedíció

A második expedíció tett szert a legnagyobb ismertségre a monarchia három északi-sarkvidéki útja közül. Jelentőségét a földrajzi felfedezés, vagyis a Ferenc József-föld megtalálása adta.

A szigetcsoport Eurázsia legészakabbi pontja, ahol rendkívül zord körülmények uralkodnak: a téli középhőmérséklet -22°C , a nyári 2°C . Ennek köszönhetően a felszín 85%-át jég borítja. Területe nagy kiterjedésű, 16000 km^2 , közel 200 kis szigetből áll. A szigetcsoport a már évszázadok óta ismert Spitzbergák 260 km-re nyugatra, Novaja Zemljától 360 km-re délre található³⁴. Ezen adatok tükrében meglepőnek tűnhet, hogy a szigeteket csak a 19. század végén fedezték fel. Ugyanakkor bizonyos feltételezések szerint a területet már korábban is jártak északi hajósok, de erről nem születtek feljegyzések. Megjegyzendő az is, hogy az 1871-es osztrák–magyar expedíció során is felmerült a gondolat, hogy az átvizsgált területtől keletre szárazföld fekszik³⁵.

Az 1872–74-es kutatóút eredeti célja nem a szigetcsoport felfedezése volt, hanem az Északkeleti-átjárón történő keresztülhajózás³⁶. A korábban említett angol expedíció 1858-ban megtalálta az Északnyugati-átjárót³⁷, ami nemzetközi szinten reményeket keltett, arra nézve, hogy az Északi-sarkvidék alaposabb megismerhető. Az Északkeleti-átjáró feltárásával is több százéves probléma oldódhatott volna

³² Ternér (1873) pp. 208–216.

³³ Cholnoky Jenő (1930) p. 150.

³⁴ Mills, William James et al. (2003): Exploring Polar Frontiers: A Historical Encyclopedia. ABC-CLIO, Santa Barbara, California. p. 245.

³⁵ Ternér (1873) p. 213.

³⁶ Sámi (1872) p. 378.

³⁷ Cholnoky (1930) pp. 131–135.

meg. Ahogy erre a korábbiakban utalás történt, az 1800-as évek végén nem gondolták, hogy a térség kereskedelmi szempontból hasznosíthatóvá válik, de a kutatás és földrajzi felfedezés önmagában nagy értékkel bíró eredménynek számított³⁸.

Daniel K. Benjamin³⁹ elemzése alapján 19. század északi-sarkvidéki felfedezőútjai nagy részben magán adakozásból valósultak meg, ahogy az osztrák–magyar expedíció is. Johann Wilczek gróf alapította meg az Österreichischer Nordpolverein nevű egyesületet⁴⁰, amely adományokat gyűjtött az expedíció kivitelezéséhez. A kezdeményezés Magyarországon is érdeklődést váltott ki.

A monarchiabeli közadakozást abból a szempontból is érdemes lehet megvizsgálni, hogy az adatokat esetlegesen adalékul szolgálhat a kiegyezés kori társadalmi és politikai viszonyok elemzéséhez. Wilczek gróf mellett a legbőkezűbb támogató a magyar Zichy Jenő gróf lett. A két főnemes 40000 illetve 45000 forintot biztosított a cél megvalósítása érdekében. A közadakozás eredményeként végül 220000 forint gyűlt össze. A támogatások arányának megoszlását tekintve az osztrák és magyar fél körülbelül kétharmad–egyharmad arányban járult hozzá az expedíció finanszírozásához. A magyar mecénások között voltak az Eszterházy, Batthyány, Festetics és Széchenyi család és magyar bankok. Az adományokban osztrák főlény mellett a magyar fél támogatása is számottevőnek tekinthető, különösen Zichy gróf bőkezűségének köszönhetően. A közös cél támogatásától a birodalom többi nemzete azonban távol tartotta magát.

Benjamin vizsgálatai azt támasztják alá, hogy a privát tőkéből megvalósított expedíciók jelentősebb eredményeket értek el a sarkkutatásban, mint az állami finanszírozásúak⁴¹. A sikereket alapos előkészületek előzték meg, mint ahogy ez az osztrák–magyar expedíció esetében is megfigyelhetőek voltak. A felkészülésre részét képezte többek maga az elő-expedíció, a Tegetthoff tengernagyról elnevezett gőzhajó megvásárlása és felkészítése valamint a felszerelés magas technológiai színvonala, és tudományos alapon történő összeállítása. Emellett Wilczek gróf irányításával egy raktárbázist létesítettek Novaja Zemlján, amely szükség esetén állt volna az utazók rendelkezésére.

A kutatócsoport összetétele a monarchia haditengerészetére jellemző arányokat tükrözött. A huszonhárom résztvevő közül a tisztikart az osztrákok adták, a matrózok nagyrészt dalmátok, kisebb részben olaszok voltak⁴². A résztvevők között az egyetlen magyar Kepes Gyula, a hajó orvosa volt. Kepes felelt a csoport élelmezéséért és magas szintű orvosi ellátást biztosított, aminek köszönhetően egy fő kivételével mindenki hazatérhetett. Ez a sarki expedíciók történetében kivételesen jó arálynak számított, például gondoljunk a korábban említett Hall-expedíció súlyos veszteségeire. Az előbbi feladatok mellett a hajóorvos felelt az

³⁸ Vámbéry (1872) p. 6.

³⁹ Benjamin (2001) pp. 16–17.

⁴⁰ Ternér (1873) p. 248.

⁴¹ Benjamin (2001) pp. 16–17.

⁴² Balázs (1993) p. 291.

expedíció növény- és állattani megfigyeléseiért is⁴³. Az alapos felkészültség jegyében az expedícióval tartott egy huszonnegyedik résztvevő is, egy norvég rozmárvadász, Olaf Carlsen, aki a magas északon történő hajózásban járatos volt.

Az expedíció a körütekintő előkészületek ellenére nem a tervezetteknek megfelelően alakult. Az időjárási körülmények eltérítették a felfedezőket úti céljuktól, az Északkeleti-átjárón történő keresztülhajózástól. A sarkvidéki expedíciók esetében gyakran előforduló jelenség volt, hogy a zord körülmények között a hajósoknak új körülményekkel kellett szembesülniük, és a tervezettektől teljesen eltérően alakult a sorsuk. Más szempontból az osztrák–magyar kutatóút szerencsésnek tekinthető, mivel véletlenszerűen felfedezték Eurázsia legészakabbi szigetcsoportját.

Az expedíció megfigyelései is a résztvevők tudományos felkészültségéről tanúskodnak. A tudományos eredmények értékét növeli, hogy a vizsgálatok korábban ismeretlen helyszíneken zajlottak.

Karl Weyprecht és Julius Payer⁴⁴ leírása alapján az osztrák–magyar kutatók 1872 júniusában a norvégiai Tromsø kikötőjéből indultak Novaja Zemlja irányába. Az előző év felkészítő expedíciójához hasonló útvonalon haladtak. A kedvezőtlen időjárási körülmények miatt azonban már 1872 augusztusban a hajó jégbe fagyott. A sarkkutatók történetében számtalan alkalommal fordult elő hasonló eset. A monarchia által küldött kutatók is fel voltak készülve erre az eshetőségre. A jég segítségével történő előrehaladásnak később tudománytörténeti jelentősége lett. Fridtjof Nansen 1893-ben sodródó expedíciót valósított meg. Probáld Ferenc szerint Nansennek az osztrák–magyar expedíció adhatott ötletet a sodródó hajóval végrehajtott kísérletéhez⁴⁵.

Az osztrák–magyar hajósok 1873 augusztusában pillantották meg a szigetcsoportot, amelyet Ferenc József császárról neveztek el. A jég lassú előrehaladásuk köszönhetően a szárazföldre csak két hónap múlva, októberben léphettek, majd a sarki éjszaka beköszönte miatt a felfedezéseket 1874 tavaszára halasztották. A szigetcsoport alapos átvizsgálták: feltérképezték, és többek között geológiai, meteorológiai, növény- és állattani felméréseket végeztek.

Az 1874 májusában a kutatók kénytelenek voltak elhagyni a hajót és a kontinens felé indulni. Rendkívül nehézségek között, több hónapnyi kitaró munkával eljutottak Novaja Zemlja szigetére. Egy héttel később augusztus 24-én két orosz halászhajó mentette meg a felfedezőket, akiket Valdröbe szállítottak⁴⁶.

A kutató út jelentősége a sajátos körülmények ellenére szerteágazó. A terület elnevezése máig emlékeztetnek az osztrák–magyar felfedezésre. Emellett a kutatóút előkészítése a korszak magas szintű tudományos és technikai eredménye volt,

⁴³ Balázs (1993) pp. 200–202.

⁴⁴ Payer, Julius (1874): Jelentés az osztrák–magyar éjszaksarki expedíció bizottságához. Földrajzi Közlemények. 1873/1. pp. 243–262.

⁴⁵ Probáld (1973) p. 113.

⁴⁶ Payer (1874) pp. 233–262.

amelyhez jelentős anyagi forrásokra is szükség volt. A kortársak az elért tudományos eredményeket is méltatták.

A politika földrajz gyakran kiemeli a helynevek politikai illetve történelmi vonatkozásait⁴⁷. Jelen esetben a terület térképe a mai napig számos Osztrák–Magyar Monarchiára utaló nevet láthatunk: Ferenc József császár, Rudolf koronaherceg mellett a főtámogatók Wilczek gróf és Zichy gróf nevét is viseli egy-egy terület, számos más, hazai vonatkozású név mellett⁴⁸. Fontos megjegyezni azt is, hogy a szovjet korszakban sem keresztelték át a külföldi birodalomra utaló helyneveket⁴⁹. Galác András kutatása szerint több alkalommal próbálkoztak az átnevelésével, például: Fridtjof Nansen- vagy Lomonoszov-földre, de a hagyományos elnevezés tartotta magát a köztudatban⁵⁰.

Az expedíció tudományos eredményeit a kortársak szemszögéből lehet legplasztikusabban szemléltetni. A Magyar Földrajzi Társaság egyik tagjának, Sámi Lajosnak az írása jelent meg az 1874-es Vasárnapi Ujságban, amely összefoglalja az elért eredményeket. Az osztrák–magyar kutatók egy nehezen megközelíthető, soha addig nem kutatott terület tártak fel, és a rendkívüli körülmények ellenére nagy pontossággal végezték vizsgálataikat. A kutatások több tudományág területén hoztak újdonságokat: a térképészet mellett az oceanográfia, meteorológia, geológia, állat- és növénytan esetében is. Például meteorológiai vizsgálatok ilyen magas szélességi fokon korábban még sohasem végeztek⁵¹. A kutatók által elért legmagasabb szélességi fok is rekordnak számított. Az osztrák–magyar tisztek által regisztrált legészakabbi pont az északi szélesség 83° körül volt⁵². A sarkkutatók még két évtizedig nem tudtak érdemben magasabb fokokig eljutni. Később, az említett sodródó expedíció keretében Fridtjof Nansen ért el áttörő eredményt⁵³.

A technikai és tudományos előkészületeket és az orvosi ellátás színvonalát dicséri, hogy huszonhárman, vagyis egy fő kivételével mindannyian hazatértek az északi útról, sok más sarkkutatócsoporttal ellentétben, ahol a halálos áldozatok száma igen nagy volt, (például az említett Hall-expedíció esetében is).

További fontos következmény a sarkkutatás illetve a tudomány szempontjából, hogy az 1872–74-es út alapul szolgálhatott az 1882–83-es első Nemzetközi Poláris Év megszervezéséhez.

⁴⁷ Békési, László (2004): A politika földrajza. Aula Kiadó, Budapest. p. 206.

⁴⁸ Kulcsár, István (1973): Mikrofonnal az Északi-sarkon. Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest. 213 p. 36. old.

⁴⁹ Balázs (1993) p. 292.

⁵⁰ Galác András et al. (2003): Jégóceán a Föld legészakibb pontja körül. In: Óceánok – sarkvidékek az Arktisztól az Antarktiszig. Kossuth Kiadó, Budapest. p. 178.

⁵¹ Sámi Lajos (1874): A sarkvidéki utazások haszna. Vasárnapi Ujság 1874/40. pp. 633–634.

⁵² Payer (1874) p. 258.

⁵³ Laktionov (1958) pp. 115–125.

A Poláris Év egy nemzetközi tudományos összefogás, amelyben a világ számos országa képviselteti magát, hogy természettudományos megfigyeléseket tegyenek a sarki régiókban⁵⁴.

4.3. A harmadik osztrák–magyar északi-sarki expedíció

A harmadik osztrák–magyar északi-sarki expedíció a fent említett, első Nemzetközi Poláris Évhez kapcsolódik. A Nemzetközi Poláris Év gondolata az osztrák haditengerésznek és sarkkutatónak, Karl Weyprechtnek köszönhető⁵⁵. A kutatóprogram jelentőségére hívja fel a figyelmet Nagy Miklós Mihály⁵⁶ *Boldog békeidők haditengerészei* című könyvében. Karl Weyprecht hazatérése után az Arktisz vizsgálatának tudományos alapú megszervezését szorgalmazta. A katonatiszt által kidolgozott sarkkutatásra vonatkozó elveket először 1875-ben Grazban természetvizsgálók közgyűlésén ismertetett. A koncepciója a következő volt:

- „1. A sarkvidékek vizsgálata a természettudományi ismeretekre a legnagyobb fontosságú.
2. A földrajzi felfedezéseknek ezen vidékeken csak annyiban van értékük, a mennyiben általuk előkészítetik a tér a tudományos megfigyelésre a szó szorosabb értelmében.
3. A sarkvidék részletes topográfiája mellékes dolog.
4. A földrajzi sark a tudományra nézve nem nagyobb jelentőségű, mint bármely más magas szélességi fok alatt fekvő pont.
5. A megfigyelő állomások, a szélességi foktól függetlenül, annál alkalmasabban, mennél hatályosabbak rajtuk azon tünemények, melyeknek vizsgálata tűzetett ki célul.
6. Egyes megfigyelési soroknak csak relatív értékük van”⁵⁷.

A fentiek értelmében az Északi-sarkvidék sikeres feltárásához nem ad hoch felfedezőutakra van szükség, hanem szisztematikus megfigyelésekre. Weyprecht az Északi-sarkvidéken több meteorológiai mérőállomás felállítását sürgette, amelyek nemzetközi összefogás keretében egyazon időpontban megegyező méréseket végeznek. Sarkkutatásra vonatkozó elveit később nemzetközi konferenciákon is bemutatta, és megkezdte a határokon átnyúló együttműködés megszervezését.

Az eseménysor arra hívja fel a figyelmet, hogy a monarchia olyan politikai és tudományos értelemben vett hatalmi pozícióban volt, amely számos országot felölelő összefogás megszervezésére volt alkalmas. A korábbi, az Északi-sark kutatásban elért eredmények visszaigazolása is volt a kezdeményezés nemzetközi elfogadottsága.

⁵⁴ International Polar Year (IPY): IPY History. Online: www.ipy.org/index.php?/ipy/history/ (Letöltve: 2017.11.15.)

⁵⁵ Mills (2003) p. 44.

⁵⁶ Nagy (2003) pp. 235–236.

⁵⁷ Rombauk Tivadar (1882): Apróbb közlemények. Természettudományi Közlöny 1882/154. p. 261.

Az első Nemzetközi Poláris Évre 1882–83-ban került sor, nem sokkal Karl Weyprecht halála után⁵⁸. Az összefogásban Ausztria–Magyarország mellett az Amerikai Egyesült Államok, Kanada, Dánia, Németország, Svédország, Norvégia, Olaszország és Hollandia kutatói is részt vettek. A monarchia tudósai a Jan Mayen-szigeteken létesítettek mérőállomást, és végeztek vizsgálatokat⁵⁹.

A harmadik északi-sarki expedíció jellegében jelentősen eltért az előző kettőtől, illetve a sarkkutatásban korábban megszokottaktól. A kutatók célpontja az Atlanti-óceánon Izland és Grönland között nagyjából félúton fekvő sziget volt, ahol – a Földrajzi Közlemények⁶⁰ leírása alapján – a kutatócsoport egy megfigyelőállomást létesített. A sziget rendkívül alkalmas volt a mérések elvégzésére, mivel a terület kiterjedése olyan kicsi, hogy nem befolyásolja az időjárási viszonyokat. Az idézett jelentés szerint a kutatóknak sikeresen elvégezték az összes tervezett vizsgálatot – (többek között: meteorológiai, oceanográfiai, illetve tengeri áramlatokra vonatkozóan), – és a zord időjárási körülmények és nehézségek ellenére mindannyian hazatérhettek a kutatóév után. A megfigyelőket a szigetre illetve onnan haza a monarchia haditengerészete szállította. A tudósok útközben alkalmuk nyílt további, kisebb megfigyelésekre is a környező tengereken és Izlandon is. A kutatások főértéke a Jan Mayen-szigeten gyűjtött mérési adatok más helyszínek adataival történő összevetése adta⁶¹.

Az 1870-es évek elejétől az 1883-ig tartó sikeres időszak ellenére az Osztrák–Magyar Monarchia nem folytatta északi-sarkvidéki kutatásait. Elképzelhető, hogy a kevésbé látványos eredménnyel szolgáló, de nagy anyagi forrásokat felemésztő irányvonal vesztett népszerűségéből. Havass Rezső, a Magyar Földrajzi Társaság tagja az anyagi források hiányát tette felelőssé az expedíciók elmaradásáért. Szerinte a tudományos szervezetnek a sarkvidékek mellett a világ több más tájára is nagyobb számban kellett volna kutató utakat indítania⁶². A felfedezőutak elmaradásának okait további, a témában folytatott kutatások tárhatják fel. Az azonban tudható, hogy a hazai tudományos élet számára az Arktisz-kutatás a következő évtizedekben is fontos, és folyamatosan nyomon követett témakör maradt. Ez a tudományos vizsgálódás azonban már nem tárgya jelen dolgozatnak. Ugyanakkor részét képezheti egy későbbi, magyar Északi-sark kutatást bemutató írásnak.

⁵⁸ Nagy (2003) p. 213.

⁵⁹ Nagy (2003) pp. 235–236.

⁶⁰ Földrajzi Közlemények (1883): Rövid közlemények: Az éjszaksark körül elhelyezett figyelő expeditiókról. Földrajzi Közlemények. 1883/1. pp. 391–393.

⁶¹ Földrajzi Közlemények (1883) pp. 391–393.

⁶² Havass (1909) p. 143.

Összegzés

A 19. század a földrajzi felfedezések utolsó nagy korszaka volt, amely során az európai birodalmak gyakran tengeren túli gyarmatokat is létrehoztak. Az Osztrák–Magyar Monarchia nem alapított kolóniákat, de a földrajzi felfedezések aktív részese lett. Az északi-sarkkutató az 1800-as évek végének egyik nagy kihívása volt. Ennek köszönhető, hogy az Arktisz feltérképezése kapcsán nemzetközi versengés bontakozott ki. Az európai államok és Amerika kutatói számára a sarkvidék olyan terület volt, amely felfedezése során bizonyíthatták, hogy képesek előteremteni az anyagi és a technológiai feltételeket, a tudományos háttérrel és erőforrásokkal, illetve ezeket eredményeket elérve tudják felhasználni.

Az osztrák–magyar északi-sarkkutató tevékenység nem csak a Ferenc József-föld felfedezésére korlátozódott. A tudományos életben is fontos téma volt az északi-sarki régió feltérképezésének előrehaladása, és 1871-től a monarchia aktívan részese lett a sarkkutatásnak. A szerencsés körülmények között felfedezett új szigetcsoport, a Ferenc József-föld megtalálása mellett képes volt nemzetközi tudományos összefogás kialakítására. Ennek eredménye lett az első Nemzetközi Poláris Év, amely kilenc jelentős politikai és tudományos erővel bíró nemzet kutatóit fogta össze.

A sarkkutató a későbbi történetében sem az Osztrák–Magyar Monarchia, sem az utódállamok nem mutatott hasonló aktivitást a területen, mint a 19. század utolsó harmadában. Ma például már sem Ausztria, sem Magyarország nem vesz részt a régióval foglalkozó, legfontosabb nemzetközi szervezetben, az Arktisz Tanács működésében. Feltételezhetően az országok tengeri kijáratainak hiánya áll a jelenség háttérében. Ugyanakkor a szervezetben jó néhány olyan állam működik közre megfigyelő státuszban, akik a területen kívüliek, de annak kutatástörténetében szerepet játszottak, mint például Olaszország vagy Németország. A közép-európai régióból – a térség iránt jóval később érdeklődést mutató – Lengyelország képviselteti magát a Tanácsban.

A Ferenc József-föld kapcsán megjegyzendő az is, hogy soha nem volt a monarchia gyarmata. Kizárólag a térképen szereplő nevek utalnak a terület felfedezőire. A 19. század kutatói még nem ismerhették fel, hogy a terület illetve annak erőforrásai hasznosíthatóvá válnak a jövőben. A szigetcsoport 1926-ban a Szovjetunióhoz fennhatósága alá került, ma pedig a jogutód Oroszország része⁶³.

Annak ellenére, hogy a felfedezett terület nem lett a Habsburg-birodalom része, az osztrák–magyar utazók tevékenysége hozzájárult az északi-sarki kutatás tudományos előre meneteléséhez. Ebből a szempontból kiemelkedik Karl Weyprecht munkássága, és az első Poláris Év megszervezése.

Az expedíció emellett bizonyította, hogy a monarchia azok közé a nagyhatalmak közé tartozik, melyek képesek költséges és nagy technikai illetve tudományos

⁶³ Csatlós, Erzsébet (2013): Az Arktisz nemzetközi jogi helyzete. Akadémiai Kiadó, Budapest. 238 p.

felkészültséget igénylő, sikeres földrajzi felfedező utakat kivitelezni. Hasonló tevékenységet csak kevés állam tudott megvalósítani, így például: Nagy Britannia, Amerikai Egyesült Államok, Dánia, Svédország, Németország vagy Olaszország.

A területszerzéssel nem járó felfedezés jól illeszkedett az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikai irányvonalába.

Az osztrák–magyar közállapotokra vonatkozóan is adalékul szolgálhat például az expedíció finanszírozása, amelynek összetételében osztrák főlény mutatkozik, de a magyar elit jelenléte is megfigyelhető, míg a birodalom többi nemzete pedig távolmaradt tőle. Az expedíciót az osztrák fél mind a mai napig sokkal inkább sajátjának tekinti, mint a magyar, és így Ausztriában máig jóval nagyobb megbecsülésnek örvend.

Felhasznált irodalom

- BALÁZS D. (szerk.) (1993): Magyar Utazók Lexikona. Panoráma, Budapest. pp. 290–292.
- BÉKÉSI L. (2004): A politika földrajza. Aula Kiadó, Budapest.
- BENJAMIN, D. K. (2001): Arctic Expeditions of the 19th Century. PERC Reports 2001/2. pp. 16–17. Online: <https://www.perc.org/articles/arctic-expeditions-19th-century> (Letöltve: 2017.11.15.)
- BÚR G. (2005): A Habsburg-birodalom gyarmatpolitikája. In: Búr G.: Afrika-történeti kutatások. Mundus Novus Könyvek, Budapest. p. 85.
- CHOLNOKY J. (1930): A jégvilág: a sarkkutatások története. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., Budapest. p. 146.
- CSATLÓS E. (2013): Az Arktisz nemzetközi jogi helyzete. Akadémiai Kiadó, Bp. 238 p.
- CSONKARÉTI K. (2010): Az Osztrák–Magyar haditengerészet és a magyar királyság. Kossuth Kiadó, Budapest. p. 6.
- FODOR F. ET AL. (2006): A Magyar földrajzi felfedezések. In: Fodor F. et al. (2006): A magyar földrajztudomány története. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. p. 474. Online: www.mtafki.hu/konyvtar/kiadv/fodor_foldrajz.pdf (Letöltve: 2017.11.15.)
- Földrajzi Közlemények (1883): Rövid közlemények: Az éjszaksark körül elhelyezett figyelő expedíciokról. Földrajzi Közlemények 1883/1. pp. 391–393.
- GALÁ CZ A. ET AL. (2003): Jégóceán a Föld legészakibb pontja körül. In: Óceánok – sarkvidékek az Arktisztól az Antarktiszig. Kossuth Kiadó, Budapest. p. 178.
- GERŐ A. (2013): Birodalom gyarmat nélkül. Közép-Európai közlemények. 2013/1–2. p. 39. Online: <http://geroandras.hu/blog/2016/03/12/birodalom-gyarmat-nelkul1/> (Letöltve: 2017.11.15.)
- HAVASS R. (1909): Jelentés 1908-ról. Földrajzi Közlemények 1909/1. p. 143.
- HUNFALVY J. (1874): Jelentés a földrajz körében 1873-ban tett munkálatokról. Földrajzi Közlemények 1873/1. pp. 4–7.
- KULCSÁR I. (1973): Mikrofonnal az Északi-sarkon. Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest. 213 p. 36. old.
- LAKTIONOV, A. F. (1958): Az Északi-sark meghódítása. Táncsics Kiadó, Bp. pp. 75–82.
- MILLS, W. J. ET AL. (2003): Exploring Polar Frontiers: A Historical Encyclopedia. ABC-CLIO. Santa Barbara, California. p. 245.

- NAGY M. M. (2001): Geográfia hadilobogó alatt. *Magyar Tudomány* 2001/7. pp. 788–798.
Online: www.matud.iif.hu/01jul/nagymih.html (Letöltve: 2017.11.15.)
- NAGY M. M. (2003): Boldog békeidők haditengerészei. Kornétás, Budapest. pp. 6–7.
- PAYER, J. (1874): Jelentés az osztrák–magyar éjszaksarki expedíció bizottságához. *Földrajzi Közlemények* 1873/1. pp. 243–262.
- PROBÁLD F. (1973): A XIX. századi magyar expedíciók. In: Havasné Bede P. – Somogyi S. (szerk.): *Magyar utazók, földrajzi felfedezők*. Tankönyvkiadó, Budapest. p. 113.
- ROMBAUKR T. (1882): Apróbb közlemények. *Természettudományi Közlöny* 1882/154. p. 261.
- SÁMI L. (1872): Az osztrák–magyar északsarki expedíció. *Vasárnapi Ujság* 1872/32. pp. 377–379.
- SÁMI L. (1874): A sarkvidéki utazások haszna. *Vasárnapi Ujság* 1874/40. pp. 633–634.
- SZILÁGYI I. (2011): A földrajz a történelem kulcsa 150 évvel ezelőtt született Sir Halford J. Mackinder, a geopolitika klasszikusa. *Magyar Tudomány* 2011/11. pp. 1362–1372.
Online: <http://www.matud.iif.hu/2011/11/10.htm> (Letöltve: 2017.11.15.)
- SZILÁGYI I. (2013): Geopolitika. *Publikon*, Pécs. pp. 36–37.
- TERNER, A. (1873): Payer és Weiprecht előzetes expedíciója. *Földrajzi Közlemények* 1873/1. pp. 208–216.
- VÁMBÉRY Á. (1873): Megnyitó beszéd és éves jelentés. *Földrajzi Közlemények* 1873/1. p. 6.

ADALÉKOK MISKOLC ÉS A KÖRNYEZŐ TELEPÜLÉSEK KAPCSOLATRENDSZERÉNEK FEJLŐDÉSÉHEZ (1880–1980)

KRISTÓF ANDREA

Additional informations to the development of the relations between Miskolc and the surrounding settlements (1880–1980)

The aim of my study is to show how the socio-economic development of the century between 1880 and 1980 influenced the settlements in Miskolc and the socio-economic hinterland, the changes in the vertical relations and horizontal extension of the settlement (1970 agglomeration), from the simpler migration processes to the intense agglomeration. The century that passed between 1880 and 1980 led to dynamic population and functional growth for the Hungarian cities, the creation of an unprecedented infrastructure, and the dynamic growth of the built-up areas, both horizontally and vertically. This period, along with the emergence and spread of modern metropolitan structures, also involved the emergence and change of agglomerations and their forerunners. This has also resulted in the restructuring of the relationship system of Miskolc and the surrounding settlements, as well as the social, demographic, economic and functional differentiation of its settlements. In the study, I looked at the century that is the so-called "golden age" in Miskolc's development. The population of the city increased tenfold during this hundred years, and the built-up area (58.02 km²) increased by about eleven times. In addition to the horizontal dimension of the city, the vertical built-in was also fundamentally transformed, and elements of the modern cityscape became dominant. With the settlements representing the economic and social hinterland of the city, a close agglomeration-attraction-link system was established.

I. Bevezetés

A modern magyar városfejlődés egyik kiemelkedően fontos szakasza a városrobbanás, amely a demográfiai robbanással párhuzamosan a 19. század második felétől – az 1873. évi utolsó nagy „középkori” kolerajárvány után – Európa nyugati részéhez képest megkésve és sajátos formában bontakozott ki (pl. *Dövényi Z.* 2019, *Tóth J.* 2004, *Enyedi Gy.* 1984, *Beluszky P.* 2018 stb.). Mindazok ellenére, hogy a 20. századi társadalmi-gazdasági és politikai törések e folyamatot erősen tompították, megállapítható, hogy az 1880–1980 között eltelt évszázad a magyar városok számára dinamikus népesség- és funkcionális gyarapodást, korábban soha nem tapasztalt infrastruktúra kiépülését, s a beépített területek – mind horizontálisan, mind vertikálisan – dinamikus gyarapodását is eredményezte. Ez az időszak magában hordozta a modern nagyvárosi struktúrák megjelenése és elterjedése mellett az agglomerációk – és azok előzményeinek – kialakulását és

változását is. A tágabban értelmezett modern urbanizáció, a leglátványosabb változást a nagyobb városok és környezetük viszonylatában zajló centralizáció és decentralizáció révén valósította meg.

E változások a várostörténeti kutatásokhoz kapcsolódó tanulmányokban is nyomon követhetők, amelyek markáns színtereiként a főváros és térsége, valamint a vizsgált időszakban dinamikus gazdasági fejlődés által leginkább érintett nagyvárosaink (pl. Győr, Pécs, Miskolc stb.) és térségeik nevezhetők meg. A korábbi agglomerációs-vonzáskörzeti kutatások (pl. *Beluszky P.* 1974, *Matheika M.* 1979, *Süli-Zakar I.* 1981, *Tóth J.* 1988, *Kőszegfalvi Gy.* 1999 stb.) történeti visszatekintéseikben rávilágítanak arra a tényre is, hogy a társadalmi-gazdasági folyamatok súlypontjai a hazai nagyvárosi térségek esetében is megváltoztak. Mindez Miskolc és a környező települések kapcsolatrendszerének átstrukturálódását, településeinek társadalmi, demográfiai, gazdasági és funkcionális differenciálódását is eredményezte. E tekintetben elegendő arra a közismert tényre utalni, hogy Nagy-Miskolc létrehozása (1950) sajátos térszerkezetet eredményezett (pl. *Enyedi Gy.* 1984, *Nagy Z.* 2007 stb.), amelynek azonban jelentős, a fejlődést megalapozó és befolyásoló várostörténeti előzményei voltak. Az ehhez kapcsolódó kutatási eredmények Miskolc településföldrajzi és helytörténeti monográfiáiban jelentek meg, bevezető és szemléletformáló fejezetként (pl. *Dobrossy I.* 1995, *Csanálossi B.* 2003, *Lukács J.-né – Perger F.-né* 1975, *Dobák J.* 2018 stb.).

A Miskolchoz kapcsolódó települések agglomerálódásának és előzményeinek kezdő időpontját, a fejlődés dinamikáját és szakaszait tekintve azonban nincs konszenzus a kutatók között (pl. *Tóth J.* 1988, 2006, *Kőszegfalvi Gy.* 2006, *Kovács T.* 2003, *Nagy Z.* 2007 stb.). Az okok között szerepelhet az extenzív (pl. népességszám gyarapodás, jelentős lakásépítési tevékenység, alapinfrastruktúra kiépülése stb.) és az intenzív agglomerálódási folyamat (melynek eredményeként összefüggő, fizikailag egybeépült településtest alakul ki, s a közvetlen szomszédságban lévő települések egymással összenőhetnek, illetve a vonalas infrastruktúra-rendszerek átfogják és összefogják az agglomeráció egész területét) szakaszainak időben és tartalmában is eltérő értelmezése. Az agglomerációk területi lehatárolása geográfusaink szerint különböző, illetve az egyes tudományágak sajátos fogalomkészlete is eltérő értelmezésekre nyújt lehetőséget (pl. *Tímár J.* 2006, *Nagy G. –Tímár J.* 2010 stb.).

Az elmúlt évtizedek kutatásainak egyik neuralgikus pontja az agglomerálódási folyamat történeti előzményeinek, szakaszainak és sajátosságainak egzakt feltárása a miskolci agglomerációs térben. Az eddigi kutatások egy-egy adott időpontra koncentráltak és nem foglalkoztak azzal, hogy időben hogyan változtak a miskolci településcsoport, településegységes és agglomeráció fejlődését előidéző tényezők, illetőleg hogyan változott meg mindezek területi kiterjedése.

Tanulmányom célja annak bemutatása, hogy az 1880–1980 között eltelt évszázad társadalmi-gazdasági fejlődése hogyan hatott Miskolcra és a szűkebb társadalmi-gazdasági hinterlandjában elhelyezkedő településekre, a településegységes

(1970-től agglomeráció) vertikális kapcsolatainak és horizontális kiterjedésének változásaira, az egyszerűbb migrációs folyamatoktól az intenzív agglomerálódásig.

II. Miskolc fejlődése és hatása a környező településekre (1880–1945)

Miskolc a Bükk hegység és a Cserehát találkozásánál helyezkedik el (ún. Miskolci-kapu és tágabb környéke), földrajzi energiái, gazdaságföldrajzi helyzete, településszerkezete napjainkig meghatározzák az itt élők életlehetőségeit (*Frisnyák S.* 1962, *Viga Gy.* 1982). A 19. század második felétől a város fejlődése felgyorsult, részben a kiegyezés utáni kedvező politikai helyzet, részben a vasútvonal hatására. A város jogállását tekintve 1867. május 16-án hirdették ki, hogy Miskolc az 1848/24. tc. értelmében rendezett tanácsú város lett. Miskolc és szűkebb hinterlandja az 1880-as évektől a történelmi Magyarország egyik legdinamikusabban fejlődő ipari térségévé vált (pl. Diósgyőrben nagykohó épült /a második legnagyobb az országban/, nehéz-, könnyű- és élelmiszeripari gyárak, üzemek jöttek létre, bányászat fejlődése stb.). Az előzményeket tekintve megemlítem, hogy 1864-ben jött létre a később országos jelentőségre szert tevő Borsod-Miskolci Gőzmalom. Az újmassai őskohó 1866-ban szüntette be termelését, s innen költözött át (1870) a gyár – helyszűke miatt – Diósgyőrbe. A Vasgyár korszerűsítés folyamatos volt: 1879-től Siemens–Martin-, 1882-től a Bessemer-acélglyártás.

A mikrorégió települési szerkezetének kialakulásában meghatározó szerepe volt a központi település szerkezetének (pl. morfológiai adottságok és magassági szintek stb.), a környező tájak természetföldrajzi viszonyainak (pl. domborzati adottságok, vízrajzi helyzet stb.) és a vonalas infrastruktúra-rendszer területi-földrajzi elhelyezkedésének (*Frisnyák S.* 1962, *Viga Gy.* 1982). Miskolc mai városképe – középkori alapokon – az 1860–1880-as évektől, minőségi változásokat eredményező fejlesztések eredményeként kezdett kialakulni. A város bekapcsolódott a vasúti forgalomba (1859), elindult a villamosforgalom, elkészültek a belváros arculatát meghatározó legfontosabb épületek (pl. Városháza, Megyeháza, Népkert, Közkórház stb.). A megyeszékhely az 1880-as évekre vasúti csomóponttá vált, amely az első világháborúig tovább erősödött (pl. abaúji és a gömöri vonalak stb.). A helyi közlekedésben a villamos kapta a főszerepet, az autóbusszjáratok 1903-ban indultak el először – ekkor még csak rövid időre –, az állandósult buszközlekedés később (1926) indult meg.

Miskolc belterülete a 19. század első felétől a 20. század elejéig megduplázódott, 1912-ben a belső lakott terület 10,3 km² volt, ahol közel 50000 ember élt. A város lakossága 1880–1910 között megduplázódott, a mai területén lévő egykori önálló települések dinamizmusa is hasonlóan alakult, de Diósgyőr népességszáma négyszeresére duzzadt (*l. táblázat*). Diósgyőr robbanásszerű lakónépesség változása a vasipar fejlődésével mutat párhuzamot. Az egyik legjelentősebb a Vasgyár, amelynek felépítésére vonatkozó állami elhatározás 1867 végén született meg, és a Diósgyőr közigazgatási területére telepítendő gyár mellett már az

első tervrajzon is feltüntették a kolóniát, azt a lakótelepet, ahol a gyári dolgozók és családjaik élhettek. A házakat zömmel vörös téglá falazattal látták el, elhelyezésüknél pedig a legcélszerűbb, sakktablás megoldást választották. Az építkezés – a gyári munkáslétszám növekedéséhez igazodva – a második világháborúig tartott. 1886 végén már 800 ház állt készen. A felépített házak egy- vagy kétemeletesek voltak, és négy-négy lakást tartalmaztak.

Az építkezéseken dolgozókon kívül a vas- és acélgyár 1230 embert foglalkoztatott 1878-ban. 1898 végén már 219 munkáslakóházban 498 család élt, de emellett felépült 28 lakóház az 56 munkavezető, 28 lakóház a 44 hivatalnok és 2 lakóház a nőtlen munkások részére is. Az alkalmazásban álló munkásoknak azonban csak fele lakott – a Pallas Nagy Lexikona szerint – a felsorolt házakban, a másik fele a szomszéd falvakban élt (*Pallas Nagy Lexikon* 1900). A helyzet később sem oldódott meg, mert 1908-ban a több mint 6300 munkásból már 5000 a telepen kívül, drága lakásokban lakott, hosszú időre generálva a lakáshiányt. Az első időben „gyarmat”-nak nevezett lakótelepen széleskörű intézményhálózat is megvalósult (pl. működött óvoda, iskola, kórház, gyógyszerár, közfürdő, posta, munkásétterem, könyvtár, olcsó beszerzést biztosító kereskedelmi létesítmények, templomok stb.). Nem maradtak el a fejlesztések sem: 1900-ban bevezették a villanyt a telep házaiba, és az utcákat is villanyvilágítással látták el, valamint bevezették a Szinva-forrás vizét a kolóniára. A kolónia 1900-ban az Osztrák–Magyar Monarchia legkorszerűbb lakótelepének számított.

A Vasgyár szerepét és jelentőségét több tényező is mutatja. Egyrészt Diósgyőr–Vasgyár különválási törekvése Diósgyőrtől többször lendületet kapott, ezekből az iratanyagokból ismert, hogy az új önálló település része lett volna a Vasgyár mellett fekvő Újdiósgyőr, Poczogó, Nyírjes és Szarka-hegy telepek, valamint a perecsi bányatelep. Másrészt a Vasgyár jelentős munkaerő szükségletét csak úgy tudta biztosítani, hogy a mikrorégió közeli településein is jelentős számú gyári munkás élt. Ez lehetőséget biztosít számunkra, hogy a Vasgyár és Miskolc korabeli vonzáskörzetét – a népességszám változás alapján – vázlatosan értékeljük (*1. táblázat*).

1. táblázat. A Nagy-Miskolchoz kapcsolt települések népességszámának változása (1870–1949)

Település	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941	1949
Miskolc	21535	24319	30408	40833	49182	56982	61559	77362	103690
Diósgyőr	4312	4630	6537	11520	17204	19236	20854	26539	na.
ebből Vasgyár és Újdiósgyőr	na.	kb. 2000	na.	6300	7771	na.	6187 +3479	6886 +2452	na.
Pereces	na.	na.	na.	na.	2312	na.	3007	2902	na.
Görömböly	1175	1160	1482	1604	1840	1930	2296	2845	2177
Hejőcsaba	1542	1570	1808	2490	3184	4455	6356	5036	na.
ebből: Martintelep	na.	na.	na.	na.	493	na.	1935	1331	na.
Hámor	1011	827	953	1042	978	1007	1053	1030	1321
Szirma	1114	1163	1315	1452	1545	1568	1794	1899	1958
Összesen	30689	33669	42503	58941	73933	85178	93912	114711	109146

Forrás: Népszámlálások (1870–1949) adatai alapján, saját szerkesztés

A fenti táblázat adatai alapján megállapítható, hogy a népességgyarapodás egyik pólusát jelentő Vasgyár hatása a szűkebb települési térre is csak differenciáltan terjedt ki. Robbanásszerű népességnövekedés jellemezte Perecest és Diósgyőrt, ugyanakkor például Ómassa (167 lakos 1910-ben) vagy a Tatárdomb (155 lakos 1910-ben) népességszáma nem változott érdemben. A Hámorok (Alsó-, Közép-, Felső-) esetében hasonló volt a helyzet, népességszámuk 800-1000 fő között ingadozott. A Papírgyárhoz kapcsolódó munkaerővonzás is viszonylag alacsony lehetett, külterületi lakott helyként 1910-ben mindössze 93 főt írtak itt össze.

A diósgyőri Vasgyár mellett azonban Miskolc társadalmi-gazdasági fejlődése is egyre jelentősebb tényezővé vált, különösen az 1880-as évektől. Görömböly, Hejőcsaba és Szirma népességszám gyarapodása (1. táblázat) már ekkor is meghaladta a környező települések (a korabeli miskolci járás 31 településének) népességnövekedési átlagát (66,3%), miként Alsó- és Felsőszolca, valamint Bükk-szentkereszt is. Jelentősen módosul a miskolci járás településeinek átlagos népességszám gyarapodása 1870–1910 között, ha eltekintünk Diósgyőr adataitól (negyven év alatt 12892 fős gyarapodás, ez a járás népesség gyarapodásának 61,7%-a). E tekintetben a miskolci járás fennmaradó harminc településén a gyarapodás negyven év alatt 8003 fő (38,3%) volt, s ez a Borsod megyei átlaggal (66050 fő = 38,36%) megegyezett. Mindez azért is fontos, mert a dinamizálódó miskolci gazdaság elsősorban a környező borsodi településekre gyakorolt jelentős népesség vonzó hatást (2. táblázat). E vonatkozásban megállapítható, hogy Arnót és Bükk-szentlászló népességgyarapodása is Miskolc pozitív hatása alá került. A többi település esetén a népességgyarapodási mutatók (5,6–22,7% között) járási és megyei átlagtól alacsonyabb értékei, a Miskolcra történő bevándorlásból és egyéb demográfiai folyamatokból (pl. kivándorlás, közigazgatási határok változása stb.) is adódhattak.

2. táblázat. A Miskolchoz kapcsolódó települések népességszám-változása (1870–1949)

Település	1870	1880	1890	1900	1910	Vált. (%) 1870–1910	1920	1930	1941	1949
Alsószolca	1013	1158	1393	1546	1931	190,6	2030	2504	2899	3093
Arnót	707	735	905	968	987	139,6	1141	955	940	894
Bükkaranyos	1017	968	1084	1118	1161	114,2	1256	1302	1448	1366
Felsőszolca	946	1137	1348	1627	1982	209,5	2048	2532	2939	2932
Harsány	1728	1869	1802	1832	1825	105,6	1955	1972	2002	1988
Kisgyőr	1422	1472	1492	1601	1735	122,0	1691	1699	1684	1698
Kistokaj	661	608	648	682	703	106,4	721	856	887	839
Mályi	655	552	562	621	743	113,5	836	1053	1117	1138
Nyékládháza	969	959	1018	1236	1404	144,9	1620	2138	2209	2369
Bükk-szentlászló	400	447	505	607	596	149,0	610	662	723	717
Répáshuta	361	435	441	376	443	122,7	467	555	618	507
Szirmabesenyő	1219	1366	1420	1406	1445	118,5	1572	1738	2671	2589
B. szentkereszt	476	629	689	857	1007	211,5	1091	1341	1685	1154
Miskolci járás (fő)	31528	32297	36334	44210	52423	+20895	57425	62797	71764	70324
(%)	100	102,4	115,2	140,2	166,3	166,3	182,1	199,2	227,6	223,1

Forrás: Népszámlálások (1870-1949) adatai alapján, saját szerkesztés

Az megállapítható, hogy – a földrajzi közelség mellett – Miskolc és Diósgyőr, valamint a hozzájuk kapcsolódó települések szoros gazdasági-tér szerkezeti kapcsolatrendszerbe is kerültek. Ezt mutatja, hogy a két település gyakorlatilag egybeépült (*1. térkép*), s Miskolc 1909. jan. 1-től törvényhatósági jogú várossá vált, ami felgyorsította a városépítést. Az első villamos fővonal a Tiszai pályaudvar és a Szent Anna-templom között, a szárnyvonal a Búza tér és a Népkert között épült ki. A fővonalat Diósgyőrig (1905), a mellékvonalat pedig Hejőcsabáig (1910) meghosszabbították. 1910-ben megkezdődött az egységes városi vízvezeték- és csatornahálózat kiépítése is, a Népkert és a városi kórház között új villanegyed épült, a Szentpéteri kapunál kialakították az új köztemetőt.

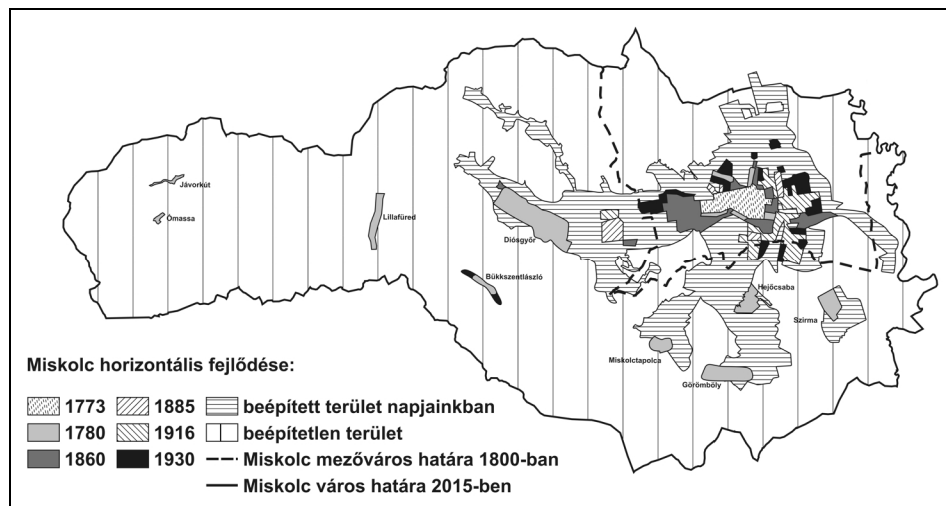
A dél-borsodi településekkel egyre intenzívebb kapcsolatot tartó Miskolc helyzete és szerepe alapvetően megváltozott a trianoni döntéssel. Trianon előtt a történelmi Magyarország 12. legnépesebb városa volt, utána a trianoni Magyarországon a hatodik. Miskolc a régió – vetélytárs nélküli (Kassa) – vezető nagyvárosává vált, Észak-Magyarország ipari, kereskedelmi, pénzügyi és kulturális központja lett. Miskolc hosszú időre meghatározó rendezési terve 1921-ben készült el. Miskolc és a környező települések szoros kapcsolatrendszerét a két világháború közötti további dinamikus népességyarapodás is jelzi. A város lakosság-száma Diósgyőrrel együtt már 1941-ben 100 000 fölé emelkedett (*1. táblázat*), s csak rövid idő kérdése volt, hogy a funkcionálisan egybekapcsolódott városrészek jogi egyesítésére mikor kerül sor.

Nagy-Miskolc létrehozásának gondolata már a 19/20. század fordulóján felmerült, de az első világháború miatt nem történhetett előrelépés ez ügyben. Nagy-Miskolc – első lépésben – végül csak 1945-ben jött létre: Diósgyőr, Hejőcsaba és a Görömbölyről leválasztott Tapolca hozzácsatolásával. 1950-ben Görömböly, Hámor és Szirma területével és népességével tovább bővült a város, s ezzel az ország második legnépesebb városává vált (*1. táblázat, 1. térkép*).

Diósgyőr, Görömböly és Szirma dinamikus népességyarapodása mellett tovább folytatódott a településeggyüttes (pl. Alsó- és Felsőszolca, Szirmabesenyő, Bükk-szentkereszt és Nyékládháza stb.) népességszámának emelkedése (*2. táblázat*). A fentiek figyelembevételével Miskolc vonzáskörzetébe tartoztak már a második világháború előtt e települések. Mindazok ellenére ez a véleményem, hogy a város történetével foglalkozó kutatók egy csoportja azt hangsúlyozza, hogy például a Vasgyári-kolónia 1945-ig sem városszerkezeti, sem közösségi szempontból nem integrálódott a miskolci társadalomba. Dobák Judit véleménye szerint: „... a környező települések évtizedekig csak remélték, hogy számukra is fellendülést hozhat a Vasgyár jelenléte...” (Dobák J. 2018.).

A társadalmi-gazdasági kapcsolatok fejlettsége és mélysége a második világháború előestéjén elérhette – mai fogalomhasználattal – a településeggyüttesek szintjét. A mai miskolci agglomeráció előzményeit – a sajátos adottságok miatt is – elsősorban ebben a településeggyüttesben kell keresnünk. Mindezt alátámaszthatja, hogy a Magyarország a XX. században c. ötkötetes könyvsorozat második

kötetében, a szerzők véleménye szerint az agglomerálódás – a két világháború között – lényegében Budapestre és környékére korlátozódott. A városhálózat többi eleménél nem történt látványos változás, de bizonyos agglomerálódás megfigyelhető volt néhány vidéki város (pl. Miskolc, Szombathely, Pécs) körül is (*Magyarország a XX. században. II. kötet*).

1. térkép. Miskolc térbeli növekedése, a beépített terület változása (1773–2015)
(Forrás: Korabeli térképek alapján saját szerkesztés)

III. Miskolci településgyűttes vagy agglomerálódó térség (1945–1970)

A második világháború után a településpolitika elsődleges célja az iparosítás településhálózati feltételeinek megteremtése, ugyanakkor a településfejlesztés legfontosabb eszköze is az iparosítás volt. Miskolc a szocializmus időszakában Magyarország egyik legjelentősebb iparvárosaként élt a köztudatban, ebben az időben érte el legnagyobb kiterjedését (*1. térkép*) – számos szomszédos település, köztük a középkorban az uradalom székhelyéül szolgáló Diósgyőr hozzácsatolásával – és legnagyobb népességszámát is (*Gyenizse P. et al. 2014*). E tekintetben Miskolc kiemelt fejlesztési forrásokban és politikai figyelemben részesült.

Mindezek ellenére a korabeli szakirodalomban (pl. *Perczel K. 1964, Főrizs M. 1967 stb.*) az 1960-as években bizonytalan Miskolc és hozzá szorosan kapcsolódó települések közös elnevezése, ill. besorolása. Nem meglepő ez a hezitálás, fontos hangsúlyozni, hogy az agglomerációk kialakulása nem egyik pillanatról a másikra történik, hanem hosszú fejlődési ívet írnak le (*Tóth J. 2006*). Az agglomerációk történeti kutatásának egyik alapvető feladata napjainkban is az, hogy ezt a fejlődési irányvonalat meghatározza, és vizsgálja azokat a tényezőket, amelyek az egyes agglomerációk kialakulásához elvezettek.

Az agglomerációk kialakulásának kérdésköre hosszú múltra tekint vissza hazánkban. Intenzív kutatása a hatvanas években kezdődött el, az Országos Tervhivatal irányításával. A településeggyüttesekhez kapcsolódó kezdeti magyarországi kutatások (pl. *Fórizs M.* 1967, *Perczel K.* 1964 stb.) megállapították, hogy az agglomerációk kialakulásakor a termelőerők koncentrációja játssza a legmeghatározóbb szerepet. Fórizs Margit négy tényező (egészségügyi, középiskolai, kiskereskedelmi, ipari ingázók) alapján a miskolci településeggyüttesbe 35 települést sorolt. Különös hangsúlyt fektetett az ipari ingázók arányára, s megállapította, hogy Budapestre a településeggyüttesét alkotó 31 községből valamivel több, mint 21500 ipari dolgozó érkezett naponta. A 31 községen kívüli településekről még 50 ezer fő ingázott napi rendszerességgel, jelezve Budapest nagyon erős munkahely-központi szerepét. Budapestre az 1960. évi népszámlálás KSH adatai alapján 139402 fő járt be, napi, heti vagy hosszabb időintervallumot tekintve. A vidéki központokba (Ózd, Miskolc, Sopron, Salgótarján, Győr, Székesfehérvár) naponta csaknem 28 000 ipari dolgozó áramlott, akik nagy része (16500 fő) a hozzájuk kapcsolódó településeggyüttesekből érkezett.

Az ingázók/bejárók gazdasági ágazatok szerinti csoportosításától eltekintve, az 1960. évi népszámlálás alapján meggrajzolható Miskolc munkaerővonzása is. Az országos adatok alapján megállapítható, hogy Miskolcra – Budapest után – az ország településeit tekintve a legtöbb bejáró érkezett. Miskolc 73918 helyben lakó foglalkoztatottjához 24197 bejáró (ez a Miskolcon foglalkoztatottak 24,6%) is érkezett (Miskolcra mindössze 1280 fő járt el más településre dolgozni, ebből a miskolci járás településeire egyetlen munkavállaló sem, de Borsod-Abaúj-Zemplén megyén kívülre is csak 93 fő!), azaz közel 100000 munkahely volt hazánk második népesebb nagyvárosában (*3. táblázat*). Ugyanekkor Pécsre 8896, Szegedre 8518, Debrecenbe 7900 foglalkoztatott járt be a környező településekről.

Miskolcra minden negyedik munkavállaló vidékről érkezett, Borsod-Abaúj-Zemplén megye 306 településéről és más megyék 171 településéről. A bejáró dolgozók lakóhelyét tekintve abszolút számokban Mezőkövesd (1620 fő) és Felsőzsolca (1026 fő) értékei voltak a legmagasabbak, de még kilenc településről érkezett 500 fő feletti dolgozói létszám (*3. táblázat*). Az első csoportba az a három település került, ahonnan a helyben lakó aktív keresők több mint hatvan százaléka Miskolcra járt, a második csoportba az 30,9–48,8% közötti (11 település), míg a harmadik csoportba (18 település) a 22,9–29,6% közötti értékkel rendelkező települések kerültek. Húsz százalék alatti értékkel rendelkezett a 80 főnél nagyobb Miskolcra ingázó aktív keresőt kibocsájtó környező települések közül Sajóecseg (86 ingázó = 19,3%), Bükkaranyos (113 ingázó = 17,5%), Sajóvámos (124 ingázó = 10,2%), Boldva (120 ingázó = 12,2%) és Sajószentpéter (224 ingázó = 4,4%). Az ingázók 67,3%-a 20 km-en belüli távolságról utazott, az utazási átlag 15,3 km volt.

3. táblázat. Miskolcra ingázók az aktív keresők százalékában (1960)

Település	ingázó	aktív k.	%	Település	ingázó	aktív k.	%
<i>Hejőbába</i>	519	768	67,6	<i>Szikszo</i>	790	3072	25,7
<i>Sajóbábony</i>	975	1497	65,1	<i>Vatta</i>	140	552	25,4
<i>Felsőzsolca</i>	1026	1695	60,5	<i>Bükkszentlászló</i>	95	375	25,3
<i>Szirmabesenyő</i>	710	1454	48,8	<i>Taktaharkány</i>	448	1790	25,0
<i>Alsózsolca</i>	792	1752	45,2	<i>Mályi</i>	195	796	24,5
<i>Kistokaj</i>	225	500	45,0	<i>Emőd</i>	631	2597	24,3
<i>Nyékkládháza</i>	567	1353	41,9	<i>Gesztely</i>	226	942	24,0
<i>Arnót</i>	188	492	38,2	<i>Ónod</i>	268	1125	23,8
<i>Mezőnyárad</i>	306	818	37,4	<i>Aszaló</i>	253	1066	23,7
<i>Onga</i>	571	1607	35,5	<i>Sajópetri</i>	153	669	22,9
<i>Tiszalúc</i>	658	1860	35,4	<i>Sajóecseg</i>	86	446	19,3
<i>Hejőkeresztúr</i>	159	451	35,3	<i>Bükkaranyos</i>	113	647	17,5
<i>Sajókeresztúr</i>	187	589	31,7	<i>Taktaszada</i>	175	1039	16,8
<i>Berzék</i>	147	476	30,9	<i>Mezőkeresztes</i>	467	2785	16,8
<i>Sajólad</i>	311	1050	29,6	<i>Mezőkövesd</i>	1620	9670	16,8
<i>Halmaj</i>	218	749	29,1	<i>Felsődobsza</i>	111	800	13,9
<i>Bőcs</i>	335	1156	29,0	<i>Mezőcsát</i>	440	3222	13,7
<i>Sajópálfala</i>	99	342	28,9	<i>Boldva</i>	120	987	12,2
<i>Bükkszentkereszt</i>	157	543	28,9	<i>Bükkábrány</i>	114	938	12,2
<i>Hernádnémeti</i>	448	1588	28,2	<i>Sajóvamos</i>	124	1221	10,2
<i>Harsány</i>	266	970	27,4	<i>Szerencs</i>	251	4054	6,2
<i>Kisgyőr</i>	244	935	26,1	<i>Sajószentpéter</i>	224	5073	4,4

Forrás: Népszámlálási (1960) adatok alapján saját szerkesztés

A magyarországi agglomerálódás erősségét kutatók számára e folyamat leginkább szembeütő jellemzője ekkor a gyors népességnövekedés és a kiterjedt ingázás lett, bár ezek – főként az előbbi – az 1980-as évek végétől sokat veszítettek intenzitásukból. Az 1950-es és 1960-as években a magyar falvakból több mint egy millióan vándoroltak el, jelentős részük a városokban telepedett le. A városokba irányuló migráció meghatározó szerepet játszott abban, hogy az 1960-as években a főváros népessége mintegy 200 ezer, a többi városé pedig 700 ezer fővel gyarapodott. E tényezőkön túlmenően az ipari termelés területi koncentrációja, a népességtömörülés és az infrastruktúra-fejlesztés is az agglomerációk kialakulását segítette elő (*Kőszegfalvi Gy.* 1979). E tekintetben elegendő arra a tényre utalni, hogy 1949–1960 között Miskolcra több mint harminc ezren (30479 fő) vándoroltak be, ami Budapest (267663 fő) és Pécs (30596 fő) után a harmadik legmagasabb érték volt az ország városait tekintve.

Miskolc regionális vonzásintenzitását jelzi, hogy a bevándorlók 48,3%-a saját megyéjéből, 27,5%-a a szomszédos megyékből, 15,3%-a más megyékből, míg 8,9%-a Budapestről érkezett. A fenti adatok egyértelműen arra mutatnak, hogy

az agglomerálódási folyamat első lépcsőjét (a települések funkcionális kapcsolatainak fejlődése, mint például a lakóhely és a munkahely közötti ingázás) Miskolc az 1960-as évekre teljesítette, azaz nem kétséges, hogy Miskolc és a környező települések együtt agglomerálódó térséggé váltak. A továbbfejlődés lehetőségét az 1960-as években kibontakozó, majd az 1970-es években kiteljesedő társadalmi-gazdasági viszonyok (pl. kollektivizálás, iparfejlesztés, infrastrukturális beruházások stb.) és politikai viszonyok (pl. új gazdasági mechanizmus stb.), valamint az Országos Településhálózatfejlesztési Koncepció (OTK) teremtette meg.

IV. A miskolci agglomeráció fejlődése (1970–1990)

Az agglomerálódás második fejlődési szakaszában következik be a települések területi összefonódása, majd összenövése (például közös infrastrukturális hálózati rendszerek kialakításával). Ha mind a funkcionális, mind pedig a területi kapcsolatok kialakultak, akkor lehet agglomerációról beszélni. Ebben az értelemben, az 1970-es évek végén, csak a budapesti és a miskolci agglomerációt tekintették kialakultnak (*Kőszegfalvi Gy.* 1979, *Süli-Zakar I.* 1985, *Tóth J.* 1988).

Miskolc és a környező települések vonzásintenzitásának vizsgálatára több kutatás is született, melyek közül néhány (pl. *Koleszár I.* 1980, *Lukács J.-né – Perger F.-né* 1975, *Süli-Zakar I.* 1985 stb.) egy-egy központi kérdésre fókuszált (mint például a demográfiai mutatókra, a munkaerő-ingázásra vagy a kereskedelmi vonzásra). A kutatók egy másik csoportja pedig komplex mutatók alapján határozta le a miskolci agglomerációt (pl. *Szántó Zs.* 1979, *Süli-Zakar I.* 1989 stb.).

Lukács Jánosné és Perger Ferencné 1975-ben megjelent tanulmányukban 23 mutató alapján (pl. termelőerők koncentrációja, népesség koncentrációja és ellátottsági mutatói stb.) végezték el a miskolci agglomeráció lehatárolását. Az agglomerációba azokat a településeket sorolták, amelyek a legjobban megközelítették Miskolcnak, mint viszonyítási alapnak az értékeit, míg a minimumot a megyei községek átlaga jelentette. A mutatók súlyozása után három kategóriát állítottak fel (külső, középső és belső övezet), s ez egyben a vonzásintenzitást is jelezte.

Miskolc ipari központként hatalmas termelőerő-koncentrációt tudhatott magáénak, amely alapvető feltétele volt az agglomeráció kialakulásának. Külön ki kell emelni a Lenin Kohászati Műveket, valamint az egyéb nehézipari vállalatokat, amelyek az 1980-as évek elején a miskolci ipari foglalkoztatottak mintegy háromnegyedét adták. A város 1980-ban több mint száz ipartelepellel rendelkezett, amely egyharmada volt a megyei összes értéknek. Az LKM mellett meg kell említeni a Szerszámgépipari Műveket, a Miskolci Szeszipari Vállalatot, a Miskolci Olajgyárat, a Budalakk Festék és Műgyantagyár Miskolci Gyárat, valamint a Miskolci Házépítő Kombinátot, mint a térség akkori legnagyobb munkaadóit (*Süli-Zakar I.* 1989). Miskolc extenzív ipari növekedése területi terjeszkedéssel is együtt járt (*I. térkép*), 1950 és 1981 között számos települést csatoltak hozzá

(pl. Lyukó, Bükkszentlászló, Garadna, Lillafüred, Pereces, Ó- és Újmassa stb.) és ezzel, illetve az iparosodáshoz kapcsolódóan Miskolc az ország egyik legnagyobb iparvárosává fejlődött (224 km²).

Miskolc szocialista nehézipari központtá fejlődésében, mely az 1980-as évek közepén tetőzött, a több mint 18 000 főt foglalkoztató Vasgyár (LKM) termelése meghaladta az évi egymillió tonnát. A város lakossága ekkor (1982) érte el a rekordot, több mint 211000 lakos, a munkaképes korúak több mint kétharmadának a nehézipari cégek adtak munkát. Miskolc népességének jelentős számszerű növekedése a természetes szaporodáson kívül a pozitív bevándorlással és a közigazgatási rendezéssel megnövelt városterülettel függött össze. Miskolc népessége 1970-ben 181398 fő, 1980-ban pedig 208103 fő volt (4. táblázat).

Az 1970-es években markánsabb lett a településrendszer strukturális átalakulása is, különféle településstruktúrák alakultak ki, és felgyorsult a fejlődésük. A budapesti agglomeráció mellett kialakult a Miskolc–Sajó-völgyi és a balatoni agglomeráció (Köszegfalvi Gy. 2009). Koleszár Imre (1980) szerint Miskolc vonzáskörzeti funkciója sokrétű, ugyanakkor kétségkívül az egyik legjelentősebb vonzástényező a munkaerőigény. Egy ipari város esetében – különösen az 1960-as és 1970-es évek extenzív iparosítási és beruházási időszakában – ez nem vitatható. A munkaerő-vonzáskörzetet az ingázók arányával és a foglalkozási szerkezet átalakulásával mérte Miskolc esetében, következtetéseket levonva az agglomeráció határvonalairól.

Szántó Zsuzsanna 1979-ben megjelent tanulmányában, a termelőerők koncentrációját 45 faktor segítségével vizsgálva megállapította, hogy Magyarországon a budapesti agglomeráción kívül, a pécsi, a miskolci, a balatoni és a komáromi agglomerálódó térségek, valamint potenciális agglomerációk (pl. veszprémi) és településcsoportok (pl. nyíregyházi) határolhatók el.

A fentiek alapján néhány gondolatban feltétlenül fontos megemlítenem, hogy az 1980-as években komoly polémia bontakozott ki a magyar geográfusok körében a településegységek fejlődési stádiumait tekintve. Tóth József professzor 1985-ben megjelent tanulmányában három stádiumban határozta meg ezt a fejlődési ívet: „*Felfogásunk szerint tehát a településcsoportok, a település-egységek és az agglomerációk egy, az urbanizációs folyamat során megvalósuló, az azzal együtt járó területi koncentrálódás által életre hívott fejlődési elemei, amelyeken túl csupán formai elemek alapján különböztethetünk meg különböző településképződményeket*”.

Köszegfalvi György professzor munkássága nyomán (1979) ismertté vált településképződmények (32 db) közül három agglomerációnak, öt agglomerálódó térségnek, három urbanizálódó térségnek, nyolc kisebb és nyolc nagyobb városkörnyéki településegységet, öt pedig várospárnak, illetve városhármasnak minősített Magyarországon. A Központi Statisztikai Hivatal is ez alapján – először az 1980-as évek elején – határozta le hivatalosan a településegységeket (Pálné Kovács I. – Rechnitzer J. 1982). A KSH mintegy negyven válogatott adat, illetve mutató közzétételével 1985-től megkezdte a településképződmények bemutatását,

fejlődésük és változásuk nyomon követését. A lehatárolási problémák ellenére (pl. közigazgatási egységek és településegységek határainak eltérései, gazdasági tömörülés határa és a szolgáltatási-ellátási terület határainak különbözősége stb.) a miskolci agglomeráció jól lehatárolható egységet jelentett (*Matheika M.* 1979).

A miskolci agglomeráció komplex vizsgálatának egyik módszere az 1980-as évek elején a klaszteranalízis volt. Ennek az elemzésnek a kiindulópontját a Miskolc környéki települések adták, amelyekre összevont mutatószámokat dolgoztak ki, a demográfiai jellemzők, az ipari termelőerők koncentrációjának elemei és az urbanizációt, infrastruktúrát jellemző ismérvek alapján.

Valér Éva (2010) harminc társadalmi-gazdasági mutatót (pl. demográfiai, ingázási, népsűrűségi, infrastrukturális stb.) faktoranalízissel vizsgálva, megállapította a magyarországi agglomerálódás folyamatának sajátosságait és területi változásait 1970–1990 között. Megállapítása szerint a 30 mutatóból legalább öt meg kellett, hogy haladja az országos átlagot és minimum öt egymás melletti településen, akkor agglomeráció vagy agglomerálódó térségről lehet beszélni. Véleménye szerint az 1970-es években az igen erőteljesen a városok felé irányuló migráció és a városok preferált fejlesztése nem kedvezett az agglomerálódásnak, annak területi és tartalmi kiterjedése 1980-ra számos térségben csökkent. Ezzel ellentétben a nyolcvanas éveket az agglomerálódás fokozódása jellemezte. Nemcsak a területi koncentrációt hordozó települések száma nőtt dinamikusan, hanem az egyes településekben is fokozódott a területi koncentráció mértéke, valamint az egyes térségeken belül a nagy területi koncentrációt képviselő települések aránya. Mindez szerinte a miskolci agglomerációt úgy érintette, hogy oda 1970-ben és 1980-ban 33-33 település tartozott, míg 1990-ben már 55 település.

Süli-Zakar István professzor 1981-ben és 1985-ben megjelent tanulmányaiban megállapította, hogy a miskolci ipar vonzáskörzetének átrétegződő falvai borsodi, abaúji és zempléni térségekre terjednek ki. A foglalkozási átrétegződési folyamatban a földrajzi tér, a várostól, az ipartól való távolság, a város és a vidéki települések közötti közlekedési adottságok kiemelkedő szerepet játszottak. Vizsgálatai során az 1970. és az 1980. évi foglalkozási megoszlásra vonatkozó adatok alapján településenként került feltüntetésre a mezőgazdasági, az ipari és az egyéb ágazatokban foglalkoztatottak megoszlása. Az 1985-ig lejátszódó társadalmi-gazdasági átrétegződés a Borsodi Iparvidéken Miskolc agglomerációjának két, egymástól élesen elkülönülő területi típusát alakította ki. A városhiányos és közlekedésföldrajzi árnyékban fekvő településeken a mezőgazdaságban kihasználatlanul heverő munkaerő – a helyben történő iparosítás hiányában – a megye ipari zónái felé migrált. A legerősebb népességkibocsátó területek az Abaújtornai és a zempléni kevés hasznosítható földdel rendelkező falvai, valamint a Borsodi Mezőség korábban igen magas agrár-népsűrűségű falvai voltak. Az 1980-as népszámlálás adatai alapján az iparosodott területek övezetei tovább szélesedtek, és a miskolci agglomerációban egyre határozottabban jelen voltak, míg az agrárjellegű, népességkibocsátó terület összezsugorodtak, és a korábbi,

összefüggő agrárterületek felbomlottak. Csupán a Borsodi Mezőség déli részén maradtak egységes agrárzónák (Süli-Zakar I. 1981, 1985). A városba történő munkaerő-áramlás pedig nemcsak a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei lakosságot érintette, hanem a Heves megyeiket is. Az 1980-as években végzett felmérése azt igazolta, hogy a városhoz közeli, a fő közlekedési útvonalak mentén fekvő települések esetében volt a legintenzívebb a foglalkozásszerkezeti átrétegződés: az itt lakók egyre nagyobb hányadát adták a nem mezőgazdasági foglalkoztatottak.

Természetesen komplex agglomerációs vizsgálatnak tekinthető a miskolci térségre vonatkozóan a KSH által elvégzett kutatás is. Miskolc gyors fejlődése jelentős agglomerálódási folyamatot váltott ki a Sajó-völgyében, szoros kapcsolat alakult ki a szomszédságában fekvő településekkel, bányászfalvakkal. E folyamat következményeként többpólusú Sajó-völgyi településstruktúra kialakulásával számoltak. A hazai gazdaság helyzetét, fejlődését kikezdő válságjelenségek az 1980-as évek elején elsőként Miskolc térségében is jelentkeztek. Ezek mélyreható változásokat okoztak a város és a vele agglomerálódott települések helyzetében, fejlődésük – helyesebben inkább stagnálásuk – feltételeiben. A korábban az agglomeráció társközpontjaiként feltételezett városok (Kazincbarcika, Tiszaújváros) pályája elvált a Miskolc körüli, vele összefonódó településektől (4. táblázat).

4. táblázat. A miskolci-településeggyüttes és a miskolci agglomeráció településeinek népességszám változása (1949–1990)

Település	1949*	1960*	1970**	1980**	1990**
Miskolc	109841	144741	181398	208103	196442
Alsózsolca	3093	3819	5116	5590	5723
Felsőzsolca	2932	3647	5026	6125	6939
Onga	2515	3070	3456	3616	4042
Arnót	894	962	1143	1560	2082
Kistokaj	839	1044	1157	1245	1489
Mályi	1138	1690	2080	2500	3353
Sajóbáony	867	2697	3117	3416	3291
Sajóecseg	689	943	1148	1201	1062
Sajókeresztúr	818	1285	1 462	1 520	1 506
Sajópálfala	605	626	646	725	732
Sajóvamos	1856	1944	2 084	2 201	2 171
Szirmabesenyő	2589	3210	4 347	4 769	4 836
Összesen	18835	24937	30782	34468	37226
Miskolci járás	164785	209373	252613	283878	274953

* jelenlévő népesség

** lakónépesség

Süli-Zakar István (1989) újabb tanulmányában agglomerációs szempontból azokat a településeket emelte ki, ahol az ott élő aktív keresők 40-60%-a az iparban dolgozott, és a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya 20% vagy az

alatti volt. A helyi ipar hiánya miatt azt a következtetést vontam le, hogy a nem agrár-dolgozók nagy többsége ingázóvá vált. Éppen ezért nem volt véletlen az sem, hogy a Miskolc környéki, kedvező fekvésű településeken találtam a központi városhoz hasonló foglalkoztatási struktúrát. Miskolc, mint a legerősebb gazdasági pólus körül az agglomerálódás belső zónájában 14-15 településre vonatkozóan kialakult agglomerációt határolt le. Ugyanebben a tanulmányban a régió várható munkaerő-helyzetének vizsgálata során megállapította, hogy a miskolci agglomeráció gazdasága nem problémamentes (pl. nehézipar 80-90%-os részaránya, ipari foglalkoztatottak egyoldalú ágazati struktúrája és az ebből is fakadó vándorlási veszteség stb.).

A bázisiparágak gazdasági nehézségei már ekkor visszatükröződtek a miskolci agglomeráció demográfiai folyamataiban. Süli-Zakar István véleménye szerint a gazdasági szerkezetátalakulás vontatottsága és a tényleges fogyás elemei (természetes fogyás, vándorlási veszteség) miatt különösen nehéz lesz a jövőben megteremteni a gazdaság és a településhálózat egyensúlyát. A ún. „gyárkapukon belüli munkanélküliség” nem lesz fenntartható sokáig. A szolgáltató ágazatok fejlesztését is a térségben a tőkehiány akadályozza – más ágazat pedig nem lesz képes az iparban feleslegessé váló munkaerőt megkötni –, ezért mindez a Borsodi Iparvidék és a miskolci agglomeráció nagyarányú népességfogyását, s az agglomerálódási folyamat lefékeződését eredményezheti (Süli-Zakar I. 1989). Mindazok ellenére, hogy az agglomerálódási folyamat előrehaladtával a települések egyre inkább nem agrárjellegűvé válhatnak, de az ipar is hiányzik, így a munkaerő szempontjából jelentősen megnő a jövőben a mobilitás szerepe.

V. Összegzés

A tanulmányban azt az évszázadot tekintetem át, amely Miskolc fejlődésében az ún. „aranykornak” tekinthető. A város népességszáma e száz év alatt tízszeresére, a beépített terület (58,02 km²) mintegy tizenegyszeresére nőtt. A város horizontális kiterjedése mellett a vertikális beépítettség is alapjaiban átalakult, a modern városkép elemei dominánssá váltak. A város gazdasági-társadalmi hinterlandját jelentő településekkel szoros agglomerációs-vonzáskörzeti kapcsolatrendszer épült ki. E folyamat társadalmi-gazdasági és infrastrukturális-környezeti hatásainak történeti fejlődéséhez tanulmányomban néhány adalékkal járultam hozzá. Vázlatosan áttekintve és hangsúlyozva az agglomerációs folyamat miskolci specifikumait és ezek horizontális kiterjedését. A miskolci térstruktúrában az agglomeráció településeinek 1990 utáni fejlődése nagyrészt Miskolc fejlődésének függvénye volt, elsősorban munkaerő-felhasználás, ingázás és lakóterület (szuburbanizáció) vonatkozásban. A miskolci agglomeráció települései a statisztikai mérőszámok alapján gyakran változtak (pl. 1996: 16 település, 2003: 13 település, 2014: 36 település stb.), az agglomeráció kettéosztottsága (10 szuburbán település, 26 nem szuburbán település) – véleményem szerint – a

jövőben is tartósan fennmarad, s a várható társadalmi-gazdasági folyamatok csak a további differenciálódás mértékét, sebességét és ütemét fogják befolyásolni. Az okokat doktori (PhD) disszertációmban részletesen feltártam (*Kristóf A.* 2018), melynek eredménye, hogy Miskolc lakossága folyamatosan csökkenő tendenciát mutat, ami részben az elvándorlásnak, részben a városból való szuburbán kiköltözéseknek, illetve a kedvezőtlen termékenységi értékeknek tulajdonítható. Az agglomerációs települések népességszámának változása szinte teljes mértékben a vándorlás függvénye. A jó minőségű, gyors eljutást biztosító útvonalak felértékelődtek, mert a munkahelyek és a szolgáltatások igénybevételének nagy aránya a kiköltözés után is jellemzően Miskolcra koncentrált, ami azt jelenti, hogy a kiköltözők továbbra is erősen kötődnek a központi településhez. A környező, agglomerációs-szuburbán települések funkcionálisan összefüggenek a központi várossal, térben annak folytatásának számítanak.

Felhasznált irodalom

- A Pallas Nagy Lexikona, 1900.
- BELUSZKY P. (1974): Nyíregyháza vonzáskörzete. A város–falu közötti kapcsolatok jellege és mennyiségi jellemzői Szabolcs-Szatmár megyében. Akadémiai Kiadó, Budapest. 118 p. (Földrajzi Tanulmányok, 13.)
- BELUSZKY P. (2018): A települések világa Magyarországon. Dialóg-Campus Kiadó, Budapest. 327. p.
- CSANÁLOSSI B. (2003): Miskolc: Várostörténeti kalauz. Bíbor Kiadó, Miskolc. 39. p.
- DOBÁK J: Miskolc ipari társadalmának kialakulása a befogadó települések tükrében (esettanulmány). p. 8. (Internetes elérés: 2018. XII. 20.)
- DOBROSSY I. (1995): Miskolc írásban és képekben. 2. Miskolc. 304. p.
- DÖVÉNYI Z. (2019): Demográfiai és etnikai folyamatok (1715–1918). In Press.
- ENYEDI GY. (1984): Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FEJES L. – SZABÓ ZS. (2003): A nagyvárosok belső tagozódása: Miskolc. KSH Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Igazgatósága. 131. p.
- FÓRIZS M. (1967): Városok körül kialakult településegüttesek Magyarországon. In: Demográfia, 1967/1. sz. pp. 55–70.
- FRISNYÁK S. (1962): Adatok Miskolc és Dél-Borsod régi vízrajzához. Borsodi Szemle 6 : 2. pp. 28–35.
- GYENIZSE P. – BOGNÁR Z. – ELEKES T. (2014): Miskolc lakott területének minősítése geoinformatikai módszerrel. In: Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek XI. évf. pp. 13–24.
- KÓKAI S. (2006): Adalékok a nyíregyházi településegüttes szuburbanizációs folyamatainak vizsgálatához. In: Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.): Agglomerációk és szuburbanizálódás Magyarországon. Savaria University Press, Szombathely. pp. 168–188.
- KOLLEGA TARSOLY I. (főszerk.) (1997): Magyarország a XX. században, II. kötet. 704. p.
- KOVÁCS T. (szerk.) (2003): Miskolci agglomeráció. KSH, Miskolc. 82. p.
- KOVÁCS T. – TÓTH G. (2003): Agglomerációk, településegüttesek a magyar településrendszerben. Területi Statisztika. 6. (43.) évf. 4. szám. pp. 387–391.

- KÖSZEGFALVI GY. (2010): Településrendszerünk strukturális változásának tendenciái. In: *Területi Statisztika* 2010/3. pp. 268–278.
- KÖSZEGFALVI GY. (2009): Törekvések a magyarországi településrendszer tudatos fejlesztésére. *Területi Statisztika*. pp. 571–584.
- KÖSZEGFALVI GY. (1999): Nagyvárosaink. *Területi Statisztika* 2. (39.) évf. 1. sz. pp. 24–42.
- KÖSZEGFALVI GY. (1979): Az agglomerálódási folyamat kritériumai. Az agglomerációk szerkezetének néhány jellemző sajátossága. In: Pálné Kovács I. – Rechnitzer J. (szerk.): *Az agglomeráció-kutatás módszertani kérdései*. MTA DTI, Pécs. pp. 67–71.
- KRISTÓF A. – KÓKAI S. (2015): Adalékok a miskolci szuburbia lehatárolásához. In: *Településföldrajzi Tanulmányok*. 2015. különszám.
- KRISTÓF A. (2018): A szuburbanizáció társadalmi-gazdasági hatásai és következményei a miskolci agglomerációban. *Nyíregyháza*. 204. p.
- LUKÁCS J.-NÉ – PERGER F.-NÉ (1975): Egy változat az agglomeráció jelenlétének és körének kimutatására Miskolc és környékének adatai alapján. *Területi Statisztika* 1. pp. 24–31.
- MATHEIKA M. (1979): A települések valódi területi meghatározásának módszere Pécs és Miskolc példáján. In: Pálné Kovács I. – Rechnitzer J. (szerk.): *Az agglomeráció-kutatás módszertani kérdései*. MTA Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs. pp. 97–104.
- Miskolc ITS – III. Helyzetértékelés. Miskolc, 2013.
- NAGY G. – TÍMÁR J. (2010): Városrégiónk a hazai térkutatásokban. 30. p. (Internet elérés: 2015. XII. 20.)
- NAGY Z. (2007): Miskolc város pozícióinak változásai a magyar városhálózatban a 19. század végétől napjainkig. *Studia Geographica* 19. Debreceni Egyetem. 244. p.
- PERCZEL K. (1964): A regionális tervezés és városrendezés fejlődése Magyarországon 1945-től napjainkig. In: *Városépítés*, 1964/1. sz. pp. 4–7.
- PERCZEL K. (1981): Az urbanizáció minőségi tényezői. In: *Településfejlesztés*, 1981/1–2. pp. 93–100.
- SÜLI-ZAKAR I. (1981): Demográfiai változások Borsod-Abaúj-Zemplén megye keleti részén 1970–1980 között. In: *Borsodi Szemle* 26/2. pp. 57–75.
- SÜLI-ZAKAR I. (1985): Az agglomerálódás népességföldrajzi vonatkozásai a Borsodi Iparvidéken. In: *Borsodi Földrajzi Évkönyv*, Miskolc. pp. 47–66.
- SÜLI-ZAKAR I. (1989): Agglomerationsprozesse und ihre fragezeichen in dem Borsoder Industriegebiet. In: *Acta Geographica Debrecina*. Tomus XXIV_XXV. Debrecen. pp. 199–211.
- SZÁNTÓ ZS. (1979): Funkcionálisan együttélő településcsoportok. In: *Településtudományi Közlemények*. 1. pp. 41–60.
- TÍMÁR J. (2006): Az agglomerálódástól a szuburbanizációig: „Tértermelés” a poszt-szocialista Magyarországon. In: Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.): *Agglomerációk és szuburbanizálódás Magyarországon*. Savaria University Press, Szombathely. pp. 35–51.
- TÓTH J. (1985): Az urbanizációs folyamat néhány elméleti kérdése, különös tekintettel az Alföldre. In: *Alföldi Tanulmányok*. IX. Békéscsaba. pp. 123–138.
- TÓTH J. (1988): Urbanizáció az Alföldön. MTA Doktori Disszertáció. 188. p.
- TÓTH J. (2006): Az agglomerálódás stádiumai. In: Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.): *Agglomerálódás és szuburbanizációk Magyarországon*. Szombathely. pp. 6–14.
- VALÉR É. (2009): A magyarországi agglomerálódás folyamatának alakulása. OTKA. Kutatási zárójelentés. p. 12. (Internet elérés: 2015. XII. 20.)
- VIGA GY. (1982): A Bükk-vidéki falvak 19. századi életmódjához. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXI. Miskolc. pp. 231–239.

VILÁGHÁBORÚS POLITIKAI FÖLDRAJZI ÉRVEK
(AZ 1916. JANUÁR 7-EI KÖZÖS MINISZTERTANÁCSI
JEGYZŐKÖNYV GEOGRÁFIAI ELEMEI)

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

Reasoning Based on World War I-Era Political Geography
(Geographical elements of the joint cabinet council minutes of January 7, 1916)

During World War I, the political generation making decisions could not have been familiar with Friedrich Ratzel's political geography in its totality. Still, when making decisions, especially the ones defining specific military goals, they were analyzing, evaluating, and reasoning based on geographical principles. These military goals were discussed during the joint Austro-Hungarian cabinet council meeting on January 7, 1916. Chief of General Staff Conrad von Hötzendorf had prepared a memorandum on the issue a few days prior to the meeting, which was attached to the minutes of the council cabinet meeting. Both documents indicate that the leaders of Austro-Hungary were trying to shape the political geography of post-war Europe from the position of a great power and with a geographical approach. The texts of both the minutes and the memorandum include deep political geographical commentary, which indicates that politicians at the turn of the 20th century were probably influenced by an unconscious geographical model that corresponded with Ratzel's political geography. The arguments and counterarguments presented during the cabinet council meeting involve geographical elements that could have made possible the realization of Austro-Hungary's supremacy in the Balkans and the expansion of the empire by obtaining Polish territory. The present study reconstructs and interprets the content of the joint cabinet council meeting by translating and utilizing the original sources. (*Keywords: Austro-Hungary; World War I; military goals; geographical model; historical geography*)

Az első világháborút közvetlenül megelőző és követő évtizedek a politikai földrajz, továbbá a tőle élesen el nem választható kezdeti, klasszikus geopolitika megszületésének, eszmerendszere kikristályosodásának és nem utolsósorban szinte rohamos térhódításának kora. E tudománytörténeti folyamatra a nagy világháború, a vele kapcsolatos térbeli folyamatok és földrajzi képletek, állapotok jelentős mértékben hatottak: gerjesztették azt. A világháború átalakította az európai kultúrkör földrajzi gondolkodását (*Teleki P.* 1996). A fegyveres konfliktus utáni évtizedek politikai földrajzi és geopolitikai szakirodalmában a világháború kérdései, jelenségei rendre visszaköszönek, a kor tudományos élete az összeütközés okát, lefolyásának és kimenetelének milyenségét geográfiai szempontból is igyekezett értelmezni. A Friedrich Ratzel által kidolgozott politikai földrajz téziseit történelmi modellként alkalmazta. Metodológiai szempontból, a földrajztudomány felől nézve ez nyilvánvalóan nem volt meddő kísérlet, hiszen

az első világháború – mint minden térben zajló társadalmi folyamat – leírható a geográfia eszközeivel (Nagy M. M. 2014). Ezek az értékelések a politikai geográfiai folyamatokat – éppen a ratzeli gondolatmenetből eredően – törekedtek objektív törvényszerűségekbe absztrahálni, azonban figyelmen kívül hagyták, hogy a Nagy Háború korszakában és éveiben a legfelsőbb állami szinteken hozott döntések földrajzi alapon történtek. Legfőképpen abban az esetben, amikor a háborús célok és célkitűzések meghatározásáról volt szó. Vagyis a döntéshozók földrajzi szemléletmódja – már csak a politikai praktikum miatt is – stratégiai, nagyhatalmi politikai tényezővé vált. Ezen a ponton azonban egy sajátos kultúr-történeti jelenségbe, a politikai földrajz praxeológiájának kérdésébe ütközünk. A Nagy Háború korának vezető politikusai – a generációjukra jellemző életpályájukból eredően – egy időben nőttek fel a politikai földrajzi szemléletmóddal, de annak még azzal a kezdeti fajtájával, amely kronológiai okokból nem dolgozhatta fel a fegyveres konfliktus tapasztalatait. Sokat elárul ezzel kapcsolatban, hogy Friedrich Ratzel (1844–1904) ugyanahhoz a generációhoz tartozott, mint például a Monarchia egyik háborús külügyminisztere, báró Burián István (1851–1922), vagy éppen a szakirodalomban oly sokat emlegetett vezérkari főnöke, Franz Xaver Josef Conrad von Hötzendorf tábornagy (1852–1925). Ez a kronológiai és biográfiai egybeesés adja azt a feltételezést, hogy a háborús döntéshozók nem ismerhették teljes egészében koruk szaktudománya, a politikai földrajz téziseit. Nyilvánvaló az is, hogy a szemben álló társadalmak politikai elitjének tagjai eltérő földrajzi műveltségük lehettek, néhányan akár mélyebben is elsajátíthatták annak tételeit, hiszen Ratzel fő művének második, bővített kiadása már 1903-tól hozzáférhető volt. Mindemellett mások bizonyára nem rendelkeztek mélyebb és alaposabb geográfiai műveltséggel, amelynek túlnyomó részét autodidakta módon szerezhették. Ez a geográfia 19. századi ontogeneziséből adódott.

A korabeli dokumentumok azonban mégis arról tanúskodnak: a hadicélok és a háborús célkitűzésekkel kapcsolatos döntések mélyreható földrajzi megfontolások alapján születtek. Ez arra utal, hogy a Nagy Háború idején létezhetett egy a mindennapok szintjén megjelenő *gyakorlati politikai földrajz*, amely művelőinek zöme nem ismerte, nem ismerhette teljes egészében Ratzel eszmerendszerét. A politikai, a diplomáciai, továbbá a katonai logika kényszerítette ki a geográfiai tényezőkben történő gondolkodást, amely nagyon markánsan öltött testet az Osztrák–Magyar Monarchia 1916. január 7-ei bécsi közös minisztertanácsának ülésén. Ekkor a dunai birodalom hadicéljait tárgyalták.

Tanulmányunkban az ott elhangzott vélemények és állásfoglalások alapján rekonstruáljuk azokat a geográfiai képleteket, folyamatokat, továbbá jelenségeket, amelyek figyelembevételével a Monarchia vezetése igyekezett kül- és katonapolitikai céljait meghatározni és elérni. Rövidebben fogalmazva, a Nagy Háború korára jellemző gyakorlati politikai földrajz néhány elemét mutatjuk be.

Módszertani kérdések

Dolgozatunk két dokumentum – az említett közös minisztertanács jegyzőkönyve, valamint Conrad von Hötzendorf tábornok ahhoz csatolt memoranduma – geográfiai tartalmának feltárására irányul. Ezek forrásközlését Komjáthy Miklós 1966-ban végezte el, amikor az Osztrák–Magyar Monarchia legfelsőbb döntéshozó szervének az első világháború során tartott összes ülései 41 jegyzőkönyvét publikálta. Az itt nyilvánosságra hozott dokumentumok – illeszkedve a nemzetközi tudománytörténeti folyamatokba – részben új kutatási irányt jelöltek ki az első világháború megítélésében és a háborús felelősség kérdéskörének feldolgozásában. Az ezekről mintegy fél évszázaddal ezelőtt lezajlott tudományos vita egyben feleletet ad arra is, hogy miért éppen a közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek alapján célszerű rekonstruálni a háború célkitűzésének geográfiai tartalmát, valamint a döntéshozók földrajzi gondolkodását. A diskurzus felértékelte a jegyzőkönyvek forrásértékét. A történeti szakma belső polémiája (*Galántai J.* 1965., *Diószegi I.* 1972., *Pollmann F.* 2003) más faktorok mellett a források alkalmazása körül is zajlott. Fritz Fischer hamburgi történész már az 1950-es években széleskörű levéltári kutatásokat folytatott az első világháborúval kapcsolatban, és munkájának egyik eredménye az a felismerés lett: a kortársai által előnyben részesített forrástípussal – a memoárirodalommal – szemben célszerű nagyobb súlyt helyezni a korabeli állami dokumentumokra (*Galántai J.* 1965). Fischer nem vetette el teljesen a memoárokat és az egyéb forrásokat, pusztán abból indult ki, hogy a legmagasabb szintű döntések dokumentációja konkrétabb, pontosabb képet nyújt, mint az azokról – sokszor évtizedekkel később – keletkezett emlékiratok. Dolgozatunk szempontjából – mintegy magyarázattal az általunk vizsgált információs források típusára – pusztán annyit fűzhetünk hozzá a fentiekben elmondottakhoz, a közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek tömör, feszes fogalmazású, ám egyáltalán nem rövid terjedelmű szövege egyfelől pontos képet nyújt a Monarchia döntéshozóinak külpolitikai – területi, tehát geográfiai – elképzeléseiről, másfelől éppen a vitában elhangzott érvek és ellenérvek mutatják meg a földrajzi elemeket politikusi gondolkodásukban.

A választott jegyzőkönyv geográfiai megközelítésből történő feldolgozása mellett szól egy másik módszertani érv is, ami a kérdéskör historiográfiájának jelenlegi állására vezethető vissza. Az első világháború történetével az elmúlt évszázadban – különböző megközelítésekkel – történészek nemzedékei foglalkoztak, a centenáriumi megemlékezések pedig az amúgy is terjedelmes szakirodalom jelentős – mind mennyiségi, mind minőségi – bővülését eredményezték (*Szűts Z. O.* 2016). Az első világháború történeti megítélésében a nagy váltás már a múlt század hatvanas éveiben megtörtént, és az arról alkotott kép egyre árnyaltabb lett. A gyakorta a „*huszadik század őskatasztrófájának*” tekintett világegéssel foglalkozó szakirodalom zöme – miközben a szembenálló felek háborús célkitűzéseit is igyekszik feldolgozni – általában a nagy világpolitikai célokra fókuszál, és a konkrét területi követelésekre vagy kevés figyelmet szentel, vagy ki sem tér

(Julier F. 1933., Galántai J. 1980., Münkler H. 2013). A háborús területi célok kérdésköre az egykori politikai célok mellett feltűnően elsikkad az Osztrák–Magyar Monarchia, a háború egyik főszereplője esetében (Galántai J. 2001., Hajdu T. – Pollmann F. 2014., Rauchensteiner, M. 2017., Judson, M. P. 2017), ami már csak abból a szempontból is figyelmet érdemel, mert Ausztria–Magyarországnak nem globális, hanem pusztán regionális céljai lehettek a háború folyamán.

Az első világháborús szakirodalom másik jellemzője, hogy általában nem különül el benne a távlati, világalpoliti célok, valamint a konkrét háborús területi célkitűzések halmaza. A kettő gyakorta összemosódik, és a különbségtétel hiánya zavarja az értékelést. E módszertani hibát a földrajzi megközelítés mellőzése indokolhatja. Az első világháború egyik fontos geográfiai jellemzője, hogy miközben a világ feletti hegemoniáért, a teljes hatalmi átrendezésért vívták, addig a szembenálló felek konkrét katonai, területi célkitűzései megmaradtak a regionális, sőt egyes esetekben a lokális szinten (Nagy M. M. 2014). A konkrét területi célok meghatározásánál a történelmi szakirodalomban kifejezetten zavaró, hogy a legfelső szintű döntéshozó szervezetek – esetünkben a közös minisztertanács – elhatározásait szembe vagy éppen párhuzamba állítják a történelmi szereplők emlékirataival, beszédeivel és gyakorta az efemer irodalomban kinyilvánított, kevésbé szakmai, mint inkább politikai véleményükkel. Jóllehet az utóbbiak hatást gyakoroltak az állami döntésekre, de ezek a véleménynyilvánítások mégsem azonosíthatók a nagyhatalmi, diplomáciai elhatározásokkal. Mindazonáltal jól mutatják az adott társadalmon belül a háborús célkitűzésekkel kapcsolatos véleménykülönbségeket. Módszertani szempontból kiváló példája ennek a magyar társadalomban mutatkozó vélemények sokasága a Szerbiával szembeni hadicélokra vonatkozóan (Szabó D. 1976).

Az Osztrák–Magyar Monarchia hadicéljai, területi vonatkozású célkitűzései túlmutatnak a pusztán térbeli növekedésen, amennyiben a dunai birodalom ezek elérésével igyekezett egyfelől bizonyítani a világ felé a 19. század második felében megrendülő látszó nagyhatalmi állását, másfelől – részben a Balkán, részben Kelet-Európa felé – növelni igyekezett azt. Szándékainak érvényesítése az európai hatalmi térben geográfiai feszültséget generált mind háborús ellenfelei, mind szövetségesei – legfőképpen a Német Birodalom – tekintetében. Ez a hadicélok kérdésénél kiemelkedően a pusztán katonaföldrajz köréből, és már a politikai földrajz kategóriájába emeli. A Monarchia legfőbb háborús célkitűzése a Balkán feletti politikai hegemonia teljes kiépítése és biztosítása volt, amelyet különböző geográfiai vonatkozású kül- és katonapolitikai lépésekkel igyekezett megoldani. A másik térség – amelynek átrendezése a közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek alapján a keleti fronton bekövetkezett változások kapcsán merült fel – a történelmi Lengyelország, ahogyan a korabeli dokumentumokban nevezték a „*kongresszusi Lengyelország*” lett. Ennek esetében ugyanilyen jellegű geográfiai lépésekkel számoltak.

A földrajzi szemléletmód erőteljes érvényesülése veti fel a geográfiai modellek alkalmazhatóságának kérdését a politikai, a diplomáciai síkon. Miután esetünkben a területek feletti uralomról van szó, kézenfekvő volt az elérendő célok geográfiai – topográfiai – kifejezésekkel történő leírása. A közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek azonban arról tanúskodnak, hogy a döntéshozók egy olyan sajátos – nem tudatos – geográfiai modell alapján gondolkodtak, ami a kor emberére jellemző volt. E modell azon a történelmi tapasztalaton alapult, amelyet a korábbi századokból örökölték: a hatalmi és a nagyhatalmi állást azonosították az államtér méretével, valamint lakosságának nagyságával. A modell harmadik eleme pedig az volt, hogy a századforduló időszakában az egy nemzet egy államtér ideája lebegett az európai politikusok szeme előtt. Ezt az utóbbi eszmei állapotot a Monarchia – éppen soknemzetiségű voltából eredően – képtelen volt megvalósítani, így azt egy földrajzi küldetéstudattal pótolta: a soknemzetiségű térség belső konfliktusainak uralása egy nagyhatalmi államtér segítségével. S ehhez hozzájárult a Habsburg-birodalom közvetlen földrajzi szomszédságában felemelkedő és folyamatosan erősödő két nagyhatalom – Oroszország, valamint Németország – fenyegetésével szembeni oltalmazó tudata is (Steinacker, H. 1963., *Diószegi I.* 1979). Különösen az utóbbi már az osztrák–magyar kiegyezés egyik alapeszméje volt, amelyet Deák Ferenc is beépített 1867 tavaszán a képviselőházban tartott beszédében elhangzott argumentációjába. A fentiekben leírt teljes földrajzi modell ekkor már létezett: „...Az államok ereje nem absolut fogalom. Lajos és Mátyás korában nemcsak azért volt Magyarország nagy és erős, mert fejedelmei bölcsék, népe vitéz volt, hanem azért is, mert akkor Európa legnagyobb országai közé tartozott... Anglia Skóciával nem volt egyesülve; a mostani Franciaország több részre volt szakadva; Németországnak, Olaszországnak sok ura volt; Oroszország Lengyelországgal sem bírt megküzdeni; csak a török erő volt hatalmas és tekintélyes. Most azonban mily nagyok az európai államok dimenziói. A 20 millió népességű Olaszországot értelmes népével, virágzó kereskedésével, sok jó kikötőjével még nagyhatalomnak sem tekinti a világ. Fönn bírna ezek közt állani Magyarország, beékelve a hatalmas orosz és német birodalom közé?..” (Kónyi M. 1897. p. 461.).

Geográfiai érvek a közös minisztertanács ülésén

Az 1916. január 7-én Bécsben, a Monarchia hadicéljairól tartott közös minisztertanácsi ülést követően az azon elnöklő, ekkor már közös külügyminiszter, báró Burián István naplójában a megbeszélés lényegét összegezte. Azon a katonailag már legyőzött Szerbia bekebelezését szorgalmazó Conrad tábornok és a magyar miniszterelnök – aki az annektálás ellen volt – két álláspontot képviselt, míg ő inkább a vezérkari főnök véleménye felé hajlott. Burián külpolitikai téren mindenképpen meg akarta őrizni a szabad kezet, és ennek érdekében nem tartotta célszerűnek elhamarkodottan dönteni. Majd napi bejegyzése végén felveti Montenegró problémáját is, azt

Szerbiával együtt értékeli, naplójegyzetében pedig egy politikai földrajzi megjegyzést tesz: „...*Ha [Montenegró] szerb területtel egyesül, úgy mint a kovász hatna és leghathatósabban játszana Prémontot...*” (Kánási Sz. 1999. p. 167.).

A fenti rövid összefoglaló sorok mögött hosszúra nyúlt vita, a tagok által kifejtett terjedelmes földrajzi érvek álltak. A közös minisztertanács résztvevői az alábbiak voltak: az elnöki feladatokat ellátó báró Burián István közös külügy-miniszter, gróf Karl Stürgkh osztrák miniszterelnök, gróf Tisza István magyar miniszterelnök, Ernst von Koerber közös pénzügyminiszter, báró Alexander von Krobatin tábornok közös hadügyminiszter, valamint báró Franz Conrad von Hötzendorf tábornok, a vezérkar főnöke. A közös minisztertanács korábban a háborúban elérendő hadicélokkal a szarajevói merényletet követő júliusi válság idején több alkalommal is foglalkozott. 1914 nyarán a Szerbiával szembeni kül- és katonapolitikai célkitűzéseket igyekeztek konkretizálni, és az 1914. július 19-ei minisztertanácson – Tisza István határozott fellépésének köszönhetően – született meg egy kevésbé agresszív határozat. Ennek értelmében a Monarchia diplomáciai úton tudatta az érintett országokkal, hogy Szerbia ellen nem folytat hódító háborút, a balkáni államot nem áll szándékában bekebelezni. Ezzel szemben nem zárja ki a határkiigazítások lehetőségét, szerb területek átmeneti megszállását, és tudomásul veszi Szerbiának a más államok által végrehajtott területi csonkítását. Az 1914. évi döntés megszületésekor Ausztria-Magyarország vezetői a szerb államtér kisebb tételét Bulgária, Görögország, Albánia és esetleg Románia javára képzelték el (Komjáthy M. 1966. pp. 150–151.). A döntés geográfiai tartalma a Balkán-félsziget politikai földrajzi térszerkezetének – a 19. század második felében megkezdődött – további fragmentálására, valamint Ausztria–Magyarország déli szupremációs terének jelentős expanziójára irányult.

Az 1916. január 7-ei közös minisztertanácsig eltelt mintegy másfél évben azonban jelentősen megváltozott a kül- és katonapolitikai helyzet. A Balkán-félsziget túlnyomó része a központi hatalmak kezébe került, a keleti fronton Galíciából és a kongresszusi Lengyelországból sikerült kiszorítani az orosz erőket, míg délnyugaton – Olaszország hadba lépésével (1915 májusában) – újabb hadszínteret kellett nyitni. Ennek annyi politikai földrajzi következménye lett, hogy a háború kezdetén geográfiai arcával a Balkán felé fordult Monarchia előtt újabb lehetőségek és problémák – a lengyel területek sorsa – nyíltak. A dunai birodalom politikai földrajzi látókörébe immár a keleti térség is bekerült. Jóllehet a Monarchia külpolitikai prioritása továbbra is a Balkán maradt, de 1916 elején – a hadviselés gyakorlati kényszeréből eredően – a keleti szomszédos területek térrendezésével is foglalkoznia kellett.

A közös minisztertanácsot megelőzően, 1916. január 4. keltezéssel Conrad tábornok egy memorandumot készített Tisza István magyar miniszterelnök részére, amelyben összefoglalta a háborús helyzetet és az egyes hadszíntereken teendő katonapolitikai lépéseket (Komjáthy M. 1966. pp. 374–381.). E dokumentum elején Conrad leszögezte: teljesen egyetért Tiszával, hogy a Monarchia

– az 1915. évi katonai sikerek ellenére – egyáltalán nincsen abban a helyzetben, hogy akarátát az antant hatalmakra rákényszerítse és rávegye azokat a békekötésre. Azt is elmondja, nem akar feltétlenül hódítani, hanem pusztán olyan katonai célokat akar elérni, amelyek hosszú időre biztosítják a Monarchia hatalmi helyzetét, és megakadályozzák a háborúban addig fellépő súlyos helyzetek ismétlődését. Ebből a szempontból kiindulva fejtette ki nézeteit Oroszországgal, Olaszországgal, valamint a Balkánnal kapcsolatban.

Földrajzi paraméterei miatt elérhetetlennek tartotta Oroszország teljes katonai leverését, és így csak a lengyel területek felosztásával foglalkozott. Azzal számolt, hogy az elfoglalt Lengyelország egy részét célszerű lenne visszajuttatni Oroszországnak, míg a Visztulától nyugatra elterülő országrészt a Német Birodalom és Ausztria–Magyarország között kellene felosztani. Conrad teljesen kizárták tartotta az önálló Lengyelország létrehozását, vagy „*Orosz–Lengyelországnak*” szövetségi államként történő betagozását a Német Birodalomba. Conrad attól tartott, hogy mindkét változat Galícia elszakadását eredményezné a Monarchiától. Az önálló Lengyelország pedig – szláv államként – előbb-utóbb orosz befolyás alá kerülne; új ellenség jelenne meg a Monarchiával szemben. Ebben a szakmai véleményben a több hadszíntéren vívandó háború katonaföldrajzi képlete elleni védekezés nyilvánult meg.

Conrad Olaszországgal kapcsolatos nézeteit néhány sorban foglalta össze. Az itt elérendő célokkal csak az olasz hadsereg megsemmisítése után kívánt foglalkozni. Ennél nagyobb távú katonapolitikai célkitűzése Olaszország végérvényes kiszorítása volt az Adria keleti partvidékéről, ami szorosan összefüggött a Balkán-félsziget kérdéskörével. Ezt egyébként délszláv problémaként fogta fel, és együtt tárgyalta az albán államra vonatkozó nézeteivel. Conrad azt a határozott álláspontot képviselte, hogy Szerbiát teljes egészében, míg Albániának csak az északi területeit szükséges a Monarchia államterébe integrálni. Az annektálással együtt célszerűnek tartotta a szerb uralkodóház elűzését és Albánia középső, valamint déli területeinek felosztását a többi balkáni állam között. E katonapolitikai célok megvalósítása földrajzi szempontból a Monarchia államterének, valamint a Balkán-félszigeten gyakorolt befolyásának növelésén túl az olaszok kiszorítását is jelentette a térségből.

A Conrad-féle memorandum – tanulmányunk témája szempontjából – fontos szövegrésze egy politikai földrajzi jelenséggel, a *fennhatóság vagy protektorátus* gyakorlati megvalósíthatóságával foglalkozott. Pontosabban fogalmazva – Tisza Istvánnak az annektálással szembeni állásfoglalására adott – elutasító érvekkel. A textus sajátos politikai földrajzi tartalmat tükrözött. Conrad abból indult ki, hogy mind a fennhatóság, mind a protektorátus – Tisza elgondolásának megfelelően – egy területében jelentősen megnyirbált, de mégis valamennyire önálló Szerbiát feltételezne, ami folyamatos súrlódásokhoz vezetne a balkáni állam és szomszédai, elsősorban Ausztria–Magyarország között. A fennhatóságszerű vagy protektorátusi állapot – érvelt Conrad – olyan anyagi és politikai tehertételt jelentene, amely

semmiféle konkrét haszonnal nem járna, de a többi hatalom befolyása érvényesítését lehetővé tenné. A protektorátus előbb-utóbb az államszervezet megerősödéséhez, fokozatos önállósodásához vezetne, aminek végső pontja, hogy az a protektorátust lerázza magáról, és a korábbi protektor ellen forduljon. Ez nyilvánvalóan a nagyszerb propaganda újjáéledését jelentené; a háború előtti állapot térne vissza.

Szerbia bekebelezése esetén azonban a Monarchia vezetésének számolnia kellett az antant hatalmak reakcióival, amelyeket Conrad egészen sajátosan vélt megoldani. Véleménye szerint Szerbiát a Monarchia ellenfelei éppúgy a Balkán-félsziget „*bajkeverőjének*” tartották, mint Ausztria–Magyarország, és valósággal megkönnyebbülnének, ha megszabadulhatnának az általa előidézett problémáktól. Ezt a véleményt – mondhatnánk külpolitikai naivitást –, már amennyiben azt Conrad komolyan gondolta, arra a katonai tényre alapozta, hogy a központi hatalmak erői a szerb hadsereg és államapparátus jelentős részét kiszorították a Balkán-félszigetről. A szerb kormány előbb Korfura, majd Szalonikibe menekült, míg a viszonylag jelentős szerb katonai erőket az antant Korfura szállította. Conrad ebből a tényből vonhatta le azt a következtetést: a szerbek az antant hatalmak terhére lehetnek (*Kleindel, W. 1989, Galántai J. 1980*). A szerb kérdéssel szorosan összefonódó Albániáról Conrad úgy vélekedett; 1912 óta bebizonyosodott annak életképtelensége, ezért fel kell számolni. Az észak albán területek megszállása pedig – a területi egység érdekében – megköveteli Szerbia annektálását. Albániával kapcsolatban fogalmazta meg Conrad a kora emberének politikai földrajzi nézeteiről sokat eláruló érvét: „...*Az albán elem homogenitásáról sem a nyelv, sem a származás vagy vallás tekintetében nincsen szó. Ezért egy ilyen államszervezet, mint amilyen a fennálló fejedelemség, minden érdekelt hatalom, legfőképpen Olaszország befolyásának csomópontja lenne, amelynek tartós megtelepedését az adriai keleti partvidéken semmi esetre sem engedhetjük meg...*” (*Komjáthy M. 1966. p. 380.*).

Conrad fent ismertetett memoranduma – a benne foglalt minden határozott, katonás tömörséggel megfogalmazott célkitűzések és a látszat ellenére – nem a közös minisztertanács vitaanyagául készült, hanem inkább a magyar miniszterelnökkel ellentétes vélemény kinyilvánításaként. Erre utal, hogy az 1916. január 7-ei ülésen ugyan elhangzottak utalások a memorandumra, de pusztán a különböző álláspontokkal kapcsolatos argumentációk kifejtésének rövidítése érdekében. A minisztertanács ülését báró Burián István nyitotta meg egy eléggé hosszú és a főbb megoldandó kérdések ismertetésére irányuló expozéval. Előadásában a Balkánnal – elsősorban Szerbiával és Albániával –, valamint Lengyelországgal foglalkozott. A beszéd geográfiai érdekessége legfőképpen politikai földrajzi jellege, valamint vitaindító hangulata. Azon túl, hogy Burián ismertette saját álláspontját, több helyen ütköztette az egymással szembenálló véleményeket is.

A külügyminiszteri expozé bevezető része alapján fontos hangsúlyoznunk, hogy a minisztertanács szellemisége egy nagyhatalmi birodaloméra vallott, és a résztvevők hozzászólásai is ilyen jellegűek voltak. Burián beszéde kezdetén leszögezte, hogy a

háborút elsősorban a Monarchia integritásáért és biztonságáért viselik. Mindazonáltal gondoskodni kell arról, hogy az elért katonai sikereket a legnagyobb mértékben kihasználják, de oly módon, hogy közben figyelembe szükséges venni hatásukat a Monarchia jövőbeli politikai életére is. Ennek érdekében – mai szemmel nézve – egy birodalmi államtér vezetőjéhez méltóan felhívta arra is a figyelmet, hogy a dualista rendszerből eredően nem lehet csak osztrák, vagy csak magyar szempontok alapján dönteni: a Monarchia egészének érdekei mentén kell gondolkodni. Burián a háborús célkitűzéseket nem tekintette merev, feladhatatlan elképzeléseknek. Külügyminiszterként el is zárkózott a végleges határozathozatal elől: ezt a háborút lezáró békekötés időszakára elodázta.

Először a szerb kérdésről szólt. Ennek megoldását a Monarchia keretein belül tartotta célszerűnek. Ezen a ponton kerültek előtérbe a népesedésföldrajzi viszonyok és azok hatása a Monarchia politikai földrajzi helyzetére. Ahogyan Burián fogalmazott: „...*A fő kérdés a statisztika terén rejlik...*” (Komjáthy M. 1966. p. 355.). Véleménye szerint a délszláv problémát kettős, egy pusztán szerb, valamint egy szerb–horvát vonatkozásban kell vizsgálni. Amennyiben meghagynának egy független 1,5 millió lakosú Szerbiát, akkor ennek következménye az lenne, hogy az összes szerbség kétharmada a Monarchiában, míg egyharmada azon kívül élne. Azonban – mondta Burián – amennyiben a „*szerb–horvát néptörzset*” egy egészként kezelik, úgy annak négyötöde a Monarchiában maradna, és csak egyötöde kerülne a határon túlra. A megszüntetendő probléma lényegét abban látta, hogy a teljes bekebelezés, vagy a kis független Szerbia meghagyása vezetne-e inkább a szerbek ellenségeskedésének végéhez. Államjogi szempontból a dualista berendezkedés elég rugalmas ahhoz – érvelt Burián –, hogy a szerb területeket valamilyen módon a Monarchiához csatolják.

A szerb kérdés valódi rákfenéje – mai szemmel nézve – megoldhatatlansága volt, mert akár az annektálás, akár annak elmaradása csak nehézségeket okozott volna Ausztria–Magyarországnak. A területében csökkentett méretű Szerbia továbbra is a Monarchia ellensége maradt volna. Az önálló Szerbiát – polemizált Burián – teljesen meg kellene fosztani politikai cselekvési szabadságától, ennek érdekében „*drákói eszközöket*” kellene alkalmazni, de Szerbia még így is megtalálhatná annak módját, hogy idegen hatalmak segítségével politikai zavarokat idézzon elő. Az annexió legalább ilyen veszélyesnek tűnt: „...*Másfelől világos, hogy a Monarchiába történő egész bekebelezés olyan terhet jelentene, amelyet csak az elháríthatatlan szükségszerűség elismerésével vállalhatnánk. Azok a nehézségek és veszélyek, amelyeket egy kisebbé tett Szerbia hordoz számunkra, nagy mértékben fennmaradnának a bekebelezés után is. Illúzióknak kell tartanunk, hogy ebben az esetben a pánszerb agitáció megszűnne...*” (Komjáthy M. 1966. p. 356.). Az annektálás magával hozná a szerb emigráció megjelenését az idegen hatalmaknál: tehát valódi megoldás ez nem lenne. Ugyanakkor a szerb területek bekebelezése mellett szólt, hogy a Monarchia fennhatósága alatt álló, ám formailag önálló Szerbia központja – ez valamelyik kisváros lenne – továbbra is megmaradna a

nagyszerb politika centrumának. Vagyis – a mai politikai földrajz nyelvére lefordítva – abszolút megoldást a szerb kérdésben Burián szerint sem a szupremációs térbe kényszerített önálló állam, sem a teljes bekebelezés nem hozhatna. Ennek felismerése vezethette a külügyminisztert arra a következtetésre: a teljes, végérvényes döntés ideje még nem jött el, azt az orosz fél diplomáciai lépéseitől kell majd függővé tenni. Készülve a háborút lezáró, akkor még nagyon távolinak tűnő tárgyalásokra, nyilván szem előtt tartva a Monarchia nagyhatalmi állását, leszögezte: a békekötés nem hiúsulhat meg Szerbia önállóságának kérdésén.

A Balkán-félsziget többi országa esetében Burián véleményét a szerb kérdés rendezésével kötötte össze. Fenntartotta Montenegró önállósága megőrzésének lehetőségét, de azt kizárta, hogy ez egyesülhessen a megkisebbitett Szerbiával. Ez egy balkáni Piemont kialakulását jelentené. Albániát a külügyminiszter önálló államként szándékozott megőrizni, miközben elismerte, hogy annak 1912-ben történt megalakítása óta az olasz törekvések érvényesülése és az elhibázott diplomácia miatt „*kondominium*” alakult ki. Ezt kell felváltani a Monarchia uralta protektorátussal, elkerülendő a katonai megszállás kényszerhelyzetét. Így lehetne elérni a dunai birodalom uralmi helyzetét a Balkán-félszigeten. Az Albániával kapcsolatos másik megoldás annak felosztása lehet. Ez Olaszország kizorítását jelentené a Balkánról. Ebben az esetben Burián Conraddal értett egyet, amennyiben a Monarchia megszállná Albánia északi részét, míg a többi területen Bulgária és Görögország osztozkodhatna.

Burián ezt követően tért át a lengyel kérdésre. Tájékoztatta a résztvevőket, hogy miután a lengyel területekről kiszorították az orosz erőket, tárgyalásokat folytatott Berlinben. Ott azt tapasztalta, hogy a nyugati front eseményeinek hatására, a németek feladták azt a korábbi álláspontjukat, amely szerint Lengyelország a Monarchiához kerülhetne. Így számításba kell venni – a békekötés érdekében – a lengyel területek egy részének visszaadását Oroszországnak és megosztásukat Ausztria–Magyarország, valamint Németország között. Egy a Monarchia határain kívül elhelyezkedő önálló Lengyelországot Burián – Conradhoz hasonlóan – veszélyesnek tartotta: Galícia kiszakadásától félt a Monarchiából. Földrajzi szempontból – tehetjük hozzá – egy önálló Lengyelország a dunai-birodalom földrajzi centrifugális és centripetális erői egyensúlyi helyzetének megbomlásával fenyegetett.

Ezt követően kapott szót Tisza István magyar miniszterelnök, aki hozzászólásában hangsúlyozta, a magyar nemzetállam érdekei a Monarchia „*nagyhatalmi állásának*” feltételét jelentik. A lengyel kérdésben az elsőbbséget átengedte az osztrák félnek, de figyelmeztetett arra, hogy Lengyelország betagozásával a dunai birodalomba súlyos terhet rovunk arra. Majd áttért a Balkán-félsziget problémáira. Albániát egy ottani, a Monarchia befolyása alatt álló mintaállammá szándékozott fejleszteni, és csak e próbálkozás kudarca után gondolt a felosztásra. Ami Montenegrót illeti, Tisza nem zárkózott el annak egyesítésétől Szerbiával: Montenegró még jó ütőkártya lehet a szerb kérdésben. Ezt az utóbbit tekintette a lényegi problémának, ez már hat a magyar Szent Korona országaira. Figyelembe

véve a horvátokat is, egy jelentősen megkisebbitett, önálló Szerbiát tartott reális megoldásnak. Szerbia egy kis darabja ekkor Magyarországhoz kerülne, de a nagy délszláv eszme érvényesülésének megakadályozására sajátos földrajzi eljárással akart élni: „...*A Magyarországhoz csatolt részeken, amint csak lehet, megbízható magyar és német parasztok letelepítésével [itt Tisza a kolonizáció kifejezésével élt] kellene kezdeni, és ily módon a Monarchia délkeleti határánál maradandóan egy éket létesíteni a királyságban és a Monarchiában élő szerbek között. Belgrád magyar tartományi város lenne, és így a szerbség központjaként elveszítené minden jelentőségét. Az egész kolonizációs akciónak, amelytől [Tisza] nagyon jó eredményeket remél, azonban csak akkor lenne értelme, ha Szerbiát nem anektáljuk...*” (Komjáthy M. 1966. p. 365.). Tisza a maradék szerb államot a Monarchiához fűződő nagyon szoros gazdasági kapcsolatokkal szándékozott a birodalom érdekszférájában tartani.

Az osztrák miniszterelnök, gróf Stürgkh – élve a Tisza nyújtotta lehetőséggel – elsősorban a lengyel kérdéstről fejtette ki véleményét. Előljáróban azonban hangsúlyozta, hogy a január 7-ei minisztertanácsnak nem feladata „*kötelező érvényű döntések*” meghozatala: pusztán a fennálló problémákkal kapcsolatos véleménycseréről van szó. Ő egyértelműen Lengyelországnak a Monarchiába történő bekebelezését szorgalmazta, mert véleménye szerint minden egyéb megoldás Galícia elvesztéséhez vezetne. Ez a politikai földrajz nyelvére fordítva azt jelenti: a Monarchia az esetleges területi károsodást államtere növelésével szándékozott megelőzni. Nyugodtan mondhatjuk, a politikai földrajzi előremenekülés eszközével élt. Stürgkh ugyanakkor felvetette, hogy Lengyelország bekebelezése esetén – a Galiciában élő nagyszámú lengyel lakosság miatt – a Monarchia keleti tartományait át kell majd szervezni. A rutének lengyelelleses érzelmei miatt Kelet-Galiciát célszerű lenne leválasztani és Bukovinához hasonlóan megszervezni. Ezen a ponton a külpolitikai háborús célkitűzések a dunai birodalom belső térszervezésének problémájává váltak. Véleménynyilvánítása második felében az osztrák miniszterelnök a Balkán-kérdéshez is hozzászólt: Szerbia anektálását szorgalmazta. Földrajzi értelemben az előzőekhez képest nem mondott újat, és ugyanezt állíthatjuk a közös pénzügyminiszterről is.

A minisztertanács végén kapott szót Krobotin tábornok közös hadügyminiszter, valamint a már említett vezérkari főnök. Mindketten Szerbia anektálásának álláspontján voltak, és a Conrad-féle memorandumhoz képest újdonságot nem mondtak. Krobotin vetett fel egy olyan katonai szempontot, amely biztos és szilárd érvként hathatott Szerbia anektálása mellett: „...*Amennyiben a Szerbiával szembeni akaratomkat most nem érvényesítjük, és azt nem tudjuk letörölni Európa térképéről, akkor a számunkra veszélyes agitáció a háborút követően ugyanott ismét azonnal életre kelne, és minket illetően 10-20 éven belül hasonló helyzetre kellene felkészülnünk, mint amilyen a háború kitörését megelőzően fennállt...*” (Komjáthy M. 1966. p. 370.).

Összegzés

Tanulmányunkban egy olyan minisztertanácsi jegyzőkönyv és a hozzá csatolt memorandum alapján mutattuk be a politikai földrajzi gondolkodás mindennapi megjelenését, amely az első világháborúnak az Osztrák–Magyar Monarchia számára kedvező kül- és katonapolitikai helyzetében keletkezett. A résztvevők véleménynyilvánításának tartalmi ismertetése meggyőzően bizonyítja, hogy Ausztria–Magyarország legfelső vezetői nem pusztán politikai, hanem földrajzi érvrendszer alapján és a geográfiai jelenségek alkalmazásával hoztak döntéseket. Jóllehet e közös minisztertanácsi ülésnek nem volt feladata végleges határozatot alkotni a hadicélokról, ám az egyes vélemények arra utalnak: az arra irányuló törekvés létezett. Feltűnő, hogy az ötletelés szintjén mozgó megbeszélés mindössze azzal a határozattal zárult; a lengyel területek kérdéseit alapvetően az osztrák, míg a szerb problémát a magyar fél kezeli. Tisza Istvánnak azt is sikerült keresztül vinnie, hogy a Balkán végleges területi rendezését a háborút követő időszakra halasztják. Addig az 1914. július 19-ei határozat maradt érvényben. A közös minisztertanácsban a legfőbb véleménykülönbség Szerbia annektálása körül alakult ki. A két álláspont között az eltérést földrajzi szempontból abban lehet összefoglalni: míg Tisza Szerbiával és a Balkánnal szemben a dunai birodalom politikai földrajzi túlerejével, addig vitapartnerei háborús eszközökkel igyekeztek nagyhatalmi érdeket érvényesíteni. Mindkettőnek van geográfiai alapja. Míg Tisza álláspontja aligha kíván földrajzi értelmezést, addig a háborús csoporté annál inkább. A kor ratzeli politikai földrajza szerint a háború a nagy embertömegek heves, erőszakos mozgása az egyik országból a másikba. Ebben a tekintetben a Szerbia annektálását katonai eszközökkel szorgalmazók szándéka is mély geográfiai tartalmat rejt. Azt ugyan nem tudjuk, hogy a résztvevők milyen mértékben ismerték Ratzel eszméit – véleményünk szerint kevésbé –, de az egyértelműnek tűnik, hogy az általuk folytatott gyakorlati politikai földrajzban, gondolkodásmódjukban erősen hatott a dolgozatunk elején említett geográfiai modell. Geográfiai vonatkozású külpolitikai kérdésekre földrajzi logikával kerestek válaszokat.

Felhasznált irodalom

- DIÓSZEGI I. (1972): A történetiség a mai történetírásban: eredmények és problémák a Habsburg-monarchia legújabbkori kutatásának történetében. *Kortárs* 16. 3. pp. 498–504.
- DIÓSZEGI I. (1979): *Nemzet, dinasztia, külpolitika*. Magvető, Budapest. 163 p.
- GALÁNTAI J. (1965): Miért hadakozott a vilmosi Németország? Nyugatnémet történészek az első világháborúról. *Valóság* 8. 6. pp. 30–37.
- GALÁNTAI J. (1980): *Az első világháború*. Gondolat, Budapest. 547 p.
- GALÁNTAI J. (2001): *Magyarország az első világháborúban*. Korona Kiadó, Budapest. 385 p.
- HAJDU T. – POLLMANN F. (2014): *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918*. Osiris Kiadó, Budapest. 415 p.

- JUDSON, M. P. (2017): Habsburg: Geschichte eines Imperiums 1740–1918. Verlag C. H. Beck, München. 667 p.
- JULIER F. (1933): 1914–1918: a világháború magyar szemmel. Magyar Szemle Társaság, Budapest. 302 p. + 3 t.
- KÁNÁSI SZ. (szerk.) (1999): Báró Burián István naplói 1907–1922, báró Burián István távirati könyvei. Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, Budapest. 375 p.
- KLEINDEL, W. (1989): Der Erste Weltkrieg: Daten-Zahlen-Fakten. Österreichischer Bundesverlag, Wien. 295 p. + 32 t.
- KOMJÁTHY M. (1966): Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch–Ungarischen Monarchie (1914–1918). Akadémiai Kiadó, Budapest. 723 p.
- KÓNYI M. (szerk.) (1897): Deák Ferencz beszédei IV. 1866–1867. Franklin Társulat, Budapest. 518 p.
- MÜNKLER, H. (2013): Der Große Krieg: die Welt 1914 bis 1918. Rowohlt, Berlin. 924 p.
- NAGY M. M. (2014): Magyarország az első világháborúban: térképek történelmi áttekin-téssel. Kárpátia Stúdió, Budapest. 136 p.
- POLLMANN F. (2003): A békebontó felelőssége: Ausztria–Magyarország szerepe a világ-háború kirobbantásában. Hadtörténelmi Közlemények 116 1. pp. 39–45.
- RATZEL, F. (1903): Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges. Oldenbourg, Berlin–München. XVIII + 838 p.
- RAUCHENSTEINER, M. (2017): Az első világháború és a Habsburg Monarchia bukása. Zrínyi Kiadó, Budapest. 850 p.
- STEINACKER, H. (1963): Auswirkungen des Raumes in der österreichischen Geschichte. In: Uő.: *Austro–Hungarica: Ausgewählte Aufsätze und Vorträge zur Geschichte Ungarns und der Österreichisch–ungarischen Monarchie*. Verlag R. Oldenbourg, München. pp. 176–185.
- SZABÓ D. (1976): A magyar álláspontok helye a Szerbiával szembeni hadicélok rendszerében (1915–1918). Akadémiai Kiadó, Budapest. 181 p.
- SZÓTS Z. O. (2016): Volt egyszer egy évforduló – válogatás az utóbbi két év első világ-háborús szakirodalmából. *Múltunk* 51. 2. pp. 120–146.
- TELEKI P. (1996): A földrajzi gondolat története. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 193 p.

A GYŐRI SZESZGYÁR TÖRTÉNETÉNEK EGYEDI ASPEKTUSAI

GODENA ALBERT

Special aspects of history of distillery located in Győr

Between 1896 and 1906 the Hungarian Waggon and Machine Factory – which was the biggest factory in the city – and the smaller urban Distillery had the same management in Győr. Augustus Lederer as one of the directors tried to apply identical control method in the machine factory and the distillery as well. For higher income and stabilization Lederer followed equal strategy. He modernised the large-scale production and technological tools, improved the profile and character of processing. According to the contemporary datas the Distillery was able to reach stable and profitable performance in the end of this period, while the machine factory struggeld for liquidity. This essay shows the most important differences in the functioning and effect of the factories. Although the style and method of deriction was very comparable, there were discrepancies for example in point of size, sector, effect to the manpower.

Bevezetés

A Győri Szeszgyár történetéről átfogó történeti munkát Honvári János készített.¹ A könyv a gyár működésének időszakát tekinti át az alapítástól, vagyis 1884-től egészen 1984-ig. Levéltári anyagokra támaszkodó önálló kutatásai mellett a szerző felhasználta a különböző gazdaságtörténeti munkák korszakra vonatkozó megállapításait, valamint a korabeli sajtóorgánumokban (például: Győri Hírlap, Győri Közlöny) megjelent híradások és cikkek feldolgozására is sort kerített. A legteljesebb történettudományi igényvel megírt munka értékét jól mutatja, hogy a téma vonatkozásában a kiadás óta eltelt időben újabb jelentős kutatási eredményeket, friss megállapításokat tartalmazó tanulmány, szakmai anyag eddig nem jelent meg.

A témára ismételten egy újabb, az 1896-ban alapított Győri Vagongyárral kapcsolatban elkészített PhD értekezés hívta fel a figyelmet.² A Szeszgyár és a Vagongyár működésének összekapcsolását mutatja és indokolja, hogy a Vagongyár városi törvényhatósághoz beadott gyáralapítási kérvényét győri szeszgyár és finomító-részvénytársaság aláírással nyújtották be.³

¹ Honvári J. (1995): Kis magyar ipartörténet, A győri szeszgyár története. – Glória Kiadó, Budapest.

² Godena A. (2017): A Győri Magyar Vagon- és Gépgyár oktatási vonzaskörzete és szerkezetváltásai (1896–1914), PhD disszertáció. – Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest–Piliscsaba.

³ A városi törvényhatósághoz intézett gyáralapítási beadvány szövege. Győri Hírlap, 1896. március 27. 17(72): 2.

A jelenlegi tanulmány célja, hogy a Szeszgyár és a Vagongyár működésének azonos és eltérő sajátosságait bemutassa, összehasonlítsa és értékelje – tekintettel arra az egyedi körülményre is, hogy a Szeszgyár jelenléte mennyiben hatott a város oktatási-képzési rendszerére. A már hivatkozott gyáralapítási beadványban ugyanis a kérvényező munkások és mérnökök számára oktatást biztosító iskola felállítását indítványozták. A Szeszgyár és Vagongyár vonatkozásában Honvári is felvetette a helyi Szakiskola alapításához kötődő közös érdekeket. Megfogalmazása szerint „1901 októberében kezdte meg működését az Állami Fa- és Fémipari Szakiskola Győrött. A szeszgyár (a vagongyárral közösen) 40 ezer koronát ajánlott fel az új középfokú szakiskola céljaira. Ez elsősorban a vagongyár szakmunkásigényét volt hivatva kielégíteni, de a szeszgyárban is sok mesterember (főleg lakatos, bogárnár, stb.) dolgozott, érthető tehát az áldozatvállalás.”⁴ A Győri Magyar Királyi Állami Fa- és Fémipari Szakiskola vonatkozásában az már részletesen bizonyítást nyert,⁵ hogy az évtized végéig több száz vagongyári munkás számára biztosított képzést – ezzel igen erőteljes belső vándorlást is generálva. Ugyanakkor munkájában Honvári a Szeszgyár Szakiskolára gyakorolt hatásáról elemzést, adatot, konkrétumot nem tett közzé.

A két gyár összekapcsolódásának okai

Az azonos, tehát győri székhely mellett a Szeszgyár és a Vagongyár összefonódása leginkább annak volt köszönhető, hogy a 19. század végén, illetve a 20. század első éveiben mindkét gyár a Lederer család érdekeltségi körébe került. A Vagongyárnál a kezdetekkor még a háttérben meghúzódó Lederer Ágoston számított a család egyik legbefolyásosabb személyének,⁶ akit 1898 decemberében választottak igazgatósági tagul, majd 1899 áprilisában már 1250 részvény tulajdonosaként szerepelt a megtartott rendkívüli közgyűlés résztvevői között.⁷

A Vagongyár alapításával csaknem azonos időben zajlott meghatározó tulajdonosváltás az 1884-es alapítású Szeszgyárban is. Az évek óta problémákkal

⁴ Honvári J. (1995): 114 p.

⁵ Godena A. (2015): A magyar Vagon- és Gépgyár munkaerő-állományának elemzése a győri fa- és fémipari szakiskola 1907/08. évi adatainak feldolgozása alapján. – In: Szuly R.– Kránitz P. (szerk.): Társadalom térben és időben. Tanulmányok az új- és modernkori Magyarország eszme-, művelődés- és társadalomtörténetéről, Magyar Napló, Írott Szó Alapítvány, Budapest–Piliscsaba, pp. 41–67.; Godena A. (2016): A győri Magyar Vagon- és Gépgyár munkaerő állománya gyakorolt vonzása a 20. század elején. – Történeti Földrajzi Közlemények, 4. 3–4. Nyíregyháza. pp. 122–138.

⁶ Lederer Ágoston 1857-ben született Csehországban, de Bécsben tanult vegyészetet. Külföldi tanulmányai után apja jungblunzbauai szeszgyárát irányította. Tevékenységének hatására kelt életre többek mellett az Osztrák Vasúti Forgalmi Rt., a Magyar Vasúti Forgalmi Rt., a Brünn-Königsfeldi Gép- és Vagongyár Rt., az olaszországi Ausiliare Vasúti Forgalmi Intézet Rt. és a Simmeringer Vagongyár is. Szakál Gy. 2011/33: Győr a modellváltó város 1867–1918. – In: Bana J. (szerk.): Győri Tanulmányok, Tudományos Szemle, Győr. p 35.

⁷ Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára (továbbiakban: Gy.M.S.M.Gy.L.), Győri kir. Törvényszék iratai, Magyar Waggon és Gépgyár Rt. cégbírósi iratok, VII.1c/34.

küzdő, veszteségeket felhalmozó gyár – mely helyi tőkésék bevonásával alakult meg – első nagyobb krízise 1887-ben keletkezett, amikor Perl József részvényes, az időszakban jól ismert ügyvéd azzal vádolta meg a vezetőségi tagokat, hogy a részvényesek tőkéjét saját hasznukra használták fel. A konfliktus személyes és kalandos elégtétellel zárult, 1887 októberében Perl József a Szőlőskert vendéglőben fejsérülést szenvedett a sérelmeit orvosolni kívánó párbaj során. A gyár 1889-ig a belső feszültségek miatt nem is üzemelt, a termelés újraindítását a Wiener Bankverein finanszírozása tette lehetővé. Kezdeti sikereket követően azonban újabb veszteséges időszakok következtek,⁸ ezért a bank 1895-ben arra az elhatározásra jutott, hogy megszabadul a Szeszgyárban lévő tulajdonától és kötelezettségeitől. Ekkor lépett színre Lederer Ágoston, aki 1895 végén, 1896 elején átvette az irányítást a Szeszgyárban. A tranzakció következtében a részvények több, mint 90%-a a Lederer család kezébe került, így a Szeszgyár lényegében családi vállalkozássá alakult.

A két gyár közös tulajdonosi érdekköre egészen 1906-ig megmaradt, amikor is Ledereréktől a Vagongyár részvényeinek többségét a szeszgyári tulajdonosváltásnál már ismert Wiener Bankverein szerezte meg.

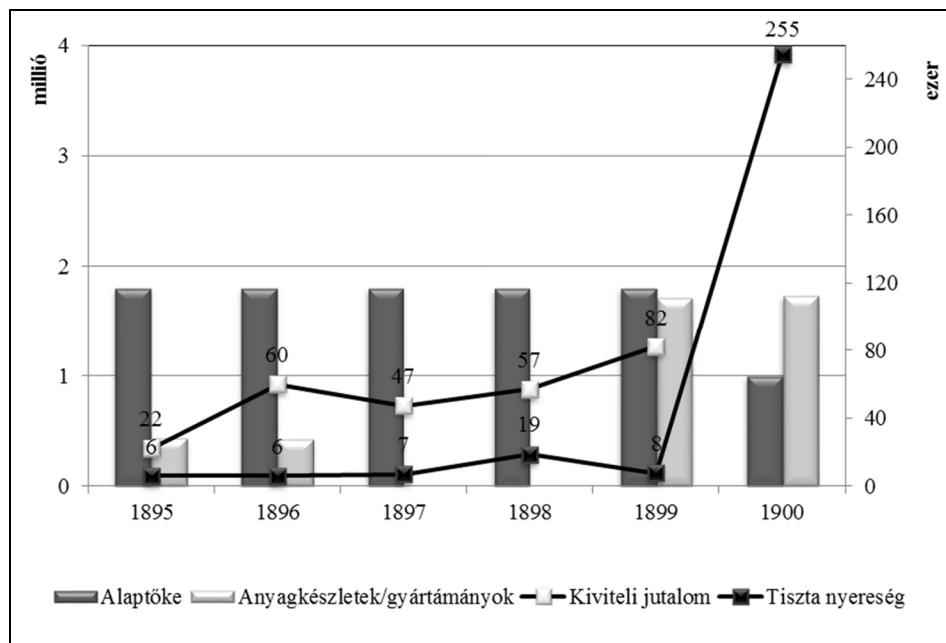
Az 1896–1906 közötti időszak áttekintő elemzése⁹

A Szeszgyár és a Vagongyár esetében Lederer fordított utat járt be: míg a Szeszgyár vezetését hosszú időn keresztül ellátta, addig a korszak végén kénytelen volt megválni vagongyári érdekeltségeitől. Ebből kifolyólag az áttekintést a Szeszgyár és a Vagongyár eredményeinek összevetésével együtt kívánjuk elvégezni, feltárva a két gyár fejlődésének eltérő folyamatait és annak okait.

A Szeszgyár életében az 1896-tól 1906-ig tartó időszak a működés karakterisztikáját illetően két részre bontható. Az első szakasz a modernizáció és gyárfejlesztés, míg a második szakasz a stabil termelés és a 200.000 korona környéki évi tiszta nyereség időszaka. A változás, változtatás kapcsán Lederer Ágoston döntő érdemeket szerzett, mert a technológiai fejlesztés és költségtakarékosság mellett azt is felismerte, hogy a stabil működés érdekében – pénzügyi kockázatot is vállalva – hitelből finanszírozott szeszkontingens vásárlása vált szükségessé. A századfordulóra megszerzett magasabb kontingens adott lehetőséget a működésben arra, hogy a korábbi években folyamatosan modernizált gyár megfelelő hatékonyságú, kielégítő szinten termelő stabil vállalkozássá fejlődjön.

⁸ A levéltári források tartalmazzák a közgyűlési jegyzőkönyveket, az igazgatósági jelentéseket, valamint az üzleti évek mérlegadatait – csaknem hiánytalanul és jól olvasható formában. Gy.M.S.M.Gy.L., Győri kir. Törvényszék iratai, Győri Szesz- és Finomító Gyár, cégbírósi iratok, VII.1c/24.

⁹ Megjegyezzük, hogy az elkészített ábrákon minden év vonatkozásában koronára átszámított értékeket jelenítünk meg. Ezt úgy értük el, hogy az 1900-ig a mérlegekben szereplő forint tételeket megdupláztuk.

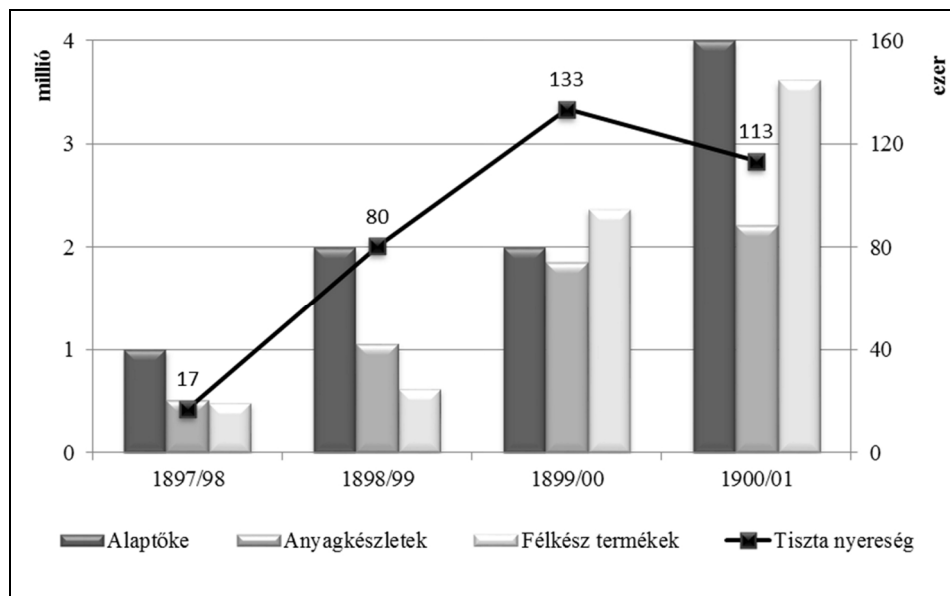

1. ábra. A Szeszgyár mérlegtételei koronában (1895–1900)

(Forrás: Gy.M.S.M.GY.L., Győri kir. Törvényszék iratai, Győri Szesz- és Finomító Gyár, cégbírósági iratok, VII.1c/24, készítette: Godena Albert, 2018. november)

A kimutatás tanúsítja, hogy az 1.800.000 korona tőkére számított 6–19 ezer korona tiszta nyereség nem tehetett elégedetté a tulajdonosokat. Az első években a modernizációs beruházások jelentettek többlet terhet, ezt ellensúlyozandó a kontingens 1899-es vásárlása – a megvalósított beruházásokra – katalizátorként hatott. A korszak eredményeit tekintve – leszámítva az 1900-as évet – a periódust inkább nevezhetjük útkeresésnek, stagnálásnak, mintsem kézzel fogható üzleti sikereket hozó időszaknak – igaz, a korszak végén magas kitörési ponttal. A mérlegtételekből a kiviteli jutalom nagyságáról is képet kapunk: Lederer jó külföldi kapcsolatai ellenére a szóban forgó időszakban nagy fejlődést a szesz kivitelben nem tudtak elérni – ahogy ezt az igazgatósági jelentések folyamatosan jelezték.

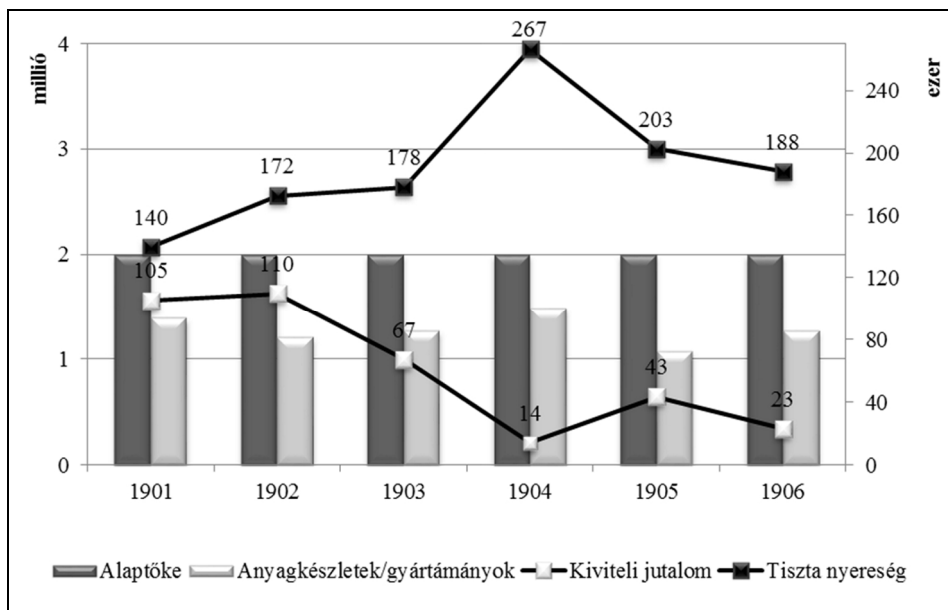
Hasonló időszakot tekintve – az induló Vagongyár vonatkozásában – arra a megállapításra juthatunk, hogy a szűkös állami megrendelések, és az ugyancsak elégtelen export (pontosabban annak alacsony haszonkulcsa) miatt a vagongyári vezetés számára is a gyárfejlesztés eszköze jelentette a megoldást arra, hogy a vagongyártás és értékesítés hullámzásától némileg függetlenedni tudjanak, és folyamatosan stabil és magas jövedelemre tegyenek szert.

2. ábra. A Vagongyár mérlegtételei koronában (1897/98–1900/01)
 (Forrás: Gy.M.S.M.Gy.L., Győri kir. Törvényszék iratai, Magyar Waggon és Gépgyár Rt. cégbírószági iratok, VII.1c/34, készítette: Godena Albert, 2018. november)

A Vagongyár induló éveinek tiszta nyereségre vonatkozó számai (szemben a Szeszgyár adataival) kedvezőbb, trendjét tekintve növekvő értékeket mutatnak – igaz, hogy 1900-ra 4 millió (a Szeszgyárhoz képest több, mint kétszeres) befektetett tőkeállomány mellett. Ugyanakkor az anyagkészletekbe és a félkész termékekbe fektetett pénz nagysága a Vagongyár sérülékenységét és a befektetés nagyobb kockázatát mutatja – amely különösen a termelés és az értékesítés esetleges beragadása esetén jelenthetett veszélyt. A Szeszgyár 1,8 millió koronás tőkenagyságához az időszak végére az anyagkészletek/gyártmányok pénzben kifejezett értéke standard módon 1,7 millió korona környékén mozgott, vagyis nagyságrendjét tekintve megegyezett a befektetett tőke nagyságával. Az anyagkészletek és félkész termékek pénzben kifejezett összege a Vagongyár esetén az 1900-as 4 millió alaptőkére vetítve 4,8 millió koronát tett ki – itt azonban folyamatosan növekvő éves szintek mellett.

Az 1901-től kezdődő időszak a Szeszgyár életében a stabilitás korszakának tekinthető – amennyiben a megelőző periódussal, vagyis Lederer Ágoston működésének kezdetével vetjük össze. A teljesség kedvéért jegezzük meg, hogy a már jelzett 200.000 koronát is többször meghaladó éves nyereség ekkor még nem érte el a Honvári (1995) adatközlése szerinti, első világháború előtti 3-500 ezer, vagy a világháború éve alatti 1,5-3,5 millió koronás nagyságrendet. Ugyanakkor ha az 1904-es év kiugró értékét figyelmen kívül hagyjuk, akkor trendjében is emelkedő, az időszak végére valamivel 200 ezer korona alatti tiszta nyereséget hajtó üzembről beszélhetünk.

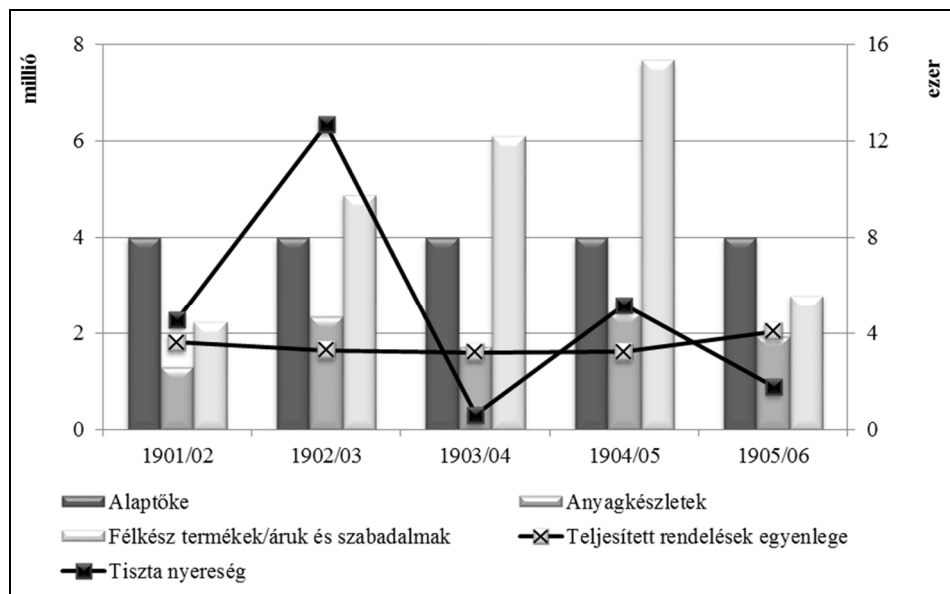

3. ábra. A Szeszgyár mérlegtételei koronában (1895–1900)

(Forrás: Gy.M.S.M.GY.L., Győri kir. Törvényszék iratai, Győri Szesz- és Finomító Gyár, cégbírószági iratok, VII.1c/24, készítette: Godena Albert, 2018. november)

Az adatok vizsgálata kapcsán további fontos működési hatásokat fedezhetünk fel: egyrészt kedvezőtlenül alakult a szesz kivitel kérdése, az 1900 környékén tapasztalt – és akkor sem kecsegtető – értékhez képest a kiviteli jutalom harmadára-negyedére csökkent. Ugyanakkor viszont pozitívként említhető, hogy az anyagkészletek, gyártmányok pénzben kifejezett összértéke az 1,7 milliós értékről lecsökkent, 1,2-1,3 millió környékén stabilizálódott.

Annak ellenére, hogy Lederer mindkét üzem esetén gyárfejlesztési stratégiát kívánt alkalmazni, a Vagongyár a 20. század első éveiben nem volt olyan szerencsés, mint a Szeszgyár. A tiszta nyereség értéke a korábbi évek töredékére, 5000 koronás szintre (vagy az alá) esett vissza, miközben az anyagkészletek, de különösen is a félkész termékek szintje vészesen megnövekedett és 7-10 millió korona összértékben terhelte a vagongyári mérleget, tehát a befektetett tőke nagyságának kétszeresét is meghaladta. A háttérben a kereslet–kínálat közötti egyensúlyvesztést jelölhetjük meg legfőbb okként, hiszen az is látható, hogy változatlan szintű megrendelési összegek mellett a bevételi szint csökkent, vagyis a haszonkulcs zsugorodott össze. A vagongyári termelési profil kiszélesítése ellenére a piaci áttörést az időszakban nem sikerült megvalósítani, ez az ok vezetett Ledererék távozásához és a Wiener Bankverein vagongyári színre lépéséhez.

4. ábra. A Vagonygyár mérlegtételei koronában (1901/02–1905/06)
 (Forrás: Gy.M.S.M.Gy.L., Győri kir. Törvényszék iratai, Magyar Waggon és Gépgyár Rt. cégbírószági iratok, VII.1c/34, készítette: Godena Albert, 2018. november)

Az eltérő fejlődési séma indokát a korabeli gazdasági viszonyok között szükséges keresnünk. A Szeszgyár vonatkozásában kijelenthetjük, hogy fogyasztási cikk termelésére berendezkedett vállalként működött, amelyre elsősorban az állami szabályozás és az egyes évek mezőgazdasági termelési viszonyai gyakoroltak hatást. A Vagonygyár azonban jóval bonyolultabb és komplexebb ágazatban termelt, melynél a belföldi piac mellett igen erősen számolni kellett a kiviteli piacokkal is. Erre a nemzetközi hálózatú piacra gyakorolt rendkívül negatív hatást a 20. század elején kibontakozó erős gazdasági recesszió, amely különösen is a nehéz- és építőipar szektorát sújtotta. Az okok a korábbi évek túltermelésére és az hozzá kapcsolódó negatív folyamatokra vezethetőek vissza (ezzel magyarázható a vagonygyári készletek magas szintje is). Berend és Ránki hangsúlyozza,¹⁰ hogy a válság hazánk vonatkozásában azért is fejtett ki igen kedvezőtlen hatást, mert a fejlettebb tőkés országokkal ellentétben (ahol 1903-tól már felindülés mutatkozott) idehaza még az 1905 környéki időszak is a pangás jeleit viselte. A gépipar szempontjából hangsúlyos vasérc, nyers- és öntöttvas, továbbá az acéltermelés összességében mindössze 1908-ra tudta átlépni a század elején tapasztalt termelési szinteket. Ez a – cseppet sem jelentéktelen – recessziós hatás vezetett oda, hogy Lederer a Vagonygyár vezetésében nem kívánt 1906-tól részt

¹⁰ Berend I. – Ránki Gy. (1955): Magyarország gyáripára az imperializmus első világháború előtti időszakában 1900–1914. Szikra, Budapest.

vállalni. A teljesség kedvéért tesszük hozzá, hogy a következő évek eredményeinek tükrében Lederer helyes döntést hozott. Godena (2017) szerint az 1907/1908-as évben a Vagongyár 574.000 korona veszteséggel szembesült el, majd az évtized végére 200.000 korona tiszta nyereség körül stabilizálta működését. A mérlegtételek kapcsán jelzett összegeket kontextusba helyezendő érdekes viszonyítási adatokat adunk meg a korabeli bérek és juttatások vonatkozásában. Honvári (1995) beszámolója szerint 1898/99-ben az országban alkalmazott szeszgyári tisztviselők évi átlagos fizetése 2191 korona volt. A tisztviselők fizetése a munkások bérét 3-12-szeres mértékben haladta meg. Ehhez képest a korszak csúcspontját jelentette, amikor 1914-ben az igazgató 6 000 korona éves fizetéssel rendelkezett, de nem számított rossznak a gyárvezető mérnök évi 5000 koronát meghaladó juttatása sem. (Ezekhez képest a felügyelőbizottsági díj 1897-re 600 forint, 1908-ra 400 korona összeget jelentett.) A napi bérek vonatkozásában 1890 környékén a napszámosok 0,5-1,8 forintot, az előkészítő munkások, művezetők, gépészek 1,5-3 forintot, kiemelt szeszfőzők 5 forintot kereshettek. A korona bevezetését követően a szeszipari foglalkoztatottak közül 1901-ben a férfi munkások 82%-a heti 20 koronánál kevesebb fizetéssel rendelkezett, a heti 30 koronás átlomhatárt mindössze 2,8%-uk kapott.

A Szeszgyár működésének hatásai a Szakiskolára és annak képzésére

A Győri Magyar Királyi Állami Fa- és Fémipari Szakiskola működésének vonatkozásában az alábbi szempontok figyelembe vétele fontos:

- a szakiskola képzési rendszerét 1901-ben 4 éves fa- és fémipari alap szakképzéssel indította el,
- ezt egészítette ki 1903-tól néhány hónapig tartó, munka mellett is végezhető (továbbképző) tanfolyamok képzési rendszere.

Godena (2016; 2017) részletesen bizonyította, hogy az iskola az évtized végéig több száz vagongyári munkás számára nyújtott képzést, ezzel együtt erőteljes belső vándorlást is generálva, amely a szakiskolai nyilvántartással (beiratkozási naplókban szereplő születési helyek segítségével) vált kimutathatóvá, ugyanakkor a Vagongyár működésének hatását tükrözi. A munkások migrációja 3 jelentős területet érintett, ezek az alábbiak:

1. Győri és Győr környéki települések jelentős mértékben váltak érintetté, köszönhetően a földrajzi közelségnek és az addigra kialakult vasúti közlekedés jótékony hatásának.
2. Modernizációs szempontból elmaradottabb területekről (Zala és Somogy megye, illetve Erdély) is érkeztek tanulók, a gyár által biztosított tetemes munkalehetőség következtében.

3. Magas fejlettségű, szórványos területek, melyeknek közös jellemzője volt a magas vasúti személyforgalom.¹¹

A vagongyári munkásokhoz képest teljesen más tapasztalható a szeszgyári dolgozók vonatkozásában. Az alap szakképzési adatok szerint (1904 és 1908 között jelölték a munkaadót a végzősöknél) – a képzés lezárását követően – egyetlen tanuló sem helyezkedett el a Szeszgyárban. A továbbképző tanfolyamok esetén 1907–1912 között összesen 12 beiratkozást sikerült azonosítani, amely 8 szeszgyári alkalmazotthoz köthető. Rényi Sándor hivatalnok kivételével az azonosított személyek mindegyike fémipari munkásként dolgozott a gyárban, többségükre igaz az is, hogy Győr vagy Győr környéki településről származott. Ez tehát azt is jelenti, hogy a Szeszgyár – szektorbeli nagy mérete ellenére – nem gyakorolt sem a szakképzésre, sem a munkaerő vándorlására különösen erős hatást, nem úgy, mint a Vagongyár. Ennek oka egyrészt a szeszfőzés szezonális jellegében, illetve a szeszipari szektor (vagongyártáshoz képest) alacsonyabb technikai színvonalában és ehhez kapcsolódóan csekélyebb edukációs igényében is keresendő. Másrészt ugyanakkor a képzésekben való részvétel közötti különbségeket a két gyár eltérő méretében is kereshetjük. Honvári szerint (1995) a Szeszgyár már indulásakor a második legnagyobb szeszgyár volt idehaza, 9.000.000 forintos alaptőkéjét az Első Temesvári Szeszégető és Szeszfinomító Rt. haladta csupán meg 1 millió forint értékű alaptökével, míg 264 fős munkáslétszámát mindössze a budapesti Krausz szeszgyár múlta felül 322 fővel. Impozáns méretével a Szeszgyár Győr legjelentősebb vállalkozásának számított – egészen a Vagongyár megalakulásáig. Az 1900-as népszámlálási adatok szerint e két gyár kivételével egyetlen másik termelési szereplő sem érte el a 200 fős foglalkoztatottságot a városban, a tipikus üzemméret 21-50 fő volt. Ehhez képest a Vagongyár már indulásakor is 500 környéki munkást foglalkoztatott, amely az 1900-as évek első évtizedében csaknem 2500 főre duzzadt.

A lista közzétételével és a térképes megjelenítéssel azt kívánjuk bizonyítani, hogy a vizsgált időszak vonatkozásában nem állja meg a helyét az a megállapítás, hogy a Szeszgyár az iskola működéséből (és annak támogatásából) a képzések nagy haszonélvezőjévé vált volna – még akkor sem, ha gazdasági értelemben sikeresebben működött, mint a Vagongyár. Kijelenthető továbbá, hogy ebből a hatásból fakadóan nem gyakorolt meghatározó hatást a munkások migrációjára sem.

¹¹ A migrációs hatásról részletes (a Vagongyárra és az egyéb üzemekre vonatkozó) térképek érhetőek el Godena (2016): pp 134–135.

1. táblázat. A szeszgyári munkások továbbképző tanfolyamokon való részvétele¹²

Tanév	Tanfolyam	Név	Születési hely	Foglalkozás
1907/08	Dinamógép-kezelői	Rényi Sándor	Vindornyaszőlős (1)	hivatalnok
1909/10	Mérlegjavító I.	Hebenstreit Rezső	Győr (2)	géplakatos
1909/10	Lokomobil- és cséplőgép-kezelői	Csomor Rezső	Várkony (3)	lakatos
1909/10	Lokomobil- és cséplőgép-kezelői	Havlin Ödön	Budapest (4)	géplakatos
1909/10	Kazánfűtő	Csomor Rezső	Várkony	géplakatos
1909/10	Kazánfűtő	Havlin Ödön	Budapest	lakatos
1910/11	Stabilgőzgép-kezelői	Havlin Ödön	Budapest	géplakatos
1910/11	Gyakorlati: fémipari	Szokob Béla	Győr	lakatos
1911/12	Stabilgőzgép-kezelői	Boros György	Győrszabadhegy (2)	lakatos
1911/12	Stabilgőzgép-kezelői	Boros István	Krasznarécse (5)	kovács s.
1911/12	Lokomobil- és cséplőgép-kezelői	Sebestyén József	Nyúl (6)	kovács
1911/12	Motorkezelői	Boros István	Krasznarécse	kovács

Forrás: GY.M.S.M.GY.L., A győri m. kir. fa- és fémipari szakiskola iratai, Beiratkozási naplók 1903–1929, VIII.60/26., Tanfolyamok beirási naplója 1908–1909, VIII.60., Beirási napló a tanfolyamokról 1910. évről, VIII.60., Gáz, Benzin nyersolaj motorkezelői tanfolyamok anyakönyve 1910–1928, VIII.60/8.

(Készítette: Godena Albert, 2018. november)

1. térkép. A továbbképző tanfolyamokon résztvevő szeszgyári munkások születési helye (Forrás: az 1. ábra alapján készítette: Godena Albert 2018 novemberében. A megszerkesztett térkép a Google My Maps alkalmazásával készült)

¹² A születési helyeket jelölő települések mögött szereplő számokat a térképen való megjelenítéshez használjuk.

Összegzés

A tanulmány Lederer Ágoston közös vezetése alatt, vagyis 1896 és 1906 között tekintette át elsősorban a győri Szeszgyár történetét, gazdasági teljesítményét. A Szeszgyár és a Vagongyár termelésének részletei kapcsán világossá vált, hogy a vezetés mindkét esetben a termelés és termelési eszközök korszerűsítésével és a termelési profil kiszélesítésével (a Szeszgyár esetében például hamuzsír gyártással, vagy a gyógyászatban használható szesz előállításával) kívánta a bevételeket növelni és a működést stabilizálni. A Szeszgyár esetében erre a korábbi évek problémái (tulajdonosváltások, krízisek), a Vagongyár esetében a működés megindítása körüli nehézségek miatt volt szükség. A levéltári források felhasználásával (közgyűlési jegyzőkönyvek, igazgatósági jelentések, mérlegki-mutatások) a mérlegtételek, ezáltal az üzleti évek tiszta nyeresége az üzemi működés – a Szeszgyár vonatkozásában legalábbis – eddig konzekvensen nem elemzett és fel nem dolgozott jellemzőit tárja elénk. Megállapíthatóvá vált, hogy a több közös tényező mellett – például a Győrön belüli működés, a két gyár vezetésében lévő azonos személyek – a Szeszgyár számtalan szempontból élesen különbözött a Vagongyártól. Kezdjük rögtön azzal, hogy a vizsgálat alá vont időszakban eltérő ívű gazdasági fejlődést tapasztalhatunk a két esetben: amíg a Szeszgyár a konszolidáció éveit követően stabil működés mellett meghatározó nagyságrendű nyereséget termelt, addig a Vagongyár a kezdeti évek mérsékelt sikereit követően a 20. század első éveiben annak is örülhetett, hogy az üzleti évek nem zárultak veszteséggel. A Szeszgyár működésére a korszak közepén a kontingens vásárlás hatott pozitívan, míg a Vagongyárra az 1900-as évek elején kibontakozó, idehaza hosszan elhúzódó nehézipari pangás nyomta rá bélyegét. A viharosnak tekinthető gazdasági periódusban a Szeszgyár malmára hajtotta a vizet, hogy az anyagok és készletek tekintetében nem volt szükség kritikus vagy drasztikus mennyiségű felhalmozásra, ugyanez azonban a túltermelési válság kellős közepén álló Vagongyárra éppen ellenkezőleg volt igaz. További fontos megállapítást tettünk azzal kapcsolatban, hogy az aránylag új iparágban magas dolgozói létszámmal működő Vagongyár edukációs igénye (ezáltal migrációs hatása) messze meghaladta a Szeszgyárét, pontosabban a Vagongyár életre hívott egy szakoktatási igényt Győrben, míg a Szeszgyár meghatározó hatást a helyi oktatásra nem fejtett ki. Míg a Szeszgyár Győr és Győr környéki településekről vonzott magához képzésben résztvevő, minimális számú munkást (a hozzávetőlegesen 500 km-es távolságban elhelyezkedő Krasznaréce egyedüli kivételével nagyságrendileg legfeljebb 125 km-es körzetben), addig a Vagongyár a székelőföldi területekkel összekapcsolódva nem ritkán akár 850 km-es távolságból is meghatározó létszámú munkást vonzott magához.

Nem tudjuk, hogy a Lederer család – élen Lederer Ágostonnal – pontosan milyen szempontok alapján, de a tárgyalt történések és körülmények között azt a döntést hozta meg 1906-ban, hogy megválnak vagongyári befolyásától és marad

kizárólag a már évek óta stabilan 200 000 korona tiszta nyereség környékén működő Szeszgyár élén – amelyet Honvári (1995) megállapítása szerint Lederer Ágoston 1936-ban bekövetkezett haláláig vezetett.

Levéltári források

- Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára (továbbiakban: Gy.M.S.M.Gy.L.), Győri kir. Törvényszék iratai, Győri Szesz- és Finomító Gyár, cégbírói iratok, VII.1c/24.
- Gy.M.S.M.Gy.L., Győri kir. Törvényszék iratai, Magyar Waggon és Gépgyár Rt. cégbírói iratok, VII.1c/34.
- GY.M.S.M.GY.L., A győri m. kir. fa- és fémipari szakiskola iratai, Beiratkozási naplók 1903-1929, VIII.60/26.
- GY.M.S.M.GY.L., A győri m. kir. fa- és fémipari szakiskola iratai, Tanfolyamok beírási naplója 1908–1909, VIII.60.
- GY.M.S.M.GY.L., A győri m. kir. fa- és fémipari szakiskola iratai, Beírási napló a tanfolyamokról 1910. évről, VIII.60.
- GY.M.S.M.GY.L., A győri m. kir. fa- és fémipari szakiskola iratai, Gáz, Benzin, nyersolaj motorkezelői tanfolyamok anyakönyve 1910–1928, VIII.60/8.

Felhasznált irodalom

- BEREND I. – RÁNKI GY. (1955): Magyarország gyáripara az imperializmus első világháború előtti időszakában 1900–1914. Szikra, Budapest.
- GODENA A. (2015): A magyar Vagon- és Gépgyár munkaerő-állományának elemzése a győri fa- és fémipari szakiskola 1907/08. évi adatainak feldolgozása alapján. In: Szuly R. – Kránitz P. (szerk.): Társadalom térben és időben. Tanulmányok az új- és modernkori Magyarország eszme-, művelődés- és társadalomtörténetéről. Magyar Napló, Írott Szó Alapítvány, Budapest–Piliscsaba. pp. 41–67.
- GODENA A. (2016): A győri Magyar Vagon- és Gépgyár munkaerő állományra gyakorolt vonzása a 20. század elején. Történeti Földrajzi Közlemények, 4. 3–4. Nyíregyháza. pp. 122–138.
- GODENA A. (2017): A Győri Magyar Vagon- és Gépgyár oktatási vonzaskörzete és szerkezetváltásai (1896–1914). PhD disszertáció. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba.
- Győri Hírlap, 1896. március 27. 17(72): 2.
- HONVÁRI J. (1995): Kis magyar ipartörténet. A győri szeszgyár története. Glória Kiadó, Budapest.
- SZAKÁL GY. (2011/33): Győr a modellváltó város 1867–1918. In: Bana J. (szerk.): Győri Tanulmányok, Tudományos Szemle, Győr. pp 13–38.

A HATÁRSZÉLI FORGALOM SZABÁLYOZÁSA A MAGYAR–NÉMET (–OSZTRÁK) HATÁRON 1933–1945 KÖZÖTT¹

SUBA JÁNOS

Regulation of border traffic on the boundary of Hungary and Germany (Austria) between 1933–1945

Austria became part of the German Empire in 1933. As a result, the interest of the Hungarian population living at the border had to be defended against the German party, in the neighbourhood of an aggressive superpower. The German party wanted to introduce new ID documents. Hungarians would have liked to reduce the number of German officers who worked in the territory of Hungary to the minimum and, at the same time, limit their free moving to the shortest distance and the nearest destination.

The arrangements that had been agreed remained valid. Although there were administrative issues, basically everything remained the same. The Hungarian diplomacy was willing to maintain this situation and control the German intention that would have made the border crossing harder and more bureaucratic.

1933-ban Ausztria a Német birodalom része lett. Ezáltal egy agresszív nagyhatalom szomszédságában kellett a határmenti magyar lakosság érdekeit érvényesíteni a határszéli forgalomban a német féllal szemben. Az addig kötött megállapodások érvényben maradtak. Adminisztratív nehézségek ugyan előfordultak, de minden maradt a régiiben. Ezt az állapotot igyekezett fenntartani a magyar diplomácia, azon német törekvéseket visszaszorítani, amelyek bürokratikus és nehezebbé tették volna a határátlépést.

A távolsági határforgalom ellenőrzését a Magyar Királyi Államrendőrség határszéli kirendeltségei végezték. Német viszonylatban Szentgotthárd, Kőszeg, Sopron, Hegyeshalom, majd Oroszvár településeken.

A Kishatárforgalomban újabb egyezségek megkötése is aktuálissá vált. Ezt a magyar fél megpróbálta beilleszteni a magyar–német vámkartell és határforgalmi tárgyalások sorába, amelyek már 1938-ban megkezdődtek és majdnem egy évig tartottak.²

1939 júliusára elkészült az un, vámkartell egyezmény, amely a vámügyekben való általános valamint a jövedéki kihágások megtorlása iránt nyújtandó kölcsönös

¹ A dolgozat első része A határszéli forgalom szabályozása a magyar–osztrák határon 1922–1933 között címmel a Történeti Földrajzi Közleményekben (2018. 6. évf. 1. szám, pp. 149–158.) jelent meg.

² Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Dualizmuskori kormányzati szervek, Külügyminisztérium (1867–1945) Gazdaság-politikai osztály (K. 69) iratai K. 69. 698.cs. 53.118/-1939-Küm. Magyar–német vámkartell és határforgalmi tárgyalások.

segélynyújtást szabályozta, valamint a határforgalmi egyezménynek a határzónabeli gazdasági forgalomra vonatkozó része is, amelyet alá is írtak.

Össze halasztották a határforgalmi egyezménynek a személyforgalomra vonatkozó részét, az útlevell és vám ellenőrző helyeknek egyesítését célzó egyezményt, valamint a vasúti vámkezelés szabályozására vonatkozó egyezmény aláírást. Felmerült esetleg egy devizakihágások kölcsönös üldözését célzó új jogsegélyegyezmény megkötésének a lehetősége is.

A tárgyalások azonban megszakadtak, majd csak 1940-ben vették fel a fonalat. Farkas ezredes (A HM 19. határügyi osztályának vezetője) a Honvédelmi Minisztérium részéről a tárgyalások megkezdését sürgette, mert szerinte a még érvényben levő 1926.évi magyar-osztrák megállapodások a megváltozott viszonyoknak már nem felelnek meg, sok elavult és mindkét fél által gyakorlatilag már be nem tartott rendelkezéseket tartalmaznak. Ezért egy a magyar–szlovák határforgalmi egyezményhez hasonló megállapodás (egyezmény) megkötését javasolta.³

Melyek voltak azok a körülmények, amelyek viszonylag sürgetővé tették egy új egyezmény megkötését? Mind a magyar, mind a német részről 1939-1940-es években a hatóságok a határforgalmat sajátállampolgáiraikkal szemben lényegesen korlátozták, úgyhogy a régi magyar–osztrák személyi forgalmi egyezmény rendelkezései már elvesztették jelentőségüket.

A német hatóságok az egyezménytől eltérő rendelkezéseket adtak ki. Így pl.: az 1940 évre már szabályszerűen kiállított és a német hatóságok által láttamozási záradékkal már ellátott Határszéli utiigazolvánnyal közlekedő magyar határkerületi lakosokat a német határellenőrző közegek csak abban az esetben engedték a határon át közlekedni, ha a határátlépő szabályszerűen kiállított Határszéli utiokmányára egy záradékot a német hatóságoktól beszerezte. Ez a láttamozás bár díjtalan volt, mégis a magyar határ kerületi lakosoknak az odautazással felesleges anyagi költséget okozott.⁴ Ez az eljárás a magyar fél szerint egyezményellenes, mert mindegyik ország csak a maga állampolgáraival szemben állíthat fel az egyezmény határozmányaival ellentétben álló korlátozásokat. Magyar részről viszont a tisztán magyar lakosokat érintő korlátozó rendelkezések adtak ki.

Ezenkívül szerették volna a határforgalomban a Márka behozatalát újból szabályozni, pl.: napi 3 Márkát és a Fertő-tó menti zöldségtermelőknek havonta 43 Márkát. Ezenkívül a viszonzosság elvét a megkötendő egyezmények egész vonalán érvényesíteni kívánták.

A magyar–német határon ebben az időben több távolsági útvonal is elvesztette jelentőségét. Voltak olyan útvonalak, amelyeken 1939–1940 években 6-12 gépkocsi és 5-25 útlevelllel ellátott utas lépett be az ország területére pl.: Szentgotthárd–Mogensdorf és Sopron környékén. Ezen útvonalak revízióját is sürgette a magyar fél.

³ MNL. K. 69. 698.cs. 561.203619-1940. A magyar–német határforgalmi tárgyalások újrafelvétele 1940.jun.14.

⁴ Ennek a szövege a következő: „Aufenthaltsurlaubnis für die Grenzzone Eisenstadt bis 31.dez,1940. Eisenstadt den 4. mrz. 1940. für den Landrat.” MNL: K.69. 698.cs.

Magyar területen közös határállomások volt: Hegyeshalom, Sopron, Szentgotthárd vasúti állomásokon. Német területen közös útlevel és vámvizsgálat volt Rechnitzen (Rohoncon). A magyar fél nem járult hozzá, hogy magyar területen közös vám és utasellenőrző helyeket állítsanak fel, csak akkor, ha viszonyosság alapján, az német területen történik meg. Ennek az volt az alapja, hogy a közös határállomásokon a szolgáltatásra bejáró német vasúti- postai utas és vámvizsgálati szervek létszáma sokkal nagyobb volt, mint az osztrák érában. A német vám és utasellenőrző szervek munkatársai egyenruhában és oldalfegyverrel (kard, bajonett, pisztoly) teljesítettek magyar területen is szolgálatot. A magyar fél nem tartotta megengedhetőnek, azt hogy az idegen közegek a vasútállomás területén kívül a városban vagy a község területén a lőfegyvert viselhessék (lehetőleg az oldalfegyvert se), mert pl.: ha ezek egy vendéglőben, vagy korcsmákban isznak, és valamely polgárral összetűzésbe keverednek, és esetleg fegyverhasználatra is sor kerülne. Magyar területen a magyar területi felségjog megsértése nélkül az idegen fegyverhasználati jog érvényesítését nem engedhette meg a magyar fél, nem is szólva arról, hogy a kivizsgálás körülményes és sok kellemetlenségre adna okot.

Egy újabb problémaként jelentkezett az, hogy a német vámtisztviselők és ellenőrző tisztviselők újabban saját gépkocsijukon jártak be a magyar területen fekvő német vámszaki szervek ellenőrzésére nemcsak a legközelebbi és legrövidebb közutat vették igénybe, hanem sokszor kerülő utakat is (azelőtt ezek a tisztviselők csak vasúton jártak.)

A magyar fél szerette volna ezeknek a tisztviselőknek a szabad mozgását a legrövidebb és legközelebbi útra korlátozni, illetve a magyar területen szolgálatot ellátó német tisztségviselők létszámát minimumra korlátozni. Az oldalfegyver viselést (ha a német közegek szolgálati helyeiken szolgálat közben viselik) a viszonyosság alapján nem emelnek kifogást. A magyar belügyminisztérium az eddigi kedvezmények megszorítását a németekkel szemben nem kívánta, viszont a határkerület 15 km-es kiterjesztéséhez nem járult hozzá.⁵

A magyar fél szerette volna, ha a személyforgalom módosítására vonatkozó megállapodás⁶ kiterjedni a következőkre:

Pontosan állapítsák meg a határszéli úti okmányokra jogosultak kategóriáit. Az Alkalmi úti lapra való jogosultságot a legszűkebb mértékre kellene csökkenteni és pontosan meghatározni az igényjogosultság eseteit. Az „Alkalmi utilap”-okat fényképpel ellátni, illetve az ilyen okmánnyal közlekedő egyének részére a személyazonosság igazolását a helyhatóság által kiállított arcképes igazolvánnyal igazolni.⁷

⁵ MNL. K 69. 698.cs. 143.43861940.VII.a. M.kir. Belügyminisztérium észrevételei a magyar–német-határforgalmi egyezmény tervezetének tárgyalásánál

⁶ Ha nem is kötnek új megállapodást, de gazdasági forgalomra nézve megkötés alatt álló egyezmény Záró jegyzőkönyvében szerepelne

⁷ MNL. K 69. 698.cs.143.438/1940. VII. M. kir. Belügyminisztérium észrevételei a magyar–német-határforgalmi egyezmény tervezetének tárgyalásánál.

Közben az új magyar–német határon (a Drávától északra a volt trianoni határig) felvették a határszéli forgalmat, mert a magyar katonai hatóságok képviselői az érdekelt német hatóságok képviselőivel megkötötték külön a Muraközre és külön a Murától északra elterülő határszakaszra az egyezményeket. 1941. évi július 26-án Radványi József ezredes Muraszombati járási katonai parancsnoka Martsa Sándor Alsólendvai járási katonai parancsnoka valamint dr. Wetz főkormánytanácsos, mint a Stájerország gauleiter és az Alsó Stájerország polgári közigazgatás képviselője írták alá a megállapodást. Muraközi területre Botár Árpád százados a Csáktornyái járási katonai parancsnokhelyettese és Kovák István főhadnagy a határ vadász századparancsnoka, mint Magyarország képviselői valamint dr. Frisberg kormánytanácsos az alsó stájerországi polgári közigazgatás vezetője között 1941. augusztus 18-án jön létre a megállapodás.⁸

A Honvédelmi vezetés kérte a külügyminisztériumot, hogy „*a határ többi részén érvényes magyar–német határforgalmi megállapodás érvényét az új határra vonatkozólag a német kormánynál kieszközölni szíveskedjék.*” A Csáktornyái határ vadász portyázó század parancsnokságot pedig utasította, hogy ezt a német hatóságoknál eszközölje ki.⁹

Határátlépési igazolványt kaphattak mindazok a személyek, akik az egyik állam területén laknak és a másik állam területén munkában állnak, ha munkaadójuk igazolta és a községi előjáróság láttamozza. A Kettős birtokosoknak jogukban állt a másik állam területen fekvő birtokuk összes terményeit (fát is), akadálytalanul kivinni.

A tárgyalások eredményeképpen három megállapodás született, az egyik a Vámkertell egyezmény, amely a vámügyekben való általános és a jövedéki kihágások megtorlása iránt nyújtandó különös segélynyújtást, valamint a deviza kihágások kölcsönös üldözését szabályozta.¹⁰

A Vasúti vámegegyezmény, amely a vasúti forgalomban való vám eljárás, valamint a közös határ pályaudvarokon működő vámhivataloknál való vámkezelés módjait szabályozta és a határforgalmi egyezmény, amely a kisebb határszéli forgalomban nyújtandó gazdasági könnyítések megállapítására vonatkozott.

A magyar kormány szerette volna, hogy a személyforgalomra is megfelelő kössenek a német féllel, mert a régi megállapodások nem harmonizálnak az új életbelépő gazdasági forgalommal.¹¹ Ez elsősorban a háborús viszonyokkal magyarázták, hogy a rokoni látogatás, kirándulás stb. címen való határátlépések

⁸ MNL. K 69. 698.cs.

⁹ 95.744/el.n.19.-1941.Határszéli forgalom felvétele az új magyar–német határon jelentés a KüM Úrnak 1941.szept.6-án MNL. K 69. 698.cs.

¹⁰ A tárgyalások 1939. június 26-július 13-ig és 1940. július hó 6-25-ig Budapesten folytak.

¹¹ A tárgyalások a német belügyminisztérium illetékes referenseinek egyéb elfoglaltsága miatt nem volt letárgyalható, A német delegáció elnöke dr.Theodor Wucher az erre vonatkozó magyar tervezet előzetes áttanulmányozás céljából magával vitte Berlinbe és kilátásba helyezte, hogy ennek az egyezménynek a letárgyalására egy német delegáció fog Budapestre küldetni. 50.098/4-KüM-1942 1942.január 15. MNL. K 69. 698.cs.

megszüntetésével az Alkalmi utilappal közlekedők számát minimálisra csökkenték, és hogy azonosítás céljából az okmányt fényképpel lássák el.¹² A tárgyalásokat a katonai vezetés is sürgetett, így a Berlini magyar követ is eljárt ennek érdekében 1942 májusában. Stójay követ benyomása az volt, hogy a tervezettel német részről eddig nem is foglalkoztak, mivel az illetékes tényezők – legalább is a német külügyi hivatalban – e tervezetről csak a követségük szóbeli jegyzékéből értesültek.

Fontos volt az is, hogy a kért változásokat véglegesen, vagy pedig csak időlegesen a háború tartamára akarja ezen a magyar fél életbe léptetni és szükségesnek tartja-e, hogy e rendezés egy államközi megállapodásban jöjjön létre. Németek szerint elegendő volna, egy megállapodás, mely a háború időtartamára szólna jegyzékváltásban nyerne elintézését.¹³

A magyar fél miután elsősorban a személyforgalom szigorítást szerették volna elérni, amelyek csak ideiglenesen, a háború tartalma alatt lennének érvénybe úgy vélték, hogy a vonatkozó forgalom újabb szabályozása államközi megállapodások helyett jegyzékváltás útján is történhetne.

Melyek lennének ezek a szigorítások?

- Az átellenes határkerületben az eddig megállapított időtartam helyett csak 48 óráig tartózkodhatnak. Ennek az volt az oka, hogy a soproni Fővámszolgálat jelentette, hogy az illetékes német szervek a német nemzetiségű magyar állampolgárok részére ún. „Fremdenpass”-t állítanak ki, amellyel az illetők a határkerületen kívül fekvő helyre távozhatnak, tehát útlevelel és a magyar belügyminiszter kilépési engedélye nélkül a német birodalmi bármelyik részébe utazhattak, viszont egyeseknek a német határkerületbe való belépését szabályszerű utiokmányok ellenére sem engedik meg.
- A határszéli utiigazolványok érvényességi ideje egy év lenne.
- Az igényjogosultságot konkrétan megállapítanák: hogy az említett utiokmány a jövőben csak a kettősbirtokosok családtagjai és állandó alkalmazottai (tisztviselői, cselédei és munkásai), továbbá a határkerületben gyakorlatot folytató orvosok, állatorvosok és okleveles szülésznők, azonkívül a fuvarozással iparszerűen foglalkozó egyének, valamint az átellenes határkerületben levő vállalatok szerződéses alkalmazottai és végül a hivatásos halászok részére állíthatók ki.
- Az utiokmányok általános kiállításának időpontja november 15-től december 15-ig terjedne.

¹² 50098/4-KüM-1942. 1941. dec. 13. magyar–német gazdasági forgalmi egyezmény életbelépése. A kisebb határszéli forgalomban nyújtandó gazdasági könnyítések tárgyában. MNL. K. 69. 698.cs.

¹³ 52.241/1942. A magyar–német személy- forgalomban nyújtandó könnyítésekre vonatkozó egyezmény tárgyalása Stójay Berlini követ jelentése MNL. K. 69. 698.cs.

- A határszéli uttiigazolványok az érdekelt túloldali közigazgatási és rendőrhatalóságoknak – láttamozása céljából – a szemben lévő határőrizeti szervek útján, okmány jegyzékkel adandók át.
- A tartózkodási idő 6 napra volna csökkentendő és a határszéli uttiigazolványokkal ellátott személyekre vonatkozólag visszafogadási kötelezettség kellene megállapítani.
- A határátlépések a határszéli úti okmányokban feltüntetendő útvonalakra lennének korlátozva.
- Az alkalmi utilapra meghosszabbítási jogát meg kell szüntetni, viszont a ki- és belépés napját a tartózkodási időbe nem számítanak be.
- A határátlépési alkalmi utilappal csak az igazoltan szülei, háztartásuk, gyermekeik, illetve testvéreik súlyos betegsége, vagy halála, esetleg családi esküvő miatt halasztást nem tűrő műtét, illetve életveszélyes betegség sürgőssé vált gyógykezelése céljából, vagy valamilyen hatósági tárgyalásra szóló idézés, illetve meghívás folytán a túlsó határkerületbe átlépni kényszerülő személyek láthatók el.
- A könnyítéseket csak akkor tudják igénybe venni a határátlépési alkalmi utilappal közlekedők, ha személyazonosságukat más arcképes igazolvánnyal is igazolják.
- Az uttiokmányok nélkül határátlépés a határkerületi lakosokon kívül szerencsétlenség elemi csapás vagy baleset estén – a hivatalos mentők, tűzoltók, és bányászok részére is biztosítható, azzal a kikötéssel, hogy a túlsó határkerületben csak a rendkívüli körülmény megszűnéséig tartózkodhatnak és az esemény színhelyén az intézkedésre jogosult szervek alárendeltségébe lépnek.
- A határátlépés időpontját pontosan meghatározzák – vasúton, vagy menetrend szerinti közlekedő más szállítási eszközökön utazástól eltekintve – január és december hónapokban 7 és 18, február és novemberben 6 és 19, március, szeptember és október hónapokban 5 és 20, áprilisban és augusztusban 4 és 20, május és június és július hónapokban pedig 4 és 21 óra között.
- A kiváltságos átmenő vonatokon utazó egyének is feltartóztathatók, ha utazásuk tartalma alatt magatartásuk bűnügyi, államrendészeti, vagy jövedéki szempontból kifogás alá esik.
- Az igénybe veendő utakat egyenként jelölnék ki, és azok használata a határszéli uttiokmány illetve más fényképes személyazonossági igazolvány felmutatásával lehetséges.¹⁴

Közben a német fél újabb gyakorlatot vezet be a határforgalomba. A beérkezett jelentések szerint a muraszombati határszakaszon a német határellenőrző

¹⁴ 171.00561943/XII. A magyar–német határszéli személyforgalom szabályozására vonatkozó megállapodás módosítására 1943.június 5. MNL. K 69. 698.cs.

szervek közölték a magyar kettősirtokosokkal, hogy amennyiben a német hatóságok által átadott kérdőíveket rövid időn belül ki nem töltik, a határátlépést nem fogják megengedni.

A katonai vezetés jelentette, hogy „*a pornóapáti és pinkaminszenti határszakaszon a német határelőőrök szervek több magyar kettősirtokostól és családtagjaiktól még június hó közepén elvették a birtokos- és határszéli utiigazolványokat azzal, hogy még 1-2 darab fénykép csatolása után igazolványaikat hosszabb érvénnyel (2 évre) láttamozzák. Noha a fényképeket az érdekeltek valamennyien átadták, az igazolványokat még a mai napig sem kapták vissza. Ennélfogva a legnagyobb, gazdasági munkák (aratás, hordás, cséplés) idején akadályozva vannak ingatlanaik művelésében és terményeik betakarításában.*”¹⁵ Ezt a problémát a határvadász portyázó századparancsnokságok a saját hatáskörben nem tudták elintézni.

A magyar kormány tiltakozott, sőt berlini követ is tiltakozott, hogy a kérdőív bevezetése nincs összhangban a magyar–német határforgalmi megállapodással és a kisebb határszéli forgalomban és bonyodalmakhoz vezet. A kérdőív több olyan pontot tartalmazott: pl.: népi hozzátartozás, német szervezeti tagság, tagsági szám stb., melynek tisztázása a kisebb határszéli forgalomban nem látszik szükségesnek, ez inkább politikai célt szolgált. A magyar határszéli hatóságok, a kérdőív kitöltését a magyar állampolgároknak megtiltották, mert a kérdőívek bevezetésének elfogadása a határszéli lakosságban nyugtalanságot, idézhet elő.

A magyar fél nem látta célját egy újabb rendszer bevezetésének, már csak azért sem, mert a német hatóságok által esetleg bevezetendő, megkülönböztetések a magyar fél részéről megtorlásokat fognak maguk után vonni, aminek elsősorban a mezőgazdasági termelés látná a kárát. A német fél ezt a gyakorlatot beszüntette ideiglenesen.¹⁶

A német fél azonban ragaszkodott az új igazolványok bevezetéséhez. A német hatóságok által rendszeresített új határátlépési igazolvány (Grenzausweis) és beadvány űrlap használhatósága a magyar fél szerint csak az alkalmi utilap és határszéli utiigazolvány céljára alkalmas. A kettősirtokosok szempontjából csak személyazonossági igazolvány funkcióját töltheti be.¹⁷

A magyar fél elvileg hozzájárult, a német kívánsághoz képest történő láttamozásához, valamint az új határátlépési igazolványok bevezetéséhez. Ez maga után vonta, hogy egy a birtokos utiigazolvánnyal is ellássák a kettősirtokosokat a

¹⁵ 131.016/el.19-1943. A magyar–német határszéli forgalomban a határátlépés újabb szabályozása német részről MNL. K 69. 698.cs.

¹⁶ 792.005/19.-1943. Határszéli forgalom az új magyar–német határon. MNL. K 69. 698.cs.

¹⁷ Az igazolvány kizárólag a személyi adatokra vonatkozólag tartalmaz rovatokat és így abban a kettősirtokosok élő és holt leltára, a szóba jövő ingatlanok rendeltetészerű, megműveléséhez szükséges vetőmagvak mennyisége és a várható terméshozam nem tüntethető fel sem-pedig a magyar határkerületből a német kettősirtokosok lakóhelyére kiszállított mező és erdőgazdasági termények, illetve állati termékek egyenkénti súlya nem írható le. 225.349/1943-XII.fő.o. A német hatóságok által rendszeresített új határátlépési igazolvány és beadvány űrlap MNL. K 69. 698.cs.

határátlépési igazolványokon kívül, mert az ingatlanok kiterjedését, a rendszeresen magával vitt állatokat és gazdasági eszközöket, továbbá a be és kivitt terményeket feljegyezni csak abba lehet. Erre ugyanis az új határátlépési igazolványban megfelelő rovat nem volt.¹⁸

A magyar fél szeretne volna, a még érvényes birtokos utiigazolvány űrlapok további használatát elérni, de nem sikerült.

1944. február 14-én jelentették, hogy a szentgotthárdi német közegek megköttették magukat és dacára a magyar oldalról való legerősebb nyomásnak ragaszkodtak ahhoz, hogy a Magyarországról Németországba átmenő határszéli személyforgalomban a belépést csak abban az esetben adják meg, ha a német részről rendszeresíteni kívánt Antragot (Nyilatkozat) a magyarok kiállítják, és ahhoz fényképet csatolnak.

Mivel magyar érdek volt, hogy főleg a kettősbirtokosoknak, hogy a kezdődő tavaszi munkánál földjeikre átmehessenek, a magyar fél utasította közegeit, hogy a németek nyomásának engedjenek. Ezzel szemben magyar részről még mindig a magyar–osztrák megállapodás alapján járnak el, de elfogadják a német részről 1944. január 1-től rendszeresített új Grenzausweist is. Kettősbirtokosok esetében a birtokos útiigazolvány is szükséges.

A magyar fél szerint a németek egyre jobban korlátozzák, illetve megnehezítik a magyarok határátlépését.¹⁹ A magyar fél fontolgatta, hogy nem volna-e célszerű, magyar részről is megfelelő ellenrendszabályokat foganatosítani és a németek határátlépését is megnehezíteni. Erről esetleg előzetes figyelmeztetést küldeni a német követséghez. Ezáltal a német fél a határszéli forgalom egyelőre válasz nélkül hagyott magyar kérdéseire választ adnak és szint vallanak abban a tekintetben, vajon még a régi magyar–osztrák megállapodást tartják-e érvényben lévőnek, avagy teljesen új eljárási módot akarnak bevezetni.

A tárgyalások során a magyar kormány 1943. december 23-i jegyzékében elismerte a német részről kiadott új határátlépési igazolványokat, utlevéltechnikai szempontból a határátlépésére alkalmas okmányoknak.

Megígérte, hogy közreműködik a német elismerési láttamozás beszerzésénél, úgy hogy utasítja a magyar határszerveket, hogy a magyar állampolgárokra vonatkozó ismert minta szerint kitöltött, fényképpel ellátott és összegyűjtött beadványi űrlapokat továbbítja a német határszervekhez.

A német fél megígérte, hogy megvizsgálják, hogy maradnak-e, és milyen mértékben maradnak érvényben német részről a régi határátlépési okmányok az újonnan bevezetendők mellett (földbirtokosok határátlépési igazolványai a határterületen lakók igazolványai, határátlépési engedélye) tekintettel az általuk nyújtott könnyítésekre (vámkönnyítés).

¹⁸ 792.166/19.-1943. határszéli utiigazolványok kiállításánál és láttamozásánál javasolt új eljárás a német viszonylatban. 1943, dec14. MNL. K 69. 698.cs.

¹⁹ 60.403/4-1944 Német hatóságok által rendszeresített új határátlépési igazolvány és beadvány 1944. febr. 14. MNL. K 69. 698.cs.

A magyar fél kifogásolta, hogy, esetleg nehézségek támadnak, ha egy munkás vagy kettősbirtokos arra lenne kötelezve, hogy minden határátlépés alkalmával valamely belső német rendőrhatalóságnál jelentkezzen.²⁰

Ugyanakkor kérték azt, hogy valamilyen gyorsított eljárást kellene alkalmazni, ha, sürgős esetekben – pl. haláleset, súlyos megbetegedése közeli hozzátartozóknak – az elismerési láttamozás normális eljárása, annak hosszadalmasága miatt nem alkalmazható.

A német fél megígérte, hogy e kérdéseket tisztázza és az újonnan bevezetendő eljárást illetően a megfelelő jegyzékváltás tervezetét közlik. A jegyzékváltás megtörténte után az illetékes magyar minisztériumok (Honvédelmi és Belügyminisztérium) a magyar határszerveket megfelelő utasítással ellátják.

Az a magyar álláspont alakult ki, hogy célszerű volna egy újabb általános jellegű határegyezményt létesíteni Németországgal a személyforgalomra vonatkozólag is. Mivel annak idején jegyzékváltás útján lett meghosszabbítva a magyar–német vonatkozásban a magyar–osztrák határforgalmi egyezmény, ezért ha oly intézkedéseket hoznak, amely ellentétben áll az alapegyezménnyel, úgy annak hatályon kívül helyezése, illetőleg megváltoztatása iránt is intézkedni kell. Azt gondolták, hogy német részről nem fognak hozzájárulni.

1944 januárjában folytak a tárgyalások. A magyar fél tárgyalás útján szeretne volna rendezni a tárgyalásokat. A német tárgyalók azonban nem voltak kellően felkészülve és az egész határforgalmi kérdés-komplexumnak nem voltak szakértői. Legfeljebb állambiztonsági és rendőrségi szempontból tudtak kérdéshez hozzászólni. A magyar fél kérte egy német szakértő kirendelését a tárgyalásokra.

Magyar részről mindaddig, amíg a felvetett kérdésekre a megfelelő választ meg nem kapják, illetve ameddig a megfelelő jegyzékváltás nem történik meg, az az új német határátlépési igazolványokkal kapcsolatos utasítások a magyar fél nem ad ki. Mivel a jegyzékváltás tervezetét német fél készíti el, annak beérkezéséig, illetve a német szakértő megérkezéséig újabb intézkedés nem szükséges magyar részről, mert a határszéli helyi hatóságok igen rugalmas adminisztrációval eddig is minden fennakadást megakadályoztak. Így az ügy egyelőre határidővel „ad acta” irattárba került.

Egy 1944. évi április hó 17-én kelt Belügyminisztériumi átirat a külügyminisztert arról értesíti, hogy a minisztériumban szolgálatot teljesítő tisztviselőknek a Német Birodalom területére, vagy azon át más országba való utazásaival kapcsolatban a vonatkozó útlevelék láttamozása szempontjából német részről nehézséget, illetve indokolatlan késedelmet nem tapasztaltak. A rohongi (Rechnitz) közös üzemváltó állomáson szolgálatot teljesítő vámhivatali alkalmazottaknak állandó kiküldetési rendelettel (Dienstauftrag) való ellátása, illetve ideiglenes kiküldetési rendelvénnyel kiállítása megtörtént.

²⁰ A magyar fél nem értette, hogy mi a jelentősége a Polizeiliche Anmeldung (a német határigazolvány „Quartiergeber” rubrika alatt) kifejezésnek.

A magyar vámhivatali szerveket külön értesítették, hogy az új német határátlépési igazolvány (Grenzausweis) a ketősbirtokosok személyazonossági igazolványául is elfogadható, de állatoknak, vetőmagvaknak és terményeknek a határszéli gazdasági forgalom keretében való behozatala, illetve kivitele továbbra is csupán a régi mintájú birtokos útiigazolvány (Grenzverkehrschein für Grenzgrundbesitzer, Pachter) alapján történik.²¹

1944. május 1-én kelt az a belügyminisztériumi rendelet, amely hivatalosan ismerteti a magyar–német határszéli forgalomban a német hatóságok részéről rendszeresített nyomtatványokat. (A német fél már 1944. január 1-től rendszeresítette.)

A „Határátlépési igazolvány” rendszeresítéséhez azzal a feltétellel járult hozzá a magyar fél, hogy csak kizárólag személyazonossági és határátlépési okmány, tehát ennek alapján a magyar–német határforgalomban megállapított – gazdasági kedvezmények nem vehetők igénybe, és csak az igényjogosultaknak jár.

A határszéli gazdasági forgalom keretében állatoknak, vetőmagvaknak, terményeknek stb. behozatala, illetve kivitele továbbra is az 1926 évi július hó 14-én Bécsben kötött magyar–osztrák kisebb határszéli személyforgalmi megállapodásban a határkerületbeli földbirtokosok (bérlők) részére rendszeresített u.n. „Határszéli útiigazolvány” (Grenzverkehrschein in für Grenzgrundbesitzer) (Pachter) alapján történik.

A „Határátlépési igazolvány” láttamozása alkalmával a hatóságnak fel kell tüntetni, hogy ez az okmány állatoknak, vetőmagvaknak, terményeknek stb. behozatalára, illetve kivitelére nem jogosít.

A német hatóságok által rendszeresített „Beadvány” (Antrag) nyomtatványt a „Határszéli úti igazolvány” láttamozása céljából a magyar határkerületben lakó igényjogosultaknak is ki kell tölteni. A rendelet felhívja a figyelmet, hogy a „Beadvány” nyomtatványának szövegezése a Német birodalommal határos valamennyi államra kötelező, és így a kérdőpontok kitöltésénél természetesen az 1926. július hó 14-én Bécsben kötött magyar–osztrák kisebb határszéli személyforgalmi megállapodás az irányadó.

A magyar fél új nyomtatványok bevezetését egyelőre nem tervezte így a magyar határkerületbeli lakosok részére továbbra is a magyar–osztrák határszéli személyforgalmi megállapodásban rendszeresített nyomtatványokat kell kiállítani.²²

Ezzel lezárult az a közigazgatás szintjén zajló folyamat, amelynek során a német fél minden eszközzel igyekezett gátolni a magyar állampolgárságú kettősbirtokosokat a földjeik művelésében és az áruik (terményük) szabad mozgásában.

Felhasznált források

Magyar nemzeti Levéltár (MNL) Dualizmuskori kormányzati szervek Külügyminisztérium (1867–1945) Gazdaság-politikai osztály (K. 69) iratai.

²¹ 120.159/1944-XII.fő. o. Az útlevelek láttamozása, a német hatóságok által rendszeresített új határátlépési igazolvány és beadvány űrlapok, illetve a vasúti, postai és vámhivatali közegeknek kiküldetési rendelettel való ellátása. MNL. K. 69. 698.cs.

²² 170.005/VII.a.-1944. BüM. A magyar–német határszéli forgalomban a német hatóságok részéről rendszeresített nyomtatványok. 1944. május.1. MNL. K. 69. 698.cs.

EGY ÚJJÁÉLEDŐ TANYA – SULYÁNBOKOR

BÁCSKAINÉ PRISTYÁK ERIKA

A reviving grouped farmsteads next to Nyíregyháza – „Sulyánbokor”

The suburban lifestyle has become more popular as well. Their relationship with Nyíregyháza ranges from dormant settlements to independent, self-sufficient ones. Economic and political factors, the attitude of their 'mother' city, the attitude of locals all have some influence on their development. In addition to the unique, personal paths of life, these bokortanyak are strengthened by the communities, which have gained more importance due to the interdependent nature of the settlement. The 'bokortanya' is a special type of settlement, some examples of these can be found west of Nyíregyháza. Around Nyíregyháza – within a 10 km radius, 35 bokortanya with the population of 5,200 – these extreme changes can be observed both within the bokortanyak and between them. I'll detail a farm – Sulyánbokor. It also shows typical and unique features on these types of settlements.

1. Bevezetés

Részletesen ismertetem Sulyánbokor történeti és társadalomföldrajzi jellemzőit, tisztelegve Frisnyák Professzor Úr születésnapja alkalmából. Sulyánbokor tipikus és egyedi vonásokat is mutat: Nyíregyházától 8 km-re található, napjainkban 46 fő él itt, változatos korösszetétellel. Három ház épül, kettő új, nagy területű és egy öreg ház felújítás alatt. A rendszerváltás óta eltelt időszakban szélsőséges átalakuláson ment keresztül: először folytatta az elnéptelenedés útját, majd elsősorban megélhetési gondokkal küzdők települtek ki. Megkésve, mintegy évtizedes késéssel érte el a rendszerváltás és gondolkodásbeli változás. A természetközeli életmód, a tág terek, és a rekreációs lehetőség lassan felértékelődött, így újabb, tehetősebb lakosok költöztek ki a bokortanyák területére.

Ismert Nyíregyháza 1753. évi újratelepítésének története, az elmúlt századokat kutatók részletesen feltárták (pl. *Frisnyák S.* 1975, 1985, *Németh Z.* 1978., *Simkó Gy.* 1910. stb.). Az egyik legalaposabb társadalomföldrajzi kutatás Beluszky Pál professzor nevéhez fűződik: A nyíregyházi tanyabokrok földrajzi vizsgálata (1968) című kutatása. Az újratelepítés jubileumán további részletező és összefoglaló munkák készültek (pl. *Bodnár Zs.* 2003., *Frisnyák S.* 2003., *Kujbusné Mecsei É.* 2003. stb.). Frisnyák Sándor Professzor Úr Nyíregyházával foglalkozó tanulmányaiban rendszeresen kitér a bokortanyák sajátos településtípusának elemzésére is. Több kutatási javaslata közül a legérdekesebb véleményem szerint az lenne, ha feltárnánk, hogy a megtelepedés utáni évtizedekben hogyan történt pontosan a homokos puszták termővé fordítása, milyen módon, milyen műveléssel, milyen nehézségek árán sikerült valójában termővé tenni a „cserkeszi pusztaságot”.

A mai külterületek sokfélék – az épületállományt, az infrastruktúrát, a funkcióikat és a népességüket tekintve. Az agrárjelleg erősen megfakult, a lakófunkció csak részlegesen él tovább, a rekreáció olyan új karakter megerősödését jelzi, mely a külterületek hosszú távú továbbélését garantálhatja – olvashatjuk Nagy G. – Dudás G. – Bodnár G. (2016) összegzésében a Békés megyei tanyákat vizsgálva. Hasonlóképpen alakul ez Nyíregyháza környékén is, napjaink a bokortanyák területe szuburbanizációs övezete, erről is készültek tanulmányok (Kókai S. – B. Pristyák E. 2012).

2. Sulyánbokor kialakulása

Sulyánbokor tipikus bokortanya, a városközponttól 8 km-re, a 36-os számú főúttól délre, kövezett 1 km-es bekötőúttal, buszjáráttal, szennyvízhálózattal rendelkező kis település. Szervesen kapcsolódik a külterületi dűlőútrendszerhez is. Központi térrel, a tanyaközevel rendelkezik (1. kép), mely lényegileg nem változott az idők során, az állóvíz tűnt el a 60-as években. Napjainkban részben a szuburbanizáció külső területe is.

1. kép. Sulyánbokor központi területének részletei 2018 nyarán

A Nyíregyháza környéki bokortanyák egyedi települési képpel rendelkeznek, sajátos gazdálkodási szerkezettel működtek a XVIII. század közepétől. Túléltek több jelentős gazdasági és településpolitikai változást, napjainkban nagyon változatos népességgel és házállománnyal rendelkeznek. Név szerint összesen 59 bokor létezik, a 2011. évi népszámlálási adatok és a közigazgatási helységnévtár alapján. Nyíregyházához 36, Nyírtelekhez 7 és Nagycserkeszhez 16 bokor tartozik. A Nyíregyházához tartozó bokortanyákban mintegy 5500 fő él, ez a város népességének 5%-a. Sulyánbokor tipikus, közepes tanya, 46 fő él itt.

A XVIII. század közepére a hosszú török hódoltság és a Rákóczi-féle szabadságharc következtében elnéptelenedett ez a térség is. Az Alföld egyéb területeihez hasonlóan Nyíregyháza földesurai is újratelepítették a határt. 1753-tól érkeztek telepesek, a tanyák ezután keletkeztek, a betelepülők használatba vehették a teljes művelhető határt, kezdetben szállásföldek alakultak itt is ki. Mintegy száz éven keresztül tartozéktelepülésként, kettős szálláselv szerint működtek.

A bokortanyás telepedés-forma összeegyeztette a tanyaelv, a földközösségi művelési forma és a nyomásos gazdálkodás követelményeit (Frisnyák S. 2003). A tanya kezdetben ideiglenes szállás volt, ahol a nyári munkák idején tartózkodtak, tél idején az állattartással foglalkozó családtagok és cselédek éltek kint, a gazda állandó lakhelye a városban volt. Tanyánkat Sulanow szállásként (1. ábra) nevezik a térképek.

1. ábra. Sulanow szállás és környéke az 1784-es katonai térképen és Sulyánbokr 1899-ben (A MNL SZSZBM Levéltár térképgyűjteménye)

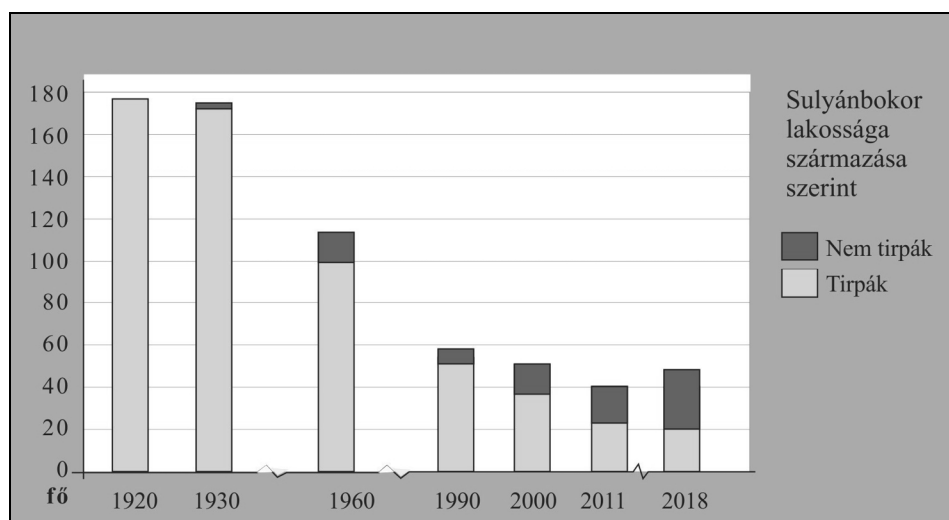
Először Sexty József, a város főmérnöke használja általánosságban a bokor-szállás nevet 1823-ban. A határ rendezésével bízták meg, de nem valósult meg a javaslat, mert felborította volna a már kialakult, jól működő rendet, felháborodást keltett (Henzsel Á. 2003). Sulyán Ádám neve az 1780-as évektől található meg a levéltári anyagokban. A betelepítéstől számított egy évszázad elteltével erősödtek meg annyira a bokortanyák, hogy a szlovák nyelvű tanyai iskolák megnyitását kéri a lakosság, ami meg is történik az 1860-as évektől, majd 1867-ben elrendelik a tanyákon is magyar nyelv oktatását, addig a gyerekek a városban tanulnak. Eleinte ez nem okozott gondot, mert minden gazdának volt városban élő rokona, aki vállalta a gyerek gondozását, de az 1860-as években már sokan kint éltek a tanyákon, így elmondható, hogy a XIX. század végére erősödtek meg ezek a településmagok, lettek önálló tanyák.

Telekhasználat az elmúlt évekig követte a hagyományos gazdálkodási módot. Az utcák és a tanyaköze felé a lakóudvar helyezkedik el, mögötte, részben mellette a gazdasági udvar található, folytatásként kert, vagy gyümölcsös volt, hátul szántó. A szőlőt, gyümölcsöst részben kiirtották, részben a fűtca mellé telepítettek fiatal fákat.

3. Sulyánbokr népességállománya

A bokortanyákon az építkezések növekedése, a településforma rögzülése a XIX. század második felében, két-három nemzedék alatt valósult meg. Az 1860-as évektől a lakosság nagy része végleg feladta a városi házát, kezdetben többnyire

vert falú házakban éltek, kalákában építkeztek. Népeesszámára növekedett, az 1920–30-as években volt legmagasabb: 180 fő. 1865-től 1971-ig működött itt iskola, napjainkban romos állapotban áll az épület Sulyánbokor tanyaközében. A betelepítés idején a népesség nagy része még anyanyelvén, azaz tótul és magyarul is beszélt. A kétnyelvűség jelenléte váltakozó volt a tír pákság körében és történelmében. Az anyanyelven (tótul) történő iskolai oktatás sem volt folyamatos. Hiányát pótolták a szlovák nyelvű egyházi szolgáltatások és a Transcius, az evangélikus imádságoskönyv ismerete (Német Z. 1987). Az ötvenes évekig változva tartottak szlovák és magyar nyelvű istentiszteleteket, később csak a személyes kapcsolattartásban maradt meg a tót, a hetvenes évekre már csak az idős emberek beszéltek.

2. ábra. Sulyánbokor lakosságának változása 1920 és 2018 között
(Forrás: Márkus M., KSH, saját gyűjtés)

Az 1950-es évektől a falu- és tanyasorvasztó településpolitika hatására igyekeztek a tanyákat. A közigazgatási átrendezés során három község alakult ki: Nagycserkesz, Nyírtelek, Kálmánháza. Az 1970-es, 80-as években elsősorban az infrastruktúra fejlesztésének hiánya következtében elköltözések jellemezték a tanyákat. A város fejlődése, nagy vonzerőt jelentett. A leggyakoribb megoldás újra a kettős gazdálkodás volt: már a városban laktak, dolgoztak, de még megtartották a tanyasi házat és földet, ahol kiegészítő gazdálkodást folytattak. A tanyák népessége így lassan előregedett (2. ábra).

A rendszerváltozás után megkésve, de az utóbbi tíz évben növekszik a népességszám, és átalakul a korstruktúra is. Több kisgyermekes család él itt, már ide is születtek gyerekek. 1991-ben 58 fő, 2001-ben 50 fő. A 2011. évi hivatalos KSH adat 40 fő, napjainkban is nagyjából ennyien élnek itt. 2014-ben önkormányzati

adat 48 főt nevez meg lakosként, a tartózkodási helyre bejelentkezettek is szerepelnek ebben, 2019 tavaszán helyi lakosokkal 46 főt számoltunk össze. A korösszetétel örvendetes: 0–14 éves 9 fő, 15–25 év: 2 fő, 26–45 év 12 fő, 42–65 év 14 fő, 66 évnél idősebb 9 fő.

4. Vonalas és szociális infrastruktúra, lakásállomány, foglalkozási szerkezet

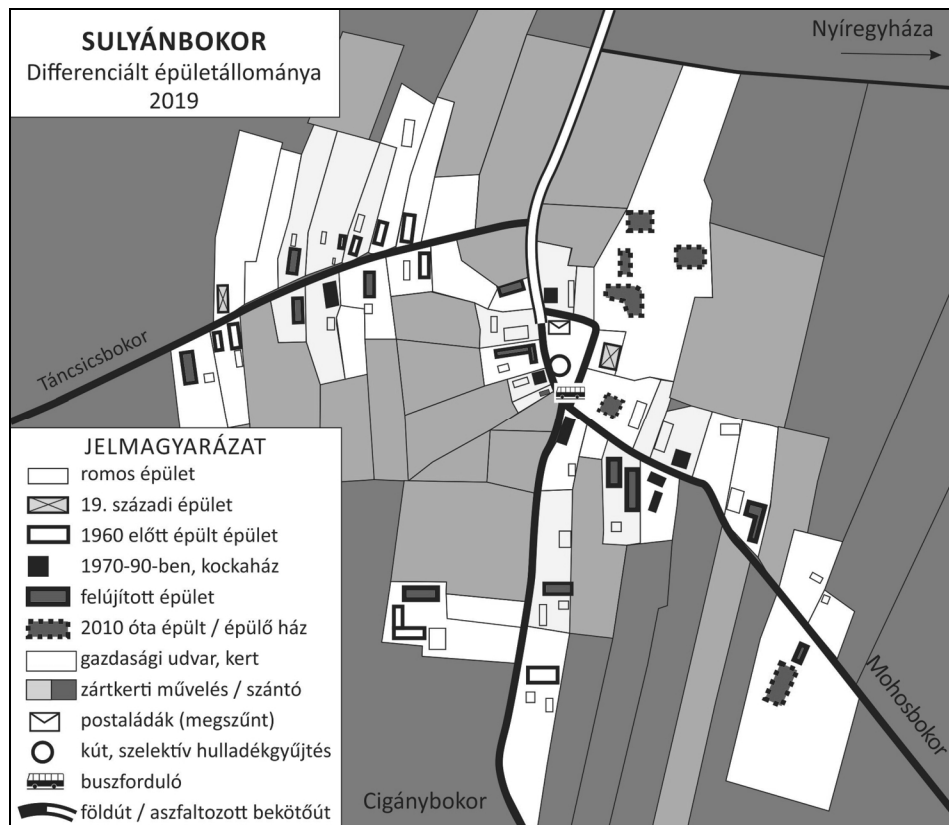
Az infrastruktúra fejlődése lassan követte a várost: a villany bevezetésekor, 1967-ben nagy fényünnepélyt rendeztek Sulyánbokorban. Hamarosan a televíziók is megjelentek. Az ivóvízhálózat 1983–84-ben épült ki, nagyon változó volt, hogy hová vezették be a vizet. A gázhálózat a kilencvenes évek vége felé érte el ezt a területet, ez sok család életét könnyítette meg. A vezetékes telefonhálózat ide érkezése kezdetben RLL típusú nagy dobozokat jelentett a falon, kommunikációs lehetőséget hozva a lakosságnak. Napjainkban az internet elérhető. A legnagyobb változást az utóbbi időszakban a szennyvízhálózat kiépülése jelentette, bár nagyon jelentős fejlődés, de vegyes fogadtatással. A kövesút 1994-ben történő kiépülése után már Sulyánbokor – sem távolságban, sem időben – nem esik távolabb a belvárostól, mint a város egyéb külső részei, együtt tudnak élni a várossal, és jól megközelíthető a tanya. A buszjáratok 1998-tól folyamatosan bővültek, ma a H40-es járat hétköznapokon többször, hétvégén is bemegy Sulyánba, bár az iskolába járás még ütközik nehézségekbe. Előtte az „elágazásig” sokat mentek biciklivel akár sötétben, hóban is. Napjainkban gyakran két autót használnak a családok.

Lakásállománya e hatásoknak köszönhetően változatos képet mutat, napjainkban megegyezik a 2011. évi KSH adatokkal: 26 db, bár azóta 2 új ház épül, több megújult, de kettőt le is bontottak, már nem volt érdemes megmenteni (3. ábra). Rókabokorral együtt Sulyánt is védett településszerkezetű zónává minősítette a város 2008-ban. Ez a műemlékvédelmi jelleg nagyon örvendetes, biztosítva van az utókornak szóló megóvásra az egész tanya, előfordulhatnak azonban a fejlődésében kérdéses területek.

Nyíregyháza érvényes építési szabályzata alapján egyedi építési zónába esik: falusias/tanyabokros előírás vonatkozik Róka- és Sulyánbokorra, kiemelten védett településszerkezetű tanyák. Területén az újonnan építhető épületek építménymagassága legfeljebb 3,5 m lehet, az épületek elhelyezése a kialakult állapotnak megfelelő, a közterület felé néző épületszélesség legfeljebb 8,0 m, az oromfalas kialakítás a helyi hagyományoknak megfelelő, a tetőhajlásszög 40 fok, nyeregtető, a tető anyaga cserép, nád lehet.

Talán a legszebb a régi porta Szmolárké volt a dél felé, „Cigányba” vezető út mentén, mely napjainkban is gondos porta, három nagy kutya őrzi, a nagy galambducot is megújították. Sokan ismerik azt a történetet, hogy ezen a portán – az egykori Sulyán Ádám földjén – rejtették el az evangélikus nagytemplom harangját, a szénaboglya alá, még a XVIII. századba. Emellett a régi, háromosztatú, tornácos

kemencés házak még itt-ott fellelhetők, legismertebb a Kentaur tanya, mely falusi szállásként működött. Régi, romos használaton kívüli házakat is találunk, elszórta kocka-házakat. Több új és újszerűen felújított ház is megfigyelhető, impozáns nagy házak is épültek, épül most is egy.

3. ábra. Sulyánbokor differenciált településállománya, 2019 (saját szerkesztés)

A szociális ellátás a 2000-es évek elejétől indult, a kertvárosi evangélikus egyház közreműködésével, tanyagondnoki szolgálattal, a Joób Olivér Szeretet-intézmény szervezésében. Ezt is nagyra értékelik a tanyákon élők, nemcsak az idősebbek, de a fiatalokat is segíti. A szociális és egyéb területeken nemcsak az önkormányzat, hanem az egyház és civil szervezetek is tevékenykednek. Új szolgáltatás 2014 nyara óta a Gurulókönyvtár, mely egy nagy busz, internettel.

A foglalkozási szerkezet alakulása is változatos. Egymástól független vállalkozások is működnek itt: zöldség és gyümölcsstermesztéssel foglalkozó családi gazdálkodók, téli tárolásra is berendezkedett gazdaság, szántóföldi gazdálkodás, lovas istálló, gazdasági épületek, autószerelő-műhely, falusi turizmus céljából hagyományosan kialakított vendégfogadó porta, egy új lakos nyaranta fafaragó

tábort szervez. Örvedetes, hogy Sulyánbokor így életképes, azonban ez az átalakulás korszerű, nem minden területen követi a „tanyasi” hagyományokat. Összességében az aktív lakosság 17%-a kötődik a mezőgazdasághoz, 11% az iparhoz, 66% a szolgáltatáshoz, 6% inaktív. Ezek az adatok hasonlóak az országos külterületi adatokkal, napjainkra sajnos itt sem jellemző már, hogy a tanya mezőgazdasági termelés színtere, differenciált a lakosság összetétele is. Többen járnak ki gazdálkodni, ez is bizonyítéka, hogy szeretik Sulyánt. Vannak helyi gazdálkodók, nagygazdák és vannak, akik naponta, hetente kinéznek, a szülői ház kertjeit művelik, nem hagyják, hogy parlagon heverjen. Vannak, akik a városban dolgoznak, és csak alvófunkciót tölt be a tanya.

Az 2000-es évek óta az autópálya és az ipari park építése a tiryák tanyavilág úthálózatát nagymértékben átalakítja, a rávezető főutak építése közelíti meg Sulyánt, de még nem érinti, a Nyíregyházát nyugatról elkerülő út megépült, itt azonban nem történt változás.

5. Néhány további adalék a tanyáról

Márkus Mihály A bokortanyák népe, 1943-ban megjelent könyvében 14-szer említi meg a Sulyán nevet, a családra és a tanyára is vonatkoztatva. Például, hogy Petrikovits János választhatott először jó földet, és ez itt található Sulyán határában, vagy Sulyán Pál 1829. évi panaszáról olvashatunk. Arról, hogy a legtisztább evangélikus népességű és törzsökös 17 tiryák bokortanya egyike Sulyán, és hogy milyen jól működött a tanyaközében álló régi kút.

Az 1800-as évek elején a város törvénybírójaként tevékenykedett Sulyán József (*Kujbusné M. É.* 2003), aki igazságos tiszteletnek örvendő személyiség volt.

Sok család ma is őrzi azokat a képeket, háziáldásokat, amelyet Hanuszik László festőművész ajándékozott nekik. Dórika tanító néni édesapja volt. Ezek a festmények napjainkban is díszítik a „szépszobákat”.

Joób Olivér nagytiszteletű evangélikus lelkész szervezésében 1956, nyarán Ottó Dibélius német püspök járt itt, tartott istentiszteletet a tanyaközében.

Sulyánbokorban lakott a híressé vált utolsó hadifogoly, Toma András (1925–2004), akire még sokan emlékeznek. 2000-ben került haza a távoli oroszországi Kotyelnycsből, 2500 km-ről. „Toma bácsinak” a közeljövőben szeretnénk helyben emléket állítani.

Az egykori lakosságcsere visszaemlékezéseiből olvasva egy részlet (*Bászki H.* 2016): „*Juhász Matild* vagyok, 1935. március 5-én születtem a felvidéki Andódon, ötödik gyermekként szüleimnek. A kitelepítő bizottság ekkor más címet adott: *Sulyánbokor*. Itt telepedtünk le, drága szüleim szerint ideiglenesen, mert mindig az élt bennünk, hogy vissza kell, hogy vigyenek minket. Az ott élő sulyánbokri szomszédok és emberek, nagy részvétellel, szeretettel és segíteni-akarással álltak mellénk, ez enyhítette a nagy fájdalmat. 1954-től nem lakom ott.”

Az egykori iskolaépületben, mely az egyetlen közintézmény, 2008-ig tartottak evangélikus istentiszteletet. A tanyasi embereknek mindig nagyon fontos volt az iskola, szerették és becsülték a tanítókat: a legutóbbi időszakban ilyen volt Leib Ferencné Dórika néni, Bokor Károlyné, Kovács István tanító bácsi, aki 2017-ben halt meg, 95 évesen.

A bokortanyás kultúrtáj természeti értékekben gazdag. Gyakorta költ fokozottan védett bagolyfajunk, a kuvik, füstifecske, búbosbanka, házi rozsdafarkú és sün is előfordul. A kisparcellás szántóföldeken a parlagfű hódítása előtti időszak vadvirágokban gazdag vetési gyomnövényzete is megtalálható: pipacs, kék búzavirág, vetési konkoly (*Szigetvári Cs.* 2015). Az E-misszió Egyesület kezelésében levő „Élő bokortanyák” honlap (www.bokortanya.hu) további ismertetést nyújt.

Érdekességként megemlítem, hogy egy híresen jó Sulyán nevű családi cukrászda található Veresegyházán, 1980 óta működő sikeres családi vállalkozás.

6. Összegzés

Sulyánbokor egy életképes bokortanya, mely az 1753-as betelepítés óta tipikus vonásokat hordoz. Átélt a mindenkori településpolitika különböző hatásait, településmorfológiai képe nem sokat változott, a társadalmi összetétele differenciált módon alakul. Napjainkban Nyíregyháza város hatás és vonzáskörzetének része. Fejlődését meghatározza a város közelsége, revitalizálódó szép kis település, az alföldi tanyavilág egy sajátos kis szegmense.

Felhasznált irodalom

- B. PRISTYÁK E. (2013): A települési infrastruktúra változásai a bokortanyákon az elmúlt évtizedekben. In: Tanulmánykötet dr. Dobány Zoltán főiskolai docens 60. születésnapjára. Nyíregyházi Főiskola. pp. 279–288.
- B. PRISTYÁK E. (2014) Életképes Bokortanyák. Nyíregyházi Főiskola, p 132.
- BELUSZKY P. (1968): A nyíregyházi tanyabokrok földrajzi vizsgálata. Földrajzi Közlemények, 1968. pp. 11–20.
- FRISNYÁK S. (1985): Nyíregyháza földrajzi képe, Földrajzi Közlemények 3. pp. 196–216.
- FRISNYÁK S. (2003): A szlovák telepések kultúrtáj- és gazdaságfejlesztő tevékenysége Nyíregyházán (18–19. század). In: Nyíregyháza, Előadások a város újratelepítésének 250. évfordulóján. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszék, Nyíregyháza. pp. 87–100.
- HENZSEL Á. (2003): A nyíregyházi bokortanyák. Honismeret, 2003/3. pp. 67–69.
- KÓKAI S. – B. PRISTYÁK E. (2012): Az agglomerálódás és az szuburbanizáció jellemzői a Nyíregyházi településgyűttesben. In: Csapó T. (szerk.): Településföldrajzi tanulmányok 2012/2. Nyugat-magyarországi Egyetem, Szombathely. pp. 87–103.
- KUJBUSNÉ MECSEI É. (2003): Nyíregyháza önkormányzata (1753–1848). Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, II. közlemények 28. Nyíregyháza. p. 324.
- MÁRKUS M. (1943, 2008): A bokortanyák népe. Budapest, Reprintkiadás, Nyíregyháza 2008.
- NAGY G. – DUDÁS G. – BODNÁR G. (2016): „Mégfogyva bár...” Egy tanyafelmérés tanulságai Békés megyében. In: Tér es Társadalom 30. évf., 1. szám, 2016. pp. 93–111.

- NÉMETH Z. (1987): Tirpákokra vonatkozó iratok Nyíregyháza történetéhez 1755–1792.
In: Gyarmathy Zs. (szerk.): Szabolcs-szatmár megyei helytörténetírás I–II. Nyíregyháza, 1979. pp. 350–381.
- SZIGETVÁRI CS. (2011): Barátságos bokortanyák – Kalauz a Nyíregyháza környéki bokortanyás és tanyás térség természeti értékeihez. E-misszió Természet- és Környezetvédelmi Egyesület kiadványa, Nyíregyháza. p. 24.
- Térképgyűjtemény. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, Nyíregyháza.

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

FRISNYÁK SÁNDOR TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI MUNKÁSSÁGA

KÓKAI SÁNDOR

A történeti földrajz a régi idők geográfiája. Schenk W. (2009) definíciója szerint „... olyan történeti tértudomány, amely az emberi tevékenység térben releváns folyamataival és azokból eredő térbeli struktúrákkal foglalkozik a múlt egy időszakában...” (Sipos–Nagy 2018).

A hazai történeti földrajz – a német és a francia geográfia hatására – a két világháború közt bontakozott ki, de az előtörténete a 18–19. századra vezethető vissza. Hazánkban a történeti földrajz tájrekonstrukciós (= kultúrtáj történeti) irányzata terjedt el, melynek művelői Teleki Pál (1879–1941) és Cholnoky Jenő (1870–1950) tanítványai közül kerültek ki. A kor geográfusai a történeti földrajzot a szintetizáló emberföldrajz részének tekintették.

Művelését Bulla Béla (1906–1962) és Mendöl Tibor (1905–1966) tudományelméleti és tudománytörténeti tanulmányai alapozták meg. A kutatási eredmények: az elmúlt korok kultúrtájainak oknyomozó-magyarázó leírása a településföldrajzi, táj- és helytörténeti monográfiákban jelentek meg, bevezető és szemléletformáló fejezetként. Az egyes tájegységekről, tájrészekről vagy a lokális terekről elszórta megjelent hisztogeográfiai írások, könyvfejezetek összességében jelentősek, gazdagították geográfiai tudásunkat és a helyismeret-feltárás megközelítő módszereit (Frisnyák–Kókai 2015).

A honi történeti földrajz kibontakozási időszakában nem alakult ki olyan tudományos műhely, amely e tudományszak művelését tekintette volna feladatának és nem volt olyan iskolateremtő személyiség, aki a munkásságát a történeti földrajznak szentelte volna (Győri 2002). Kiemelkedő, a későbbi kutatások számára alapot jelentő és irányadó Mendöl Tibornak „Az emberformálta táj története a Kárpát-medencében” c. tanulmánya, mely a Bulla Bélával közösen írt, A Kárpát-medence földrajza c. kötetben jelent meg, 1947-ben.

A geográfusok által művelt történeti földrajz kialakulási folyamata 1948-ban, a kommunista hatalomátvételt követően megszakadt. A szomszéd népek „politikai

érzékenységre” hivatkozva, további művelését nem engedélyezték. 1949-ben a Magyar Földrajzi Társaság működését és folyóiratát, a Földrajzi Közleményeket is betiltották. A történeti földrajz két világháború közötti eredményeit az egyetemi és főiskolai tanárok idősebb nemzedéke tovább örökölte, és erősítette a tanárjelöltek hon- és népszerűségét, a kultúrtáj-teremtő őseink tiszteletét.

A történeti földrajz több mint negyedszázados szünet után Nyíregyházán, a Bessenyei György Tanárképző Főiskola (ma egyetem) Földrajz Tanszékén újult meg – Frisnyák Sándor munkásságaként.

Frisnyák Sándor 1968-ban, már jelentős felsőoktatási, kutatási és folyóirat- (évkönyv-) szerkesztő tapasztalatokkal és egyetemi doktori fokozattal nyerte el a mb. tanszékvezetői állást. Tanári, tanszéképítő és tanszékvezetői munkásságáról, tudományos kutató és tudományos közéleti tevékenységéről sok írás (interjú), két könyv és egy bibliográfia is megjelent.¹ Jelen tanulmányomban, melyet a 85. születésnapjára írtam, eddigi életművéből csak a történeti földrajzi eredményeit foglalom össze, kapcsolatot teremtve kutatóműhelyének és kutatótársainak történetével.

Frisnyák Sándor – a helyi lehetőségek és a fejlesztési koncepciók figyelembe vételével – kidolgozta a tanszéképítés, az oktatás- és kutatásszervezés programját. A tanárképzés személyi és tárgyi feltételeinek megteremtését követően – külső erőkre is támaszkodva – megszervezte a tanszéki kutatóműhelyt is. A minisztériumi irányelveknek megfelelően a tantárgypedagógiai (szakmetodikai) kutatásokat és a régió (a Nyírség és a Felső-Tisza-vidék) tudományos vizsgálatát tekintette hosszú távú feladatként. A két tájegység természetföldrajzát korábban már Borsy Zoltán (1926–1997) nagy részletességgel feldolgozta, így a tanszéki kollektíva a terület- és településfejlesztést szolgáló társadalomföldrajzi kutatómunkával kezdte tudományos alkotó tevékenységét.

Az 1970-es évek elején, amikor társadalomföldrajzi kutatások a tanszéken megindultak, a megye – a látványos fejlődése ellenére – elmaradott terület, periféria, azon belül három mikrorégió a „periféria perifériái” voltak.² Frisnyák Sándor a helyzetelemző, struktúra-feltáró műveiben arra is keresett választ, milyen mélyre nyúlnak vissza a gazdasági elmaradottság történelmi gyökerei.³

¹ Boros László – Viga Gyula szerk. (2004): Frisnyák Sándor munkássága. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc, 115 p., Gál András – Hanusz Árpád szerk. (2010): A történeti földrajz megújítója. Dr. Frisnyák Sándor munkássága. Tanulmányok, interjúk, dokumentumok. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet, Szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs, 136 p., Kozma Katalin szerk. (2018): Frisnyák Sándor műveinek bibliográfiája. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete. Nyíregyháza, 110 p.

² Frisnyák Sándor (1988): Szabolcs-Szatmár megye gazdaságilag elmaradott területei. In: Erdősi F. – Tóth J. szerk.: A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái. MTA Regionális Kutatási Központja. Pécs, pp. 119–128. Másodközlésben: Frisnyák Sándor (1995): Tájak és tevékenységi formák. Miskolc–Nyíregyháza, pp. 175–183.

³ Frisnyák Sándor (1980): Szabolcs-Szatmár megye 18–19. századi történeti földrajzi vázlata. A Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Tom. 8/F. Földrajz. Nyíregyháza, pp. 37–73.

Talán ennek köszönhető, hogy Frisnyák tudományos kutató tevékenysége fokozatosan áthelyeződött a történeti földrajz szakterületére. Témaváltása és a kutatási területének fokozatos kiterjesztése (kezdetben összehasonlító vizsgálatok folytatása) összefügg azzal is, hogy a hatóságok (az adatok és információk őrzőhelyei) nem támogatták törekvéseit. Történeti földrajzi kutatásait Bulla Béla és Mendöl Tibor tudományelméleti és módszertani alapvetésére építette. Mendöl történeti földrajzi programja, emberföldrajzi megközelítési módja Frisnyák műveiben újjáéledt, tartalmában és módszerében tovább fejlődött.

Győri Róbert tanszékvezető professzor, a történeti földrajz tudománytörténetének művelője szerint a Mendöl iskola „örökségének – elsősorban a német tájrekonstrukciós hagyományok továbbélőjének – tekinthető *Frisnyák Sándor* és munkatársainak köre (mindenekelőtt *Kókai Sándorra* /1999/, *Boros Lászlóra* /1999/ és *Dobány Zoltánra* /1999/ gondolok. A nyíregyházi iskola bevallottan merít a magyar emberföldrajz eredményeiből, és ez nem merül ki csupán nagy nevekre való hivatkozásokban. Tanulmányaikban éppúgy tetten érhető az emberföldrajz fogalomkészlete – pl. helyi-helyzeti energiák, kultúrtáj stb. – mint a társadalom és természet kölcsönhatásait vizsgáló szemlélet. Tevékenységük a mai történeti földrajzban meghatározó: *Frisnyák Sándor* nevéhez fűződik a történeti földrajz újjáélesztése, ők szervezik a történeti földrajzi konferenciák többségét, menedzselik a konferenciaköteteket, kiadványokat; a történeti földrajzi publikációk többségét is ők jegyzik (*Győri* 2005).”

Tóth József (1940–2013) az MTA békéscsabai kutató intézetének igazgatója (később tanszékvezető egyetemi tanár, rektor), 1980-ban Mendöl Tibor születésének 75. évfordulóján tudományos emlékkonferenciát rendezett. Frisnyák Sándort is felkérte előadás tartására, a történeti földrajzi kutatáseredményeinek összefoglaló bemutatására. Frisnyák előadását a jelen lévő geográfusok, köztük Enyedi György (1930–2012), Kádár László (1908–1989) és Rónai András (1906–1991) pozitívan értékelték és a történeti földrajzi kutatásainak folytatására (idő és térbeli határainak kiterjesztésére) ösztönözték. Nem sokkal a konferencia után, Rónai professzor Nyíregyházán felkereste Frisnyák Sándort, hogy alaposabban megismerje eredményeit (pl. a 18–19. századi térkép-interpretációit) és szakmai, módszertani tanácsaival segítse további előrehaladását.

Az 1980-as év Frisnyák pályafutásának jelentős dátuma, amelyhez két tényező kapcsolható, egyrészt a történeti földrajzi munkásságának szakmai (még nem hivatalos) elismertsége, másrészt a több irányból (az MTA tudományos minősítő bizottság tagjaitól is) érkező felszólítás kutatási eredményeinek kandidátusi disszertációba történő összefoglalására. Három év alatt megírta és sikeresen megvédte „Adalékok a Szatmár-Beregi-síkság, a Rétköz, a Nyírség és a Zempléni-hegység történeti földrajzához (18–19. század)” c. kandidátusi értekezését, amellyel nemcsak *tudományos minősítést szerzett*, hanem elérte azt is, hogy *az MTA Földtudományi Osztálya elismerte a történeti földrajz hazai létjogosultságát*. Később, 1997-ben a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetemen *habilitált*, majd 2000-ben *MTA doktora fokozatot is szerzett*, – történeti földrajzi műveivel. A nagydoktori védésén, ahol Marosi Sándor (1929–2009) akadémikus elnökölt, a bizottságban három egyetemi rektor is közreműködött és Glatz Ferenc, az MTA elnöke is méltatta Frisnyák történeti földrajzi munkásságának tudományos jelentőségét.⁴ Az akadémiai védésen és korábban más fórumokon is megfogalmazódott, hogy Frisnyák Sándor *tudományos iskolateremtő, a hazai történeti földrajz megújítója*. Tudományos és tudományszervező tevékenységét, tanszékvezetői (1968–2000) és főigazgató-helyettesi (1972–1987) munkásságát, a főiskola fejlesztésében, szellemi építkezésében betöltött szerepét 1998-ban az *egyetemi tanári kinevezésével* is elismerték. *Frisnyák Sándor a hazai geográfusok közül az első, aki – az egyetemi doktorátusát (1968) leszámítva – a tudományos fokozatait és professzori kinevezését a történeti földrajzi munkásságának köszönheti.*

Frisnyák Sándor munkásságát 1988-tól – tanszékének és tudományos kutatóműhelyének tagjaként, majd 2004-től e műhelymunka egyik irányítójaként, 2011-től intézetigazgatóként, – közelről láthattam és megismerhettem. Kollégáimhoz hasonlóan, aktívan bekapcsolódtam a hisztogeográfiai kutatómunkálatokba, folytatva a szegedi egyetemi éveim alatt elkezdett Alföld-kutatást, majd

⁴ Marosi Sándor (2004): Szubjektív köszöntés dr. Frisnyák Sándor professzor 70. születésnapján. In: Hanusz Á. szerk.: Földrajzi környezet – történeti folyamatok. Tiszteletkötet Dr. Frisnyák Sándor 70. születésnapja tiszteletére. Nyíregyháza, pp. 5–10.

a Bánság történeti földrajzával foglalkoztam. Frisnyák professzor a kutatóműhely tagjainak (és a hozzánk csatlakozó külső munkatársaknak is) publikálási lehetőséget biztosított és szorgalmazta, segítette a tudományos fokozatszerzésünket. Többször elhangzott és írásban is megjelent az a vallomása, amely szerint elsősorban nem az egyéni írásműveire, hanem a tudományszervező munkájára, a tanszéki kutató kollektíva és a csatlakozó külső munkatársak összteljesítményére, vagyis a tudományos műhelyére büszke. Frisnyák professzor és munkatársai a történeti földrajz művelésével jelentősen gazdagították a magyar földrajztudományt.

Az 1980-as évektől kezdődően *hazánkban megjelent – geográfus szerzőktől származó – 32 történeti földrajzi tárgyú könyv 75%-a, és a 8327 oldalnyi összterjedelem 75,8%-a a nyíregyházi kutatóműhely alkotó és tudományszervező tevékenységéhez kapcsolódik.*⁵

Kutatóműhelyünk a '80-as évektől részese volt annak a *szakmai reformfolyamatnak*, amely a paradigmaváltást és a *történeti földrajz megújulását eredményezte*. A változás és változtatás abban nyilvánul meg, hogy a tájrekonstrukciós irányzat mellett az emberi tevékenységek egyéb – a jelenkori regionális (tájföldrajzi) művekben is megtalálható – témaköreivel is foglalkozunk. A paradigmaváltással nem alakultunk át regionális társadalom- és gazdaságtörténet művelőivé, ahogy az elmúlt félévszázad alatt az angliai tudományos műhelyekben történt.⁶

A megújuló történeti földrajz épített az előzményekre és a társtudományok régi és új eredményeire, gondolok itt Lászlóffy Woldemár Kárpát-medence régi vízrajzát, az állandóan és időszakosan elöntött területeket megjelenítő térképére,⁷ vagy Andrásfalvy Bertalan ártéri gazdálkodás-elméletére és e tárgykörben közölt publikációira.⁸ Természeti geográfusaink közül Somogyi Sándor (1926–2015) honfoglalás kori környezetünket feltáró művei, köztük a mai országterület honfoglalás kori tájtypus térképe⁹ és Paládi-Kovács Attila történeti néprajzi munkái, különösen a magyarországi állattartó kultúra korszakairól írt monográfiája,¹⁰ amelyek megalapozták a

⁵ Frisnyák Sándor – Kókai Sándor (2015) A honi történeti földrajz negyedszázados eredményei (1989–2014). In: Pap N. szerk.: Geopolitikai gondolkodás a magyar földrajzban (1989–2014). Publikon Kiadó, Pécs, pp. 9–23.

⁶ Timár Lajos (1989): A regionális gazdaság- és társadalomtörténet perspektívái (Válogatás az angol történeti földrajzi iskola írásaiból). In: Világtörténet. Egyetemes történeti negyedéves folyóirat. Új folyam 3. MTA Történettudományi Intézet, pp. 3–5.

⁷ Lászlóffy Woldemár (1938): Magyarország vízborította és árvízjárta területei az ármentesítő és lecsapoló munkálatok megkezdése előtt. A M. Kir. Földművelésügyi Minisztérium Vízrajzi Intézete, Budapest

⁸ Andrásfalvy Bertalan (1973): A Sárköz és a környező Duna-menti települések ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt. Vízügyi Történeti Füzetek 6. Budapest, 74 p., Andrásfalvy Bertalan (1976): A Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Tanulmányok Tolna megye történetéből VII. Tolna Megyei Tanács Levéltára, Szekszárd, 480 p.

⁹ Somogyi Sándor (1988): A magyar honfoglalás földrajzi környezete. Magyar Tudomány 11. pp.

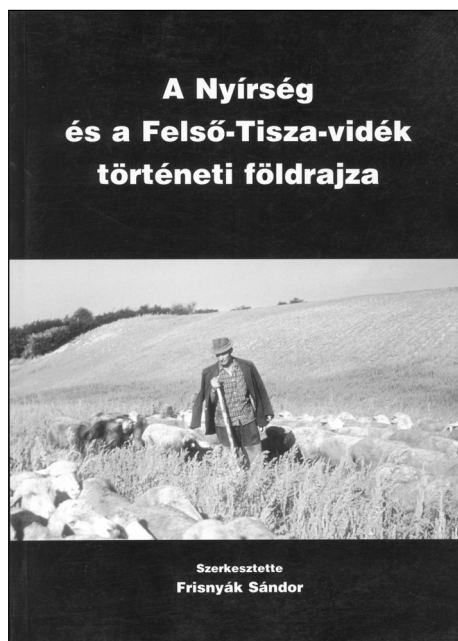
¹⁰ Paládi-Kovács Attila (1993): A magyarországi állattartó kultúra korszakai. Kapcsolatok, változások és történeti rétegek a 19. század elejéig. MTA Néprajzi Kutatóintézet. Budapest, 452 p.

természeti környezet és az ember kölcsönhatásrendszerét, a gazdasági térszerkezet és a térkapcsolatok kialakulását elemző hisztogeográfiai kutatásokat.

A Kárpát-medence középkori tájtypus és tájhasználati térképét Csüllög Gábor régész-geográfus, Frisnyák Sándor professzor és Tamás László kartográfus alkotta meg, mely e témakörben – tudomásom szerint – az első kísérletnek tekinthető.¹¹

Frisnyák professzor törekedett az interdiszciplináris együttműködésre, kapcsolatot építve a táj-, környezettörténeti, néprajzi, történeti (= humán) ökológiai és egyéb kutatóműhelyekkel. Paládi-Kovács Attila akadémikus szerint „Az etnográfiaira is hatott a 'történeti földrajz' irányzata, amit Frisnyák Sándor az eredeti felfogástól, Csánki Dezső és Györffy György 'történeti földrajzától' eltérően, annál sokkal tágabb értelemben használ. Ebbe az egykori 'emberföldrajz' folytatásaként is felfogható tudományos összefogásba, történeti táj kutatásba a hazai etnográfia számos művelője kapcsolódott be (pl. Bellon Tibor, Dám László, Lukács László, Paládi-Kovács Attila, Viga Gyula stb.)”.¹² A tudományos együttműködést a társ-tudományok művelői – többek között – azzal is elismerték, hogy Frisnyák Sándort a Magyar Néprajzi Társaság tiszteleti tagjává választották, a geológusok a Geofil Díjjal tüntették ki. A díjat a Magyar Állami Földtani Intézet 2010-ben alapította, és évente egy olyan tudósra ítéli oda, aki a Kárpát-medence tudományos feltárásában és megismertetésében kimagasló eredményt ér el. (Frisnyák Sándor 2013-ban negyediként kapta ezt a kitüntetést.)

Frisnyák és kutatócsoportja határon túlra is kiterjedő kapcsolatrendszerrel két területen, a történeti földrajzi és tájföldrajzi konferenciák szervezésében, és a más intézmények által szervezett tudományos konferenciákon, tanártovábbképző tanfolyamokon és egyéb rendezvényeken előadások vállalásában nyilvánul meg.

¹¹ Csüllög Gábor – Frisnyák Sándor – Tamás László (2014): Történeti tájtypusok a Kárpát-medencében (11–16. század). Történeti Földrajzi Közlemények, 2. 1–2. pp. 1–10., Csüllög Gábor – Frisnyák Sándor – Tamás László (2018): Történeti tájtypusok a Kárpát-medencében (11–16. század). In: Kocsis K. főszerk.: Magyarország Nemzeti Atlasza. Természeti környezet. MTA Csillagászati és Földrajztudományi Kutatóközpont. Budapest, pp. 112–113, 116.

¹² Paládi-Kovács Attila (2011): A magyar etnográfia tudománytörténete. In: Paládi-Kovács A. (főszerk.): Magyar néprajz I b. Táj, nép, történelem. Akadémiai Kiadó. Budapest, pp. 39–126.

SOCIETAS
ETHNOGRAPHICA HUNGARICA
CONDITA BUDAPESTINI ANNO MDCCCLXXXIX

*Societas Ethnographica Hungarica,
quae diversarum gentium et nationum,
imprimis Hungarorum vitae generi, cultui humanitati et societati
a maioribus traditae cognoscendae in Hungaria operam dat
ac summa ope nititur, ut ea omnia eorumque doctrinae
quam subtilissime et latissime cognoscantur,
existimationem cultus humani popularis augeant,
nec non natio Hungarica artissimis amicitiae vinculis
cum populis aliis orbis terrarum coniungatur, eruditibus,
qui se his studiis devoverunt, honorem iustum tribuere statuit.*

Quam ob rem omnibus, ad quos attinet, sollemniter declaramus

*DOMINUM FRISNYAK SANDOR
de colendis disciplinis supra dictis ac promovendis
doctrinis studiorum ethnographicorum et ethnologicorum meritum
in Societate Ethnographica Hungarica
decreto conventus generalis socium honoris causa esse assumptum.*

Datum Budapestini, die 24 mensis Maii anno MMXVII

secretarius generalis

praeses Societatis

Frisnyák Sándor Geofil-Díja

A magyar honfoglalás 1100. és a magyar államalapítás 1000. évfordulója alkalmából 1996-tól tíz éven át nemzetközi és interdiszciplináris-jellegű konferenciasorozatot szervezett a Kárpát-medence és egyes nagytájainak (Felvidék, Alföld, Délvidék, Erdély, Dunántúl és a Kisalföld, Kárpátalja, Nyírség, Felső-Tisza-vidék stb.) történeti földrajza témaköréből, illetve konferenciát Gyepük, várak és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében címmel és ezek anyagát szép kiállítású kötetekben megjelentette. 2001-től 2018-ig egykori tanítványával, Gál András gimn. igazgató, c. főiskolai docens és kutató-tanár aktív közreműködésével és az MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testület támogatásával tájféldrajzi konferenciákat rendezett Szerencsen, melynek előadásait szintén kiadták, összesen több mint 8300 oldal terjedelemben. Az előadások fele a Zempléni-hegység és környéke, a Bodrogló, Taktaköz, Harangod és a Hernád-völgy hisztogeográfiájával, a többi a Kárpát-Pannon térség más tájaival, városaival és régióival foglalkozott. A magyar földrajz szerencsi műhelyében más

művek is készültek, így pl. Frisnyák Sándor – Gál András és Horváth Gergely szerkesztésében megjelent első tájföldrajzi lexikonunk a Zempléni-hegységről, vagy Gál András kétkötetes műve a Zempléni-hegység tudományos feltárói és gazdaságfejlesztői címmel.¹³

Konferenciasorozatunk – Tamás Edit múzeum-igazgatónak köszönhetően – 2019-től Sárospatakon, a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeumában folytatódik „Kárpát-Pannon térség: tájak, népek, tevékenységek (895–1920)” címmel.

Frisnyák Sándor és kutatóműhelyének tagjai a hazai tudományos konferenciákon kívül külföldön is sok előadást tartottak a Kárpát-medence történeti földrajzáról. Így pl. a Zürichi Magyar Történelmi Egyesület tudományos rendezvényein (Rév-Komárom, Rozsnyó, Kassa, Csíkszereda, Szabadka, Magyarkanizsa és Zenta) és a Bolyai Akadémia tanártovábbképző tanfolyamain (Nagybánya, Déva stb.) szerepeltek, egyrészt teljes fejlődésfolyamatról, kultúrgeográfiai korszakokra (idősíkokra) tagolva, másrészt idő-keresztmetszeti feldolgozásban egyes természetföldrajzi nagytájak vagy közigazgatási egységek történeti földrajzát jelenítették meg.

A történeti földrajz – a humán ökológiához hasonlóan – *egyetemes nemzeti tudomány*, ennek megfelelően fontosnak tartja, hogy e tárgykörben elért eredményeinkről a határon túl élő nemzettársainkat is tájékoztassuk, és hasonló feladatmegoldásokra ösztönözzük.

1991-ben az Ungvári Hungarológiai Központban tanszékünk egyhetes tanártovábbképző tanfolyamot tartott, ahol Frisnyák a Kárpát-medence történeti földrajzát vázolta fel a honfoglalás korától 1920-ig, a rendelkezésére álló hatórás időkeretben.¹⁴ Hasonló előadásorozatot tartott az erdélyi magyar földrajztanárok 1999. évi továbbképző tanfolyamán a dévai kolostorban.

Tanszékünk oktatói 1994-től az ezredfordulóig aktívan részt vettek a Beregszászon szerveződő főiskola földrajz tanszékének alapozásában: a tantárgyi tematika kimunkálásában, az oktatásban, a tárgyi feltételek (elsősorban a szakmai könyv- és térképtár) fejlesztésében, sőt Kárpátalja-régió tudományos vizsgálatában is. Frisnyák Magyarország történeti földrajzát, majd speciális kollégiumként Kárpátalja történeti földrajzát is tanította, ez utóbbi témakörből több tanulmány írt és 1996-ban a Beregszászon, két évvel később a Nyíregyházán rendezett tudományos konferencián tartott előadást.

¹³ Horváth Gergely szerk.: (2018): A magyar földrajz szerencsi műhelye. Szerencs Város Önkormányzata. Szerencs, 358 p.

¹⁴ Az 1988-ban alakult intézet első igazgatója, Lizanec Péter nyelvészprofesszor figyelemmel kísérte és tanácsaival támogatta tanszékünk törekvéseit és a városunkban működő akadémiai tudományos testület munkáját. Több alkalommal tartott előadást tanszékünkön. Tudományszervezési munkájának köszönhetően, az Ungvári Hungarológiai Központ a kárpátaljai magyarságkutatás rangos műhelyévé fejlődött. Kialakulóban van egy másik, a régió természet- és társadalomföldrajzát kutató műhely a beregszászi II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolán.

1994-től öt éven át a miskolci Nagy Lajos Király Magánegyetem (korábbi nevén: Bölcsész Egyesület) földrajz-ökológiai tanszékén, ahol tanítványa és nyíregyházi kollégája, Hanusz Árpád volt az egységvezető, Magyarország történeti földrajza, majd – a hallgatók kérésére – Borsod vármegye történeti földrajza címmel tartott féléves stúdiumokat, megjelentetve egy oktatási segédanyagot „Térképek Borsod vármegye történeti földrajzához” címmel. Korábban a Debreceni Egyetem Földrajzi Intézetében is tartott egy szemeszteres speciális kollégiumot a geográfus- és földrajztanár-jelölteknek.

Egy nem teljes körű összeírás szerint *1983-tól 2018 végéig – itthon és külföldön – mintegy 166 tudományos előadást tartott a Kárpát-medence történeti földrajza és tudománytörténete, elméleti és módszertani témaköréből.*¹⁵

Már hamarabb kellett volna említenem, hogy Frisnyák Sándor az 1988/89-es tanévben alapozó tantárgyként, *a tanárképző főiskolákon elsőként bevezette a történeti földrajz oktatását.* Előadásainak anyagát 1990-ben, szaktudományunk első rendszerváltoztató-könyveként megjelentette „Magyarország történeti földrajza” címmel.¹⁶ Az első kiadás (3000 példány) nagyon hamar gazdára talált, nagy tételekben szállították külföldre is, így 1999-ig a Nemzeti Tankönyvkiadó gondozásában még további három kiadásra került sor. Frisnyák könyvét a geográfusok, a történészek és a néprajzkutatók pozitívan értékelték,¹⁷ mely *e témakörben az első tudományos igényű szintézis, a felsőoktatásban alapmű, és – ahogy Enyedi professzor írta, szerzője „a történeti földrajz legkiválóbb hazai geográfus művelője.”*¹⁸

A történeti földrajz, a táj- és környezettörténet, az 1986-tól kibontakozó történeti ökológia egyaránt történeti tértudomány, hasonló célkitűzésekkel, eltérő források és kutatási módszerek alkalmazásával. A tájökológia két meghatározó hazai tudósa, Csorba Péter és Kerényi Attila szerint az 1980-as évektől reneszánszát élő *tájtörténeti kutatások legeredményesebb művelője Frisnyák Sándor.*¹⁹ Történeti földrajzi művei tudományos folyóiratokban, kis példányszámú periodikákban, tanszéki (intézeti) kiadványokban, konferencia-kötetekben, falu- és városmonográfiákban jelentek meg. Felsorolásuk megtalálható a folyóiratunkban közölt

¹⁵ Kozma Katalin id. mű, pp. 83-101.

¹⁶ Hajdú Zoltán (2005): A történeti földrajz kialakulása, irányzatai, a magyar történeti földrajz fejlődése. In: Beluszky P. szerk.: Magyarország történeti földrajza I. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs, pp. 25–39.; Hajdú Zoltán (2012): A Kárpát-medence földrajzának megismerése. In: Dövényi Z. szerk.: A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó. Budapest, pp. 29–43.

¹⁷ Tóth József (1991): Frisnyák Sándor: Magyarország földrajza (könyvismertetés). Magyar Tudomány 9. pp. 1152–1154.; Hermes, Karl (1992): Frisnyák Sándor: Magyarország történeti földrajza (Historische Geographie Ungarns). In: Ungarn-Jahrbuch. Band 19. München, pp. 333–337.

¹⁸ Enyedi György (1997): A Kárpát-medence történeti földrajz (recenzió). Magyar Tudomány, 4. pp. 498–499.

¹⁹ Csorba Péter – Kerényi Attila (2013): Érintkezési pontok Pécsi Márton életműve és a táj kutatás között. Földrajzi Közlemények 137. évf. 3. pp. 225–232.

ajánló bibliográfiában.²⁰ *Hat évtized alatt összesen 420 írásműve jelent meg, ebből 334 (= 79,5%) tudományos, többségében történeti földrajzi, 86 (= 20,5%) ismeretterjesztő és recenzió.* Az idegen nyelven publikált történeti földrajzi dolgozatai közül a Das Karpatenbecken a legjelentősebb, amely Közép-Európa 1000 körüli állapotrajzát tartalmazó kötetben (2000), később rövidített változatban magyar, angol, cseh és lengyel nyelven is megjelent Stuttgartban.²¹ *Történeti földrajzi és tudománytörténeti tanulmányait másodközlésként hét gyűjteményes kötetben is megjelentette.*²² Műveire a honi és külföldi szakirodalomban több mint 700 független hivatkozás történt, többnyire a Magyarország történeti földrajzára.²³

A szaktudományunkhoz sorolható közleményei mellett – különösen a pályakezdő éveiben és szegedi korszakában – természet-, település- és iparföldrajzi, továbbá oktatás- és tudománytörténeti témakörökkel foglalkozott. Megfigyelhető, hogy a korai közleményeiben is érvényesül a fejlődéstörténeti módszer, pl. Miskolc és Dél-Borsod régi vízrajzával foglalkozó tanulmányában (1962).

Irodalmi munkásságának első évtizedében írásainak többsége – műfaját tekintve – tudományos ismeretterjesztő, melyek az Élet és Tudomány, a Természet Világa, a Borsodi Szemle, a Föld és Ég hasábjain jelentek meg, önállóan szerkesztett térkép-vázlatokkal, fényképekkel illusztrálva. Például a „Mikrosivatagok a Duna–Tisza közti futóhomokon” című, az Élet és Tudomány 1964. évi 41. számában közölt írásában elsőként tesz javaslatot Balázspusztá homokképződményeinek természetvédelmi területté nyilvánítására.

²⁰ Szabóné Kozma Katalin (2018): Ajánló bibliográfia a Kárpát-medence történeti földrajzához. Történeti Földrajzi Közlemények. 6. 1. pp. 198–221.

²¹ Frisnyák, S. (2000): Das Karpatenbecken. In: Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie. Hrsg. A. Wiczorek – H. M. Hinz. Theiss, Stuttgart. Pp. 81–84.

²² Frisnyák Sándor (1995): Tájak és tevékenységi formák (Földrajzi tanulmányok). Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv, 2. Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke. Miskolc–Nyíregyháza, 287 p.; Frisnyák Sándor (2004): A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében (Történeti földrajzi tanulmányok). Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza, 259 p.; Frisnyák Sándor (2009): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895–1920). Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs, 248 p.; Frisnyák Sándor (2012): Tájhasználat és természetvédelem. Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs, 203 p.; Frisnyák Sándor (2015): A Gödöllői-dombság történeti földrajza. Tanulmánygyűjtemény. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs, 135 p.; Frisnyák Sándor (2015): Geográfus életrajzok. Adalékok a magyar földrajztudomány történetéhez. Tudomány- és oktatástörténeti tanulmányok 6. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete. Nyíregyháza, 160 p.; Frisnyák Sándor (2017): A föld erejéből élünk. Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete, MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága. Nyíregyháza, 238 p.

²³ Dövényi Zoltán (2019): Aki visszaadta nekünk a történeti földrajzot: Frisnyák Sándor. In: Tamás E. – Kókai S. szerk.: Kárpát-Pannon térség: tájak, népek, tevékenységek. Tiszteletkötet Frisnyák Sándor professzor 85. születésnapjára. Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma. Sárospatak, pp. 5–6.

Tudománynépszerűsítő írásai olyan kistájakkal (pl. a Hernád-völgy, a Bükk- és a Zempléni-hegység) foglalkoznak, amelyekről később, esetleg csak évtizedek múltán tudományos műveket is alkotott.

Még egy fontos – a kutatóműhelyünk jelentőségét növelő – tényezőről kell említést tennem. Frisnyák Sándor 2014. november 3-án az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság ülésén – a hazai történeti földrajz eredményeire hivatkozva és további feladatait felvázolva – egy Történeti Földrajzi Albizottság létrehozását kezdeményezte. Szakterületünk e legmagasabb tudományos fóruma 2014. december 2-án tartott ülésén engedélyezte az albizottság létrehozását, és az első három évre Kókai Sándor intézetigazgató egyetemi magántanárt az elnöki, Csüllög Gábor egyetemi adjunktust a titkári teendők ellátásával megbízta. Az alakuló ülésünket 2015. április 24-én a sárospataki várban tartottuk. A helyválasztásnak szimbolikus jelentőséget tulajdonítottunk: Sárospatak a középkortól iskolaváros és tudásközpont, és mint ilyen, a földrajztudomány egyik legrégebbi hazai műhelye, környezete a Tokaj-hegyaljai borvidék történeti táj és a világörökség része.²⁴

Az albizottság működési területe Magyarország (rendezvényeinek helyszínei az egyetemek és főiskolák), az irányító-szervező központ az elnök munkahelye, jelenleg – a második ciklusban is – a Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete.²⁵

2013-ban folyóiratot alapítottunk azzal a célkitűzéssel, hogy a Nyírségi Földrajzi Napok hisztogeográfiai szekcióüléseinek elhangzó előadások anyagát megjelentessük, *s ezzel is növelve kutatóműhelyünk integráló és kisugárzó szerepét*. A Történeti Földrajzi Közlemények 2015-től az MTA Történeti Földrajzi Albizottság és intézetünk közös kiadványaként jelenik meg, mellyel fórumot biztosítunk tudományszakunk hazai művelőinek. *A Történeti Földrajzi Közleményekben az alapítástól 2018-ig összesen 209 közleményt jelentettünk meg, 2755 oldal terjedelemben*. A folyóiratunkban közölt makro-, mezo- és mikroregionális szintű történeti földrajzi tanulmányok és a tudománytörténeti, elméleti és módszertani művek jelentősen gazdagították geográfiai tudásunkat.

Összegezve elmondhatjuk, hogy Frisnyák Sándor munkásságát a '70-es évek közepétől a történeti földrajznak szentelte. Tudományos iskolát, kutatóműhelyt teremtett, és alkotásaival, tudományszervező tevékenységével maradandóan beírta nevét a magyar földrajztudomány történetébe.

²⁴ Frisnyák Sándor 1988-ban, egy Tokajban rendezett tudományos konferencián, majd 1989-ben a Tokaj-hegyaljai Településszövetség abaujszántói rendezvényén elsőként kezdeményezte a borvidék világörökség részévé nyilvánítását és felajánlta segítségét az előterjesztés kimunkálásához. 2002-ben a terv megvalósult, 2015-ben Tokaj Kulturális-díja kitüntetéssel ismerték el tudós kezdeményezését és hozzájárulását a koncepció kimunkálásához.

²⁵ Nagy Miklós Mihály (2015): Megalakult az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága. Földrajzi Közlemények. 139. 4. pp. 335–336.; Kókai Sándor (2016): Megalakult az MTA Történeti Földrajzi Albizottsága. Történeti Földrajzi Közlemények 4. 1. pp. 184–188.

2004-ben, hetvenéves korában nyugdíjazták, majd három évvel később Isaszegre költözött. Lakóhely változtatásával nem szakadt el a tanszéktől. Rendszeresen, az elmúlt tizenkét esztendő alatt összesen 320-330 alkalommal tért vissza Nyíregyházára és mintegy 650 munkanapot töltött a tanszéken, folytatva történeti földrajzi kutató tevékenységét, konferenciaszervező, könyv- és folyóiratszerkesztő munkáját – minden anyagi elismerés nélkül.²⁶

Isaszegen – professor emeritusként – töretlenül folytatja tudományos értéktároló és -közvetítő munkásságát, tudományszervező és tudományos közéleti tevékenységét. Hite szerint minden nap Isten ajándéka és ezzel az ajándékidővel igyekszik jól gazdálkodni. Kívánom – pályatársaim nevében is –, hogy minél tovább élvezze az ajándékidőt és az alkotás örömét, mindannyiunk hasznára és a haza javára.

Felhasznált irodalom

- BAK B. (1998): Történeti földrajz. In: Bertényi I. (szerk.): A történelem segédtudományai. Pannonica Kiadó, Budapest. pp. 77–97.
- BAK B. – IZSÁK É. (2000): Történeti földrajz. In: Karátson D. (szerk.): Pannon Enciklopédia. Magyarország földje. Budapest. pp. 451–453.
- BERÉNYI I. (2004): A történeti földrajz interdiszciplináris kérdései. In: Ötvös I. (szerk.): Variációk. Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba. pp. 631–651.
- BOROS L. – VIGA GY. (szerk.) (2004): Frisnyák Sándor munkássága. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság, Miskolc. 115 p.
- BULLA B. (1938): Hazai történeti földrajzunk múltja, jelene és feladatai. In: Kumorovitz L. B. – Szilágyi L. (szerk.): Emlékkönyv Szentpétery Imre születésének hatvanadik évfordulójára. Budapest. pp. 73–106.
- FODOR F. (1935): Történelmi és településföldrajz. Földrajzi Közlemények, 63. 4. pp. 289–302.
- FODOR F. (2006): A magyar földrajztudomány története. Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. 820 p.
- FRISNYÁK S. (1983): A történeti földrajz tárgya, feladata és módszere. Földrajzi Közlemények 107. 3–4. pp. 347–357.
- FRISNYÁK S. (2002): A történeti földrajz alapjai. In: Tóth J. (szerk.): Általános társadalomföldrajz II. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. pp. 9–20.
- FRISNYÁK S. – KÓKAI S. (2015): A honi történeti földrajz negyedszázados eredményei (1989–2014). In: Pap N. (szerk.): Geopolitikai gondolkodás a magyar földrajzban (1989–2014). Publikon Kiadó, Pécs. pp. 9–23.
- GÁL ANDRÁS – HANUSZ Á. (szerk.) (2010): A történeti földrajz megújítója. Dr. Frisnyák Sándor munkássága. Nyíregyháza–Szerencs. 134 p.
- GYÖRI R. (2002): A magyar történeti földrajz a két világháború között. Földrajzi Közlemények 126. 1–4. pp. 79–92.
- GYÖRI R. (2005): Mendöl Tibor és a magyar történeti földrajz. Földrajzi Közlemények, 129. 1–2. pp. 103–124.

²⁶ Kókai Sándor – Boros László (2018). Frisnyák Sándor tudományos munkássága. In: Kozma K. id. mű, pp. 5–9.

- HAJDÚ Z. (2005): A történeti földrajz kialakulása, irányzatai, a magyar történeti földrajz fejlődése. In: Beluszky P. (szerk.): Magyarország történeti földrajza. I. kötet. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. pp. 25–39.
- HAJDÚ Z. (2012): A Kárpát-medence földrajzi megismerése. In: Dövényi Z. (főszerk.): A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 29–43.
- KOZMA K. (szerk.) (2018): Frisnyák Sándor műveinek bibliográfiája. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza. 110 p.
- KÓKAI S. (szerk.) (2016): A nyíregyházi földrajztanárképzés öt évtizede (1964–2014). Tanulmánygyűjtemény. Nyíregyháza. 176 p.
- KRISTÓ GY. (1986): Történeti földrajz. In: Kállay I. (szerk.): A történelem segédtudományai. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest. pp. 296–305.
- MENDŐL T. (1938): Településtörténet, településföldrajz, történeti földrajz. In: Kumorovitz L. B. – Szilágyi L. (szerk.): Emlékkönyv Szentpétery Imre születésének hatvanadik évfordulójára. Budapest. pp. 312–334.
- NAGY M. M. (2013): Jegyzetek a történeti földrajz népszerűsítő eszközeiről. In: Dövényi Z. – Donka A. (szerk.): A geográfia változó arcai. Geographia Pannonica Nova 15. Publikon Kiadó, Pécs. pp. 39–50.
- NAGY M. M. (2016): Politikai képletek a történeti földrajzban (A politikai földrajz és a történeti földrajz kapcsolatáról). Történeti Földrajzi Közlemények 4. 1. pp. 1–14.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (2011): A magyar etnográfia tudománytörténete. In: Paládi-Kovács A. (főszerk.): Magyar néprajz I.1. Táj, nép, történelem. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 39–126.
- SIPOS A. – NAGY M. M. (2018): A „nem könnyű mesterség tükre”. Dövényi Zoltán történeti földrajzi műveinek tudománymetriájáról. Történeti Földrajzi Közlemények. 6. 3–4. pp. 274–307.

BELUSZKY PÁL: A TELEPÜLÉSEK VILÁGA MAGYARORSZÁGON

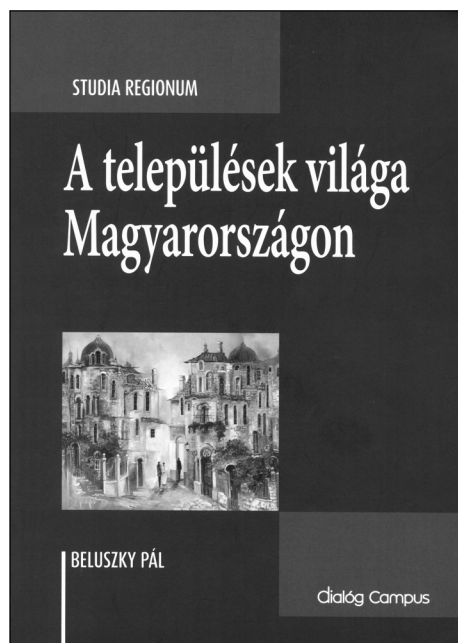
Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2018, 327 p.

KÓKAI SÁNDOR

A magyar településföldrajz egyik legnagyobb mesterének legújabb település és történeti földrajzi munkája korábbi könyveinek sorába jól illeszkedik, településtörténeti előzmények szintézisével és széleskörű kitekintésekkel előkészítve foglalta össze az elmúlt évtizedek hazai településhálózatában bekövetkezett változásokat. A könyvben Beluszky professzor történeti földrajzi szintézisek, a települések földrajzi térben elfoglalt objektív helyének leírását és a statisztikai eszközökkel leírható tendenciák előrejelzését egyaránt alkalmazza, s ezek kutatói eszköztárának szerves részei. Beluszky professzortól már megszokhattuk, hogy könyveinek és tanulmányainak címe sem szokványos (pl. Végkiárusítás, Egy félsiker hét stációja,

Budapest – zászlóshajó vagy vízfej? stb.), tartalmukra pedig mindez még inkább vonatkozik. Bármely írásába lapozunk bele, mindig érzékelhető a szerző kettős szándéka, egyrészt az általánosságban – és olykor rosszul – használt fogalmak tisztázása, másrészt rámutatni az empirikus és történeti (földrajzi) kutatások szükségességére. Ez a vezérfonal e könyvben is végighúzódik, s jól nyomon követhetővé válik az ország településállományának változása, s a legfontosabb városaink helyének regionális és országos jelentőségének változásai.

Településeink egyik legismertebb hazai kutatójának újabb széles spektrumú „láttelejét” tarthatja kezében az olvasó. Beluszky professzor geográfus településtudósként úgy dimenzionálja a magyar településhálózat múltját és jelenét, hogy kijelöli továbbfejlődésének fő irányait is. Központi kérdésköre a települési térszerkezetben zajló társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek oknyomozó jellegű feltárása és újratermelődésük történeti gyökereinek bemutatása és kutatása. E szintetizáló könyvre is igaz az, amit Pálné Kovács Ilona akadémikus asszony

– egy korábbi írásában – Beluszky professzor mintegy „ars poética”-jaként megfogalmazott: „...*Fontos e megközelítés, amely végigkísérte Beluszky Pál egész életútján, s írásaiban visszatükröződik az a kettős (gazdasági és vonzásokörzeti) kapcsolatrendszer, ami újra meg újra érvényesült az ország térszerkezetének formálásában...*” (Pálné Kovács I. 2016. 323. o.).

A magyar települések világát bemutató könyvben Beluszky professzor számára a térszerkezeti egységek/régiók belső kohézióját elsősorban a termelési és forgalmi kapcsolatok alapozzák meg, amelynek a földrajzi térben kitüntetett pontjai a centrumok, melyek magasabb rendű központi funkciókkal és ezekhez kapcsolódó vonzásokörzetekkel is rendelkeznek. Egyetértek Timár Judit véleményével, mely szerint: „...*Beluszky Pál pályájának első évtizedében meghatározó szerepet kapott vonzásokörzet-kutatásokból többet tudhattunk meg a falvak lakóinak az állam térszervezésével összefüggésbe hozható mobilitásáról, mint az 1960-as években elterjedt bármely más témájú földrajzi vizsgálatokból...*” (Timár J. 2016. 429. o.). Mindezt annyival egészíthetjük ki, hogy Beluszky professzor az 1960-as évek funkionalista vonzásokörzet-kutatásain túllépve, a komplex települési kapcsolatok és a térszerkezeti egységek közötti viszony feltárásával, az ok-okozati összefüggéseken nyugvó sokrétű magyarázataival e könyvnek is igen értékes fejezeteit adta, érzékeltetve, hogy nincs egységes magyar „települési életút”.

A könyv első fejezetében található alapfogalmak (pl. településállomány, településhálózat, településszerkezet stb.) rövid, de frappáns értelmezése motivációként is felfogható, amelyekhez fűzött szubjektív kiegészítő magyarázatok az érdeklődés felkeltését és a polemizálás lehetőségét egyaránt magukba rejtik. Kiderül, hogy az egyértelműnek tűnő fogalmak sem egyértelműek, az árnyalatnyi értelmezési eltérésektől és kardinális különbségekig. Mindezeknek hatásuk lehet a települési térben lezajló folyamatok eltérő hangsúlyú interpretálására is, kiemelve vagy mellőzve bizonyos elemek fontosságát.

A könyv második fejezete a kárpát-medencei települések kialakulását, fejlődését nagyban meghatározó természeti adottságokat részletezi. A településrendszerre hatást gyakorló természeti adottságok szerepe markánsná a tájhatárok (pl. vásárvonal) és a Kárpát-medence uralkodó táj típusai esetében válik. E kontextusban különösen fontos a Nagyalföld átalakuló természeti képe, nevezetesen a folyószabályozások és gátépítések nyomán a kiterjedt víz borította és vízjárta területek visszaszorulása és a szántóföldek térnyerése. A Nagyalföld látszólagos homogenitása ellenére korántsem tagolatlan, s a „vizekkel szembeni viszony” alapján Beluszky professzor négy, a kultúrtáj és benne a településhálózat formálódásának eltérő feltételeket kínáló térszíntípust különít el. Az eltérő lehetőségeket kínáló táj típusok mozaikjaihoz alkalmazkodó alföldi társadalom az alföldi településhálózatot is mozaikszerűvé, de gazdasági szempontból egységes egészé formálta. Ezzel rámutatva arra a fontos tényre, hogy a 100 ezer km² kiterjedésű Nagyalföld településhálózata legalább annyira sajátos természeti, illetve

társadalmi-gazdasági képződmény, mint amennyire történeti földrajzi is. A szerző jól érzékelteti és hangsúlyozza, hogy a természeti tájak, adottságok szerepe a többi nagytáj (pl. Kisalföld, Felvidék, Erdély stb.) településrendszerének kialakulásában és fejlődésében is fontos szerepet kapott, olykor dominánssá válhatott.

Egyetértek Beluszky professzor azon megállapításával is, hogy a „...*A természeti viszonyok sokrétű hatást gyakoroltak és gyakorolnak a gazdaság területi szerkezetére és a településállományra...*” A helyi és helyzeti energiák szerepének és jelentőségének megítélése a földrajztudományban ismert, de régóta vitatott témakör. Beluszky professzor példák sokaságával és szemléletes térképek segítségével elemzi, majd összegzi a Kárpát-medencei várostípusokat, ehhez segítségül hívta Prinz Gyula és Fodor Ferenc adatait. A szakmai viták keresztüztét értelmezve a helyi és helyzeti energiákat a városodás „indító okaiként” meghatározónak tartja.

A könyv harmadik fejezete településtörténettel foglalkozik, amely felöleli az „alföldi út” sajátosságait az elmaradottság és a modernizálódás kettősségén keresztül bemutatva az egykori mezővárosok különleges, egyedi fejlődési-átalakulási tendenciáit. Ezen oldalakon érezzük leginkább a „tényekhez” való mérlegelő makacs ragaszkodást, melyek segítségével Beluszky professzor plasztikusan mutatja be a településhálózat kitüntetett elemeinek (pl. szabad királyi városok, szabadalmas bányavárosok, mezővárosok stb.) fejlődését, hierarchikus rendjük átstrukturálódását. Emellett feltárja az Alföldön zajló társadalmi folyamatok térbeni vonatkozásait, annak feltételei, okait és következményeit, törekedve a teljességre.

A könyv negyedik és az ötödik fejezete a mai magyar településhálózatról ad átfogó képet, mindazok ellenére, hogy nem volt lehetősége – terjedelmi korlátok miatt – a teljes kapcsolatháló minden vonatkozásának (pl. közgazdasági, történelmi, szociológiai stb.) kibontására. Az „ideális állapot” megismerése és felrajzolása csak cél maradhat, hiszen az maga a valóság, melynek legjobb tükörképét Beluszky professzor úgy tartja élénk, hogy emellett kijelöli a hazai településföldrajz továbbfejlesztésének fő irányait is.

A két utóbbi fejezet egyik értéke a magyar városok hierarchiájának ismertetése, amiből kiderül, hogy számos, jelenleg városi jogállással bíró település esetében a városi funkciók – részben vagy egészben – hiányoznak. A hazai települések világának változásai a hatvan éves kutatói múlttal rendelkező tudós professzor tollából a leghitelesebbek „Kercaszomortól Nyírkarászig”. Megállapítva, hogy az egyenlőtlen térbeli fejlődésnek napjainkban ismét felerősödtek a korábban is domináns dimenziói (pl. város–falú reláció, nyugat–kelet dichotómia, Budapest–vidék stb.). Beluszky Pál e könyvében is érzékelteti, hogy az urbanus-rurális térbeni kettősségre fókuszálva gyakran elfeledkezünk, a rurális tér vagy hinterland belső társadalmi-gazdasági különbségeiről és fokozódó egyenlőtlenségeiről.

A könyv jó példa arra is, hogy a szerző nem csak a fizikai térben gondolkodik, mint „abszolút térben”, véleménye szerint a településeken élők és az államhatalom folytonosan változó viszonyában is kereshetők a falvak és a városok átalakulásának

okai. A várossá nyilvánítások „túlcsoportulásától” az újra termelődő – egyben marginalizálódó és periferezálódó – falusi-tanyasi terekig. A társadalmi szakadékok mélyülése, az egyenlőtlenségek fokozódásának érzékelése elvezeti Beluszky professzort ahhoz a látásmódhoz, amely a megoldások egy részét a társadalmi viszonyok változásától is reméli. A marginális helyek és terek újratermelődése és tartós fennmaradása a globális tér olyan helyi specifikuma, amellyel településeink világában is együtt kell tudni élnünk. Mindez e kötetében is hangsúlyosan megjelenik: sajátosan egyéni, de komplex látásmóddal közelítve a rendszerváltozás óta bekövetkezett településföldrajzi aspektusú társadalmi-gazdasági változásokhoz.

Beluszky professzor szakmai precizitással és páratlan sokszínűséggel megírt könyve tartalmi mondanivalójához számos rendkívül informatív, a kor elvárásainak megfelelő tematikus térkép is kapcsolódik.

A könyv a geográfusok számára több szempontból is alapmű, egyrészt történeti földrajzi aspektusú áttekintés a Kárpát-medence településhálózatának elmúlt évezrednyi változásairól, másrészt olyan megoldatlan problémakörökre is ráirányítja a figyelmet, amelyek további részletes kutatásokat igényelnek. A „száraz” tényanyagon és statisztikai adathalmazokon nyugvó településföldrajz – szerencsére mindezek túltengésétől a szerző megkíméli az olvasót – olykor tömény unalom, azonban a könyv stílusa, szakmai virtuozitást és ehhez társuló sajátos hangnemet nyújt, így azok számára is érdekes lehet, akik korábban nem olvastak a témában.

Felhasznált irodalom

- BELUSZKY P. (2018): A települések világa Magyarországon. Dialóg Campus Kiadó, Budapest. 327 p.
- BELUSZKY P. – GYŐRI R. (2004): Fel is út, le is út...Városaink településhierarchiában elfoglalt pozícióinak változása a 20. században. *Tér és Társadalom*, 18/1. pp. 1–41.
- BELUSZKY P. – SIKOS T.T. (2011): Változó falvaink. Tizenkét falurajz Kercaszomortól Nyírkárszig. Akadémiai Kiadó, Bp. 564. p.
- PÁLNÉ KOVÁCS I. (2016): Fából vaskarika: a közigazgatás racionális térszerkezete. In: Sikos T.T. – Tiner T. (szerk.): *Tájak, régiók, települések térben és időben*. Dialóg-Campus Kiadó, Bp. pp. 323–330.
- SIKOS T. T. – TINER T. (2016): *Tájak, régiók, települések térben és időben*. Dialóg-Campus Kiadó, Bp. 477. p.
- TÍMÁR J. (2016): A falusiak államhoz való viszonyának megjelenítése eltérő szemléletű földrajzi kutatásokban. In: Sikos T.T. – Tiner T. (szerk.): *Tájak, régiók, települések térben és időben*. Dialóg-Campus Kiadó, Bp. pp. 429–438.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

CSÜLLÖG GÁBOR

Monostorok Magyarország középkori településhálózatában 1

VERESEGYHÁZI BÉLA

Az Alföld meghódított területeinek települési és népesedési viszonyai az 1560–70-es években 12

KÓKAI SÁNDOR

Adalékok a bánsági rizstermesztés történetéhez 19

BOROS LÁSZLÓ

Adatok Abaúj-Torna vármegye 18–19. századi szőlő- és borgazdaságához 30

KORMÁNY GYULA

A nyírségi burgonyatermesztés történeti földrajza 39

TÖMÖRI MIHÁLY – TÖKÉS TIBOR – LENKEY GÁBOR – ERDEY LÁSZLÓ

A vásárok szerepe Debrecen városfejlődésében 51

VASS RÓBERT

A Beregi-sík vízszabályozásának története 65

NÉMETH VIKTÓRIA

Az Osztrák–Magyar Monarchia és geopolitikai jelenléte az Arktisban 73

KRISTÓF ANDREA

Adalékok Miskolc és a környező települések kapcsolatrendszerének fejlődéséhez (1880–1980) 90

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

Világháborús politikai földrajzi érvek

(Az 1916. január 7-ei közös minisztertanácsi jegyzőkönyv geográfiai elemei) 106

GODENA ALBERT

A Győri Szeszgyár történetének egyedi aspektusai 119

SUBA JÁNOS

A határszéli forgalom szabályozása a magyar–német (–osztrák) határon 1933–1945 között 131

BÁCSKAINÉ PRISTYÁK ERIKA

Egy újjáéledő tanya – Sulyánbokor 141

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

KÓKAI SÁNDOR

Frisnyák Sándor történeti földrajzi munkássága 150

KÖNYVISMERTETÉS

KÓKAI SÁNDOR

Beluszky Pál: A települések világa Magyarországon 164

Szerzőink figyelmébe

Folyóiratunk a Kárpát-medence történeti földrajzával vagy a történeti geográfia tudományelméleti és módszertani kérdéseivel foglalkozó tanulmányokat közöl. A közlésre szánt műveket a szerkesztő e-mail-címére (kokai.sandor@nye.hu), Word-fájlban kérjük elküldeni. Az angol nyelvű tartalmi összefoglalóval ellátott, táblázatokkal, vonalas ábrákkal és fényképekkel is illusztrált tanulmányokat a Földrajzi Közlemények c. folyóirat formai követelményrendszerének megfelelően szíveskedjenek összeállítani. A formai követelmények az alábbi címen érhetőek el:
<http://www.gistory.hu/g/hu/tfk>

A beérkező dolgozatokat a szerkesztőbizottság lektoráltatja. A Történeti Földrajzi Közlemények egyelőre évente két alkalommal (esetleg összevont számként), később évnegyedes folyóiratként jelenik meg, és az interneten is elérhető:
www.nye.hu/foldrajz/node/178
<http://www.gistory.hu/g/hu/tfk>